

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

LXV. ÉVFOLYAM • 2024 • 4. SZÁM

Jog és irodalom

TARTALOM

FEKETE BALÁZS

Jog és irodalom – Valami előszó, valami más, valami Iustitia 3

TANULMÁNY

FÖLDI ANDRÁS

Jog és költészet a Dante-fordításokban: tűnődések az *Isteni színjáték*
Babits- és Nádasdy-féle fordítása kapcsán 6

IZSÁK-SOMOGYI KATALIN

A lágerpókertől a vöröscsillagon át az árpádsávós zászlóig
– Szimbólumértelmezés a jogi emlékezetben 30

KEVEVÁRI ISTVÁN

Bosszú, igazságszolgáltatás és faji kérdések John Grisham *Ha ölni kell*
című regényében 49

KISS VALÉRIA

Nehéz döntések – A demenciával kapcsolatos jogi kérdések
irodalmi reprezentációjának elemzése 72

LŐRINCZI LILLA

A láthatatlan kánon: a jogi és irodalmi szövegek érintkezési pontjai 85

MOLNÁR ANDRÁS

Jog, populáris kultúra, spekulatív fikció – néhány előkérdés 100

PETHŐ NÓRA

Cordelia csendje – a hallgatás a jogi eljárásban 121

SALLAI BALÁZS

„Egy waggon akta” – realista írók képe a korabeli magyar közigazgatásról 145

TÓTH KATINKA

Költői igazságszolgáltatás Márton László és Darvasi László regényeiben 163

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Csák Csilla, Erdő Péter, Fábíán Adrián, Földi András, Görög Márta,
Hamza Gábor, Kiss György, Komáromi László, Korinek László, Lamm Vanda,
Smuk Péter, Sonnevend Pál, Szikora Veronika, Tóth J. Zoltán, Vékás Lajos

SZERKESZTŐSÉG

Felelős kiadó: Boda Zsolt főigazgató

Főszerkesztő: Gárdos-Orosz Fruzsina

Felelős szerkesztő: Balogh Lídia

Recenziószerkesztő: Timár Balázs

Szerkesztőségi tagok: Fekete Balázs, Gajduschek György, Ganczer Mónika,
Hollán Miklós, Horváthy Balázs, Pap András László, Sulyok Gábor, Varju Márton

Honlap: <http://jog.tk.hu/ajt>

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

1453 Budapest Pf. 25.

Telefon: +36 (1) 224-6700 /5100

E-mail: ajttan@tk.hu

A kiadvány a HUN-REN Központ támogatásával készült.

A folyóiratot a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) indexeli,
és az MTA Könyvtárának Repozitóriuma (REAL) archiválja.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

E-mail: ajttan@tk.hu

Kiadja a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

Olasz szerkesztő: Gajdó Ágnes

Tördelés és borítóterv: Pintér József

Nyomdai munkálatok: Séd Nyomda, Szekszárd

www.sednyomda.hu

HU ISSN 0002-564X

JOG ÉS IRODALOM – VALAMI ELŐSZÓ, VALAMI MÁS, VALAMI IUSTITIA

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.01>

Ha 2010 körül írják ezt az előszót, akkor teljesen biztosan másról szólna és más is írná.¹ Másfél évtizeddel korábban a „jog és irodalom” említésénél elkerülhetetlen lett volna a feszengés és szabadkozás, a hosszas magyarázat – mi is ez, miért fontos, mit tanulhatunk belőle, stb. – és a gyakori kínos meg nem értés. Ezt az előszót ebben az időszakban biztosan vagy Nagy Tamás,² vagy H. Szilágyi István³ írta volna. Ők azok, akik nem törődve a nagy többség véleményével és értetlenkedésével – *végül is jogászok vagyunk, vagy mi?* –, határozottan és megalapozottan tudták képviselni az abszolút újdonságnak ható jog és irodalom megközelítés erőnyeit és értékeit. Következetes munkájuk és tevékenységük eredménye, hogy 2024-ben immár nem szorul magyarázatra a jog és irodalom léte a hazai jogtudomány világában. Egyre többen ismerik vagy hallottak róla,⁴ olvastak ilyen cikkeket,⁵ vagy esetleg találkoztak vele a jogi képzésben.⁶ A jog és irodalom ma már az egyre plurálisabb hazai jogelméleti gondolkodás egyik létező és ismert iránya.⁷

* PhD, tudományos főmunkatárs, TK JTI, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; egyetemi tanár, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 3. E-mail: fekete.balazs@tk.hu.

¹ Vö. ÁBRÓK Ildikó: „II. jog és irodalom szimpózium” *Iustum Aequum Salutare* 2009/1. 237–238.

² NAGY Tamás: *Jozef K. nyomában* (Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor 2010); NAGY Tamás: „»S ő levelemre városunkba jön«, avagy hány életük van a jog- és irodalomkutatóknak?” in FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről* (Budapest: ELTE Eötvös 2015) 115–168.; NAGY Tamás: *Egy arkangyal viszontagságai. Jog, irodalom, intertextualitás Hajnóczy Péter műveiben* (Budapest: Gondolat 2018).

³ H. SZILÁGYI István (szerk.): „»Jog és irodalom« szimpózium” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2. 7–132.; H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom (habilitációs előadás)” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1. 5–27.; H. SZILÁGYI István: *Jog – irodalom. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Szeged: SZTE ÁJK Összehasonlító Jogi Intézet 2010).

⁴ Lásd pl. „Jog és irodalom – Pódiumbeszélgetés az Alkotmánybíróságon” *Alkotmánybírósági Szemle* 2023/1. 62–66.; „Interjú Tóth Tamás Antal – írói nevén Tóth. A. Tamás – alkotmánybírósági főtanácsadóval a jog és az irodalom kapcsolatáról” *Alkotmánybírósági Szemle* 2023/1. 67–68. Az ELTE ÁJK-n, Rácz Anna szerkesztésében, Jog és irodalom podcast-sorozatot működik, lásd: <https://ajk.elte.hu/jog-es-irodalom-podcast>.

⁵ Az *Ügyészek Lapjában* 2010 körül indult egy önálló – rendszertelenül megjelenő – jog és irodalom rovat, melyet Kiss Anna inspirált és szerkesztett. Lásd pl. Kiss Anna: „Nagy T. nyomában...” *Ügyészek Lapja* 2018/4–5. 131–135.

⁶ Lásd pl. TÓTH J. Zoltán: „A „jog és irodalom” felhasználása az egyetemi oktatásban” *Irodalmi Szemle* 2015/1. 14–22.; VARGA Norbert (szerk.): *Jog és irodalom II.* (Szeged: SZTE ÁJK 2016); FEKETE Balázs: „Két szemeszter „jog és irodalom” szeminárium tapasztalatairól” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat* (Budapest: MTA TK JTI 2018) 221–232.

⁷ Lásd: FEKETE Balázs: „»Jog és irodalom«: Csendes forradalom a magyar jogelméletben?” *Korunk* 2020/3. 77–85.

2024-ben ezért egy jog és irodalom különszámhoz írt előszónak már másról kell szólnia, mint a legitimációkeresés és magyarázat. Megemlíthetjük például azt, hogy a jog és irodalom itthoni virágzása jól beleilleszkedik a nemzetközi tudományos trendekbe, melyek a hagyományos, dogmatikai orientált jogtudomány kereteinek meghaladására és különféle segédtudományok támogatásával interdiszciplináris megközelítések kialakítására törekuszenek.⁸ Jelezhetjük azt is, hogy maga a jog és irodalom is „jól van” Európa- és világszerte, nemcsak angolul, hanem más európai nyelveken is jelennek meg folyamatosan új jog és irodalom témájú publikációk.⁹ Utolsóként pedig arra is rámutathatunk, hogy ez a különszám szépen illeszkedik a hazai jog és irodalom kutatások dinamikájába,¹⁰ mivel a 2021-ben tartott VIII. Jog és irodalom szimpóziumon elhangzott előadások anyagára épül.¹¹

Azt hiszem, hogy a jog és irodalom számomra legfontosabb hozadéka az, hogy fegyelmetlenségre bátorít.¹² A jogtudomány körében mindig is eretnokségnek számított a fegyelmetlenség kifejezés kimondása, hiszen az európai jogtudomány egyik legfontosabb – korszakokon és nemzeti jogi kultúrákon átívelő – értéke a rendszerezettség, mely háttérben a rendezettség eszménye rejlik.¹³ A jog és irodalom már önmagában fegyelmetlen, hiszen kilép a jogtudomány formális keretei közül, és még fegyelmetlenebbé teszi, hogy olyan tudásterületek – irodalom és irodalomtudomány – szemléletét és eredményeit hozza játékba, melyek első pillantásra nagyon nehezen rokonítható a jog és jogtudomány magasztos világához.¹⁴ Minden

⁸ RICHARD POSNER: „The Decline of Law as an Autonomous Discipline: 1962–1987” *Harvard Law Review* 1987. 761–780., <https://doi.org/10.2307/1341093>.

⁹ Lásd pl. a Springer Kiadónál 2022 óta megjelenő *Literature und Recht* című könyvsorozatot (<https://www.springer.com/series/16649>) vagy a francia *Droit & Littérature* folyóiratot (<https://www.lgdj-editions.fr/toutes-les-collections/revue-droit-et-litterature/>), mely 2017 óta jelenik meg. További izgalmas kísérlet a 2007-ben indult, eredetileg olasz nyelvű *Polémis: diritto e cultura* (<https://www.degruyter.com/journal/key/pol/html>) folyóirat, mely kezdetben olaszul jelent meg, azonban 2011 után alapvetően angol nyelvű megjelenésre tértek át. Spanyol nyelvterületen pedig 2022-ben jött létre a tágran értelmezett jog és irodalommal foglalkozó tudományos egyesület *Asociación Española de Derecho y Literatura*, mely több a témához kapcsolódó folyóirat megjelenését is összefogja (<https://sites.google.com/view/aedel/publicaciones>) a rendszeres konferenciaszervezés mellett.

¹⁰ FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul* (Budapest: Szent István Társulat 2009); FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István (szerk.): *Iustitia modell tál* (Budapest: Szent István Társulat 2011); FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél* (Budapest: Szent István Társulat 2013); FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KISS Anna – ZÓDI Zsolt (szerk.): *Iustitia körülnéz* (Budapest: Szent István Társulat 2017); BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat* (Budapest: MTA TK Jogtudományi Intézet 2018); FEKETE Balázs – MOLNÁR András (szerk.): *Iustitia emlékezik* (Budapest: MTA TK Jogtudományi Intézet 2020).

¹¹ VIII. Jog és irodalom szimpózium, 2021. október 15. <https://jog.tk.hu/esemeny/2021/09/jog-es-irodalom-szimpozium>.

¹² PIERRE LEGRAND: *Negative Comparative Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2022) 182–216.

¹³ Vö. pl. SZABÓ Miklós: *Rendszeres jogelmélet* (Miskolc: Bibor 2015).

¹⁴ És mégis, a kapcsolat nem *ab ovo* lehetetlen, sőt egyes korszakokban és jogi kultúrákban kifejezetten erős is lehet. Lásd: NAGY Tamás: „Jog és irodalom: kezdetek és eszmények” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2. 57–69 és MUNKÁCSI Péter: „Iustitia-gondolatok Iustitia-olvasók számára Balás P. Elemér Jog és irodalom című írása nyomán” in FEKETE Balázs – MOLNÁR András (szerk.): *Iustitia emlékezik* (Budapest: MTA TK Jogtudományi Intézet 2020) 81–91.

hátránya ellenére a fegyelmezetlenség és a játékosság nélkülözhetetlen, ugyanis csak így tudunk olyan nézőpontokat, horizontokat megnyitni, melyek a dogmatikai tudáson túl ismereteket is közölhetnek, és így érdemben gazdagíthatják tudásunkat a jogról és önmagunkról is.

Az e számban olvasható anyag szabálytalan, mi több fegyelmezetlen. Ellenáll minden csoportosításnak, mint ahogy a valóság is leveti magáról a különféle csoportosítási kísérleteket. Talán éppen ez teszi érdekessé igazán. A különszám tanulmányai olvashatunk Dante *Isteni színjátéka* új magyar fordítása kapcsán arról, hogy hol a jogászok helye Dante rendszerében; felismerhetjük a szimbólumok jogi jelentőségét az emlékezettörvények szemszögéből; rácsodálkozhatunk arra, hogy az egyébként irodalmi szempontból nem túlzottan nagyra értékelt zsánერიrodalom miért lehet fontos a jogi kutatás számára; empatikus bevezetést kaphatunk a demencia problémáiba és a jogi megközelítés nehézkességébe; megérthetjük a kánon irodalomtudományban bevett fogalmának jogi jelentőségét; rádöbbenhetünk, hogy a spekulatív fikciós irodalomnak van jelentősége a jog és irodalom kutatásokban; megérthetjük Shakespeare *Lear királyának* segítségével, hogy a csendnek milyen jelentősége lehet egy jogi eljárásban; áttekinthetjük klasszikus magyar szerzők közigazgatásról alkotott művészi képét és azt, hogy ezek hogyan segíthetik a közigazgatás működésének valódi megismerését; és végül beleláthatunk a költői igazságszolgáltatás működésébe két magyar Kohlhaas-intertextuson keresztül. Biztos vagyok benne, hogy ezekben a tanulmányokban mindenki találhat számára érdekes kérdéseket, szempontokat vagy állításokat.

A különszám megjelenése kapcsán szeretnék köszönetet mondani Bodnár Krisztnak és Molnár Andrásnak, akik a VIII. szimpózium anyagát a szerkesztőség rendelkezésére bocsátották. Továbbá köszönettel tartozom a jogász és bölcsész anonim lektoroknak, akik a szűk és nyomasztó határidők ellenére is vállalták az írások alapos, szigorú és jobbitó szándékú bírálatát, mely minden esetben az adott szöveg javára vált. Emellett pedig szeretném hálámat kifejezni az *Állam- és Jogtudomány* szerkesztőségének, hogy ezt a különszámot befogadta és támogatta, különösen pedig Balogh Lidiának, aki a szerkesztői munka valódi terhekkel járó részét töretlen lelkesedéssel végezte.

FÖLDI ANDRÁS*

JOG ÉS KÖLTÉSZET A DANTE-FORDÍTÁSOKBAN: TŰNŐDÉSEK AZ *ISTENI SZÍNJÁTÉK* BABITS- ÉS NÁDASDY-FÉLE FORDÍTÁSA KAPCSÁN**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.02>

Nem árt tudni, hogy jötevőik elárulói a Pokol fenekére,
a legromdább bugyorba kerülnek, legalábbis Dante szerint.
(Vö. Nádasy, *Magyar Narancs* 2017. december 20.)

Nádasy Ádám 2016-ban tette közzé első kiadásban Dante Isteni színjátékának új magyar fordítását. Dante halálának 700. évfordulója 2021-ben alkalmat adott a jelen tanulmány szerzőjének arra, hogy a 2021. évi „Jog és irodalom” c. konferencián megossza gondolatait a Nádasy-fordításnak a klasszikusnak számító Babits-fordításhoz való viszonyáról. E téma vizsgálata során a szerző foglalkozott az Isteni színjáték jogtörténeti vonatkozásaival is. Néhány reprezentatív szemelvénynek az olasz eredeti szövegből kiinduló összehasonlító elemzése alapján a szerző a következő főbb konklúziókra jut. Babits fordításának emelkedett költői nyelvezete ma is kiválóan élvezhető, de Nádasy a legtöbbször hívebben fordít, mint Babits. Nádasy szövege ugyan kevésbé költői, sőt olykor anakronisztikus, Nádasy azonban sok helyen kiigazítja Babits pontatlanságait, s néhol az érthetlenségig homályos parafrázisait is. Babits a dantei szöveget a magyar olvasó gyönyörködtetése céljából általában erősen „felstilizálta”, de Dante puritán nyelvezetét szükség szerint Nádasy is édesítette.

Ami a jogtörténeti vonatkozásokat illeti, Dante Pokla a maga egészében számot tarthat a büntetőjogászok fokozott érdeklődésére. A Pokol XI. énekében a korabeli keresztény teológia tanításainak megfelelően rendszerezi a bűnöket. A fokozott bizalom megjelölésére Dante a maga korában újszerű „fede spezial” megjelölést használja, ami a bona fides fogalomtörténete szempontjából is figyelemre méltó.

Foglalkozik a szerző azzal a kérdéssel is, hogy Dante hol helyezte el az általa megjelentésre méltatott jogászokat, például Franciscus Accursius miért a Pokolba került. Dante a jogászok közül a legtöbbre a kánonjog atyját, Gratianust tartotta. A szerző vizsgálja azt a kérdést is, hogy Dante Gratianust méltatva a római jog és a kánonjog kettősségére vagy egy, a kánonjogon belüli kettősségre (forum externum/internum) utalt. Dante Iustinianust mint a római jogot kodifikáltató császárt szintén nagyra értékelte, és a Paradicsomban helyezte el.

* MTA levelező tag, professor emeritus, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: andras.foldi@ajk.elte.hu.

** Ezúton is őszinte köszönetemet fejezem ki Nádasy Ádámnak, Hamza Gábornak, Kendeffy Gábornak és Lőrincz Viktornak a jelen dolgozat elkészítéséhez nyújtott értékes segítségükért. Szintén köszönetet mondok Fekete Balázsnak azért, hogy meghívott a 2021. október 15-én a TK Jogtudományi Intézetében rendezett VIII. Jog és irodalom szimpóziumra, amelynek keretében megtarthattam a jelen tanulmány alapjául szolgáló előadást.

1. BEVEZETÉS

2021-ben Dante Alighieri halálának 700. évfordulójára, a *Sommo poeta* életművére (is) emlékezett a művelt világ. Hamza Gábor akadémikus és Menyhárd Attila professzor személyében magyar jogtudósok is tartottak előadást a 700. évforduló alkalmából rendezett nagyszabású budapesti Dante-konferencián.¹ A jelen írással a magam szerény eszközeivel én is bátorkodom csatlakozni a jubileumi megemlékezők sorához.

Témaválasztásom, nevezetesen az *Isteni színjáték* Babits- és a Nádasy-féle fordításának összevetése sejteni engedi, hogy tudós kollégáimtól eltérően én magam e helyütt nem jogtudósként elmélkedem. Sokkal inkább egy olaszul valamelyest tudó jogásként, vagy ha úgy tetszik, egyszerűen *homo ludensként* van módom merengeni az eredeti olasz szöveg és annak két jeles magyar fordítása fölött.

Ami témaválasztásom előzményeit illeti, nem sokkal 2016-os megjelenése után kezdtem el olvasni az *Isteni színjáték* Nádasy Ádám által készített új magyar fordítását.² Olvasás közben gyakran felütöttem a Babits-fordítást,³ valamint a Giorgio Petrocchi-féle kiadás által megállapított olasz szöveget is,⁴ amelyet a szakirodalom, így például a közelmúltban (2024-ben) elhunyt Kelemen János akadémikus szerkesztésében megjelent kommentár mérvadónak nevez,⁵ és nem melleleg közöl is.

Elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy vajon Nádasy Ádám mennyivel pontosabban fordítja Dante szövegét, mint annak idején Babits tette. Azt ugyanis *ab ovo* tudhatjuk, mégpedig magától Nádasytól, hogy Babits fordításának esztétikai felül-

¹ Hamza Gábor „Észrevételek a dantei államfogalomról a »De monarchia« tükrében” címmel, Menyhárd Attila „Jog és igazság Dante tükrében” címmel tartott előadást a Magyar Dante Bizottság által szervezett nagyszabású, *Tudomány és költészet Dante műveiben* c. konferencián az MTA székházában 2021. november 19-én. Az előadásokról készült videófelvétel itt érhető el: <https://www.youtube.com/watch?v=03RQUVat7VE>.

² Dante: *Isteni színjáték* [ford. NÁDASY ÁDÁM] (Budapest: Magvető 2016) 789 o. Ismeretes, hogy a nagy műnek Dante egyszerűen a *Com(m)edia* címet adta: a *Divina* jelző hozzátoldása a címhez Boccaccio nevéhez fűződik. A *commedia* szó dantei jelentéséről a szakirodalmi nézetek megoszlanak. Aldo DURO (szerk.): *Vocabolario della lingua italiana* (Roma: Treccani 1986–1994) s. v. „commedia” [= <https://www.treccani.it/vocabolario/commedia/>] szerint olyan költői műre kell ebben a körben gondolni, amelynek szereplői nem rendelkeznek magas társadalmi ranggal, és amelyek cselekménye kedvező kimenetelű. Ebben az értelemben Dante Vergilius *Aeneis*-ét tragédiának tekintette, ld. Pok. 20. 113. (A *tragedia* szót Babits itt „nagy vers”-ként, Nádasy „eposz”-ként fordítja). NÁDASY (i. m. 19.) szerint a komédia Dante korában olyan terjedelmesebb művet jelentett, „amelyben a főhős nem hal meg, s amely nem használ végig magasröptű nyelvet [...]”. VÍGH ÉVA: „»A Pokol vihara, amely sosem nyugszik« (V. 31)” *Tiszatáj* 2021/9. 161. szerint a komédia lényege Danténál az, hogy a komor kezdetet szerencsés végkifejlet követi.

³ Dante Alighieri: *Isteni színjáték* [ford. BABITS Mihály, szerk. TARBAY Ede] (Budapest: Szent István Társulat 2002) 621 o.

⁴ Dante Alighieri: *La Commedia secondo l'antica vulgata* [2^a edizione a cura di Giorgio PETROCCHI] (Firenze: Le Lettere 1994). A kritikai apparátus nélküli szöveg elérhető itt: <https://www.danteonline.it/opere/index.php?opera=Commedia%20-%20ed.%20Petrocchi>.

⁵ Ld. KELEMEN JÁNOS in KELEMEN JÁNOS (szerk.): *Dante Alighieri: Komédia. I. Pokol. Kommentár* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2019) 16. Ld. hasonlóan VÍGH (2. lj.) 162. Nádasy is a Petrocchi-féle kiadást vette alapul, de olykor eltért attól a Vandelli-féle kiadás (Società Dantesca Italiana 1922) kedvéért, ld. NÁDASY (2. lj.) 21.

múlására nem törekedett, hanem egy dísztelenebb, józanabb, tartalomcentrikusabb fordítást kívánt adni.⁶ Ahogy Vigh Éva professzor asszony megállapítja, Nádasy „rímtelen drámai jambusokban, tiszta, közérthető stílusban, de a költőiség megtartásával” fordította le Dante monumentális művét.⁷

A három szövegverzió párhuzamos tanulmányozása laikus glosszák írására inspirált, amelyeket 2018-ban egy közösségi média platformon (Facebook-jegyzetként) publikáltam. A jelen írás alapjául a 2018 óta jelentősen kibővített és továbbfejlesztett glosszáim szolgálnak.

A továbbiakban főszabályszerűen az *Isteni színjáték* szövegének rendje szerint haladva fűzök – alapvetően laikus – összehasonlító észrevételeket a két fordításhoz, de az általánostól a különös felé haladás jegyében ettől a sorrendiségtől olykor eltérek.

2. A POKOL KAPUJÁNAK FELIRATA

Captatio benevolentiae jellegével is előre bocsátom a Pokol kapujának feliratát, amelynek Babits által magyarított szövegét mindnyájan tanultuk a középiskolában. A Pokolkapu felirata három tercintát vesz igénybe. Az első, nem kevés kiméletlenséggel dörgő tercina olaszul így szól:

*Per me si va ne la città dolente,
per me si va ne l'eterno dolore,
per me si va tra la perduta gente.*⁸

A *città* fordításaként helyesebb a „város” (így Nádasy), mint a „haza” (így Babits), mert a magyar „haza” szónak a latin és az olasz *patriához* vagy a német *Vaterlandhoz* hasonlóan van egy olyan pozitív töltete, amivel a *città* szó – különösen az *Inferno* kontextusában – nem rendelkezik, arról nem beszélve, hogy a *città* szó alapvetően várost jelent.

Babits persze jól tudta ezt, de bizonyára arra gondolt, hogy a *città* a latin *civitas* nyomán országot, államot, különösen városállamot is jelenthet.⁹ Fontos látni e tekin-

⁶ NÁDASY (2. lj.) 21.; ld. részletesebben Uő: „A rimelés veszélyei” *Élet és Irodalom* 2015/24.

⁷ VIGH (2. lj.) 161.

⁸ Pok. 3. 1–3.

⁹ Ld. pl. Purg. 13. 96, ahol a „*vera cittade*” (= igaz város) a Paradicsomra utal. A Purg. 16. 95-ben is szerepel a „*vera città*” kifejezés, azonban eltérő jelentéssel: „békés társadalom, melyben Isten igazsága érvényesül. Paradicsomi állapot”, ld. ekként NÁDASY (2. lj.) 386. (ad Purg. 16. 96). Ugyanitt, tehát a Purgatórium XVI. énekében foglalkozik Dante azzal a sarkalatos kérdéssel, hogy az egyes országokban betartják-e a törvényeket, féket képeznek-e a törvények a hatalommal szemben, vagy ahogy Menyhárd Attila fogalmazott fent említett előadásában (1. lj.), érvényesül-e a *rule of law* (16. 94. skk.). Danténak a törvények primátusáról vallott felfogásához ld. Giorgio NAPOLITANO: „Dante Alighieri (Dottrina giuridica)” in *Novissimo digesto italiano* [szerk.. Antonio AZARA et al.] V (Torino: UTET 1968) 152.

tetben, hogy Dante a Purgatóriumhoz¹⁰ és a Paradicsomhoz¹¹ hasonlóan a Pokolnak is megadja *città* mellett a királyság (*regno*) minősítést is. A Pokol „rendszerintanilag” tehát nem alacsonyabb rangú a túlvilág másik két országánál.¹² Ez a rendszerintani egyenrangúság nyilvánul meg abban is, hogy mindhárom ország kilenc részből (kőrből, párkányból, égbolttól) áll.

Annyiban Babits is respektálja Dante *città* szóhasználatát, hogy a kapufelirat 3. sorában (Pok. 3. 3) már „a kárhozott nép városa”-ként fordítja a „*perduta gente*”-t. Babits ezáltal mintha érzékeltetné, hogy Danténál a Pokol – miként a Purgatórium és a Paradicsom is!¹³ – egyszerre *regno* és *città* is.¹⁴

Csakhogyan van itt egy kis bökkenő: Dante ugyanis az ún. Alsó Poklot, vagyis a Pokol VI–IX. körét „Dis nevű város”-nak nevezi („*la città c’ha nome Dite*”¹⁵). Dis városa a Pokol birodalmán belül valóban egy város, sőt mondhatni a Pokol fővárosa, *nota bene*, fallal van körülvéve, és kapuján nem is könnyen jut át a két túlvilági vándor.¹⁶ Az ellentmondás akként oldható fel, hogy a *città* szó a Pokolkapu feliratában nem ‘állam’, és nem is ‘város’, hanem ‘közösség’ értelemben szerepel, közelebb-

¹⁰ „[S]econdo regno” (Purg. 1. 4). Ezen a ponton fölmerülhet az a kérdés, honnan nézve második királyság a Purgatórium, mert Vergilius és Dante vándorlása során a Pokol után következő második országra is lehet gondolni, máskülönben, illetve egyáltalában viszont a Paradicsom mint első ország után következnek a Purgatórium.

¹¹ „[E]terno regno” (Purg. 7. 22); „regno santo” (Par. 1. 10).

¹² „[R]egno de la morta gente” (Pok. 8. 85); „doloroso regno” (Pok. 34. 28); „dolente regno” (Purg. 7. 22). Vö. NÁDASDY (2. l.) 279. (ad Purg. 1. 4).

¹³ Vö. a fent (9. l.) már idézett Purg. 16. 95 helyet.

¹⁴ Nádasdy fordítása nem mindenütt tükrözi a három ország tipológiai hasonlóságát, mert míg Babits mind a Purg. 1. 4-ben, mind a Par. 1. 10-ben (helyeselhetően) „ország”-nak fordítja a *regno*-t, Nádasdy a Par. 1. 10-ben a „szent tartomány” kifejezéssel él. Ezt nem tartom feltétlenül szerencsés megoldásnak, hiszen a tartomány szó (különösen ha latin vagy olasz megfelelőjére, a *provincia* szóra asszociálunk) éppen a Paradicsom esetében némiképp degradálóan hat a „királyság”, vagy pláne a hazai Dante szakirodalomban szintén bevett „birodalom” megjelöléshez képest. *Nota bene*, a tartomány egy birodalom, ill. többnyire egy nagyobb kiterjedésű ország, vagy adott esetben egy szövetségi állam nem feltétlenül centrális tartozékát, területi egységét jelenti, akár a Római Birodalom provinciáira, akár pl. Arany János „velsi tartományára” gondolunk. Ezen azonban nem akarok fennakadni, mert tudom, hogy a magyar nyelvű dantisztikai irodalomban a túlvilági országokat, birodalmakat régtől fogva nevezik tartományoknak is.

¹⁵ Pok. 8. 68. Babits a „*la città c’ha nome Dite*” (szó szerint: ‘a város, amelynek neve Dis’) kitélt „Dis városa”-ként fordítja, Nádasdy viszont hívebben „Dis nevű város”-ként. Ez a kitélt az *Istenni színjáték* szövegében *hapax legomenon*. Megjegyzendő, hogy a latin *Dis* (olaszul *Dite*) alapvetően nem a pokolbeli város neve, hanem Lucifer másik neve. Ennek megfelelően Dante rendszerint magára Luciferre használja a *Dite* nevet (Pok. 9. 85; 11. 65; 12. 39; 34. 20). Dante a *Dis* nevet Vergilius *Aeneis*-éből vette (6. 268. skk.), ahol ez a név *Pluto* neve gyanánt szerepel. A *Dis* etimológiailag a *dives* (‘gazdag’) melléknévvel áll rokonságban, mint ahogy a *Pluto* név a görög *ploutos* (‘gazdag’) szóból származik. A gazdagság alkalmasint a föld méhének kincseire utal, *nota bene*, a levegő gazdasági hasznosíthatósága még ma is viszonylag csekély, de az édesvizek és a tengerek gyümölcsei is kisebb értéket képviselnek, mint a földből kiitermelhető nemesfémek, drágakövek stb. Az eredetileg a *Venus* bolygóra utaló latin *Lucifer* név kialakulása a jelek szerint az Ószövetségi Szentírás több helyével (pl. Izajás 14. 12.) áll bonyolult összefüggésben, ld. pl. *Magyar nagylexikon* [szerk. GLATZ Ferenc] XII. (Budapest: Magyar Nagylexikon Kiadó 2001) 277.; Daniel B. WALLACE: „Is Lucifer the devil in Isaiah 14: 12? The KJV argument against modern translations”, <https://bible.org/article/lucifer-devil-isaiah-1412-kjv-argument-against-modern-translations>.

¹⁶ Pok. 8. 64. skk.

ről a kárhozottak közösségére utal, minthogy a *città* szó a középkori olasz nyelvben közösséget is jelentett.¹⁷

Ami az „*eterno dolore*” fordítását illeti, a Babits-féle „nincs vigasság”-nál nézetem szerint előnyösebb Nádasy szó szerinti fordítása „örök gyötrelém”-ként. A „*perduta gente*” Nádasy-féle fordítása „kárhozott csapat”-ként viszont szerintem groteszk modernizmus,¹⁸ s emiatt némi kíméletlen iróniát is érzek benne, ami az olasz eredetiben aligha észlelhető, ehhez képest itt Babits megoldását („kárhozott nép”) tartom jónak.

A felirat magával ragadó, mondhatni felemelő második tercijnája így szól:

*Giustizia mosse il mio alto fattore;
fecemi la divina podestate,
la somma sapienza e 'l primo amore.*¹⁹

A *giustizia* ‘igazságosság’-ot jelent, amely helyett magyarul a rövidség kedvéért gyakran „igazság”-ot mondunk. Így jár el e helyütt mindkét magyar költő. A versmérték miatt aligha tehettek volna mást. Csak köteles jogászi precizitásból jegyzem meg, hogy az anyagi és az alaki igazság latinul *veritas*, míg a *iustitia* szabatos magyar megfelelője az igazságosság.²⁰ Dante természetesen az igazságosságra utal ezen a helyen.

Nem lehet felróni Nádasynek, hogy az „*alto fattore*” fordításából nála elmarad a jelző, mert ezt kompenzálja az a tény, hogy „alkotó” szavunk emelkedettebb, mint a Dante által használt, meglepően egyszerű *fattore* (kb. ‘készítő’), másrészt a Babits által használt „Nagy Alkotó[m]” kitétel sem nevezhető kimondottan művészi megoldásnak. Nyilván éppen a „nagy” jelző maximális sablonosságát ellensúlyozandó szűrta be Babits az „emelt égi kénnyel” kifejezést, amelynek révén az „*alto fattore*” pontos lefordításának hiánya olyan patetikus pótlást kap, amellyel az egészen egyszerű olasz eredeti (*fecemi*: ez egyszerűbb már tényleg nem is lehetne) nem rendelkezik, és amelyet Nádasy is némi jobbitással, úgymond „felstilizálva” ad vissza („for-

¹⁷ FRANCESCO SABATINI – VITTORIO COLETTI (szerk.): *Dizionario della lingua italiana* (Milano: Rizzoli 2008) a *città* főnév 4. jelentéseként a „comunità”-t adja meg, pl. a „città di Dio” annyit mint „insieme di coloro che possono ritenersi veri cristiani, o il Paradiso come sede dei santi e dei beati”. Ezért az információért e helyütt is köszönetet mondok Nádasy Ádámnak. A *città dolente* forrását, vagy legalábbis egyik előzményét Szent Ágoston művei képezheték, kiváltképpen a *civitas sanctorum* és a *civitas iniquorum* ágostoni szembeállítás. A lehetséges ágostoni hatással kapcsolatos (óvatosságra is intő) tájékoztatásért ezúton is köszönetemet fejezem ki Kendeffy Gábornak.

¹⁸ NÁDASY ÁDÁM: „Anakronizmus és modernizmus. Gondolatok Dante-fordításom kapcsán” *Tiszatáj* 2021/9. 127. skk. részletesen kifejti, hogy milyen keretek között tartotta a fordítás során célszerűnek az anakronizmusok alkalmazását. Nádasy tipológiáját is figyelembe véve a „csapat” szót olyan szempontból tartom egyfajta modernizmusnak, hogy ez a szó a dantei kontextusra visszavevő modern stílusának haf. A Pok. 11. 39 megerősíti azt a benyomást, hogy Nádasy kedveli a „csapat” szó használatát, amely itt a *schiera* megfelelője. Babits itt nem fordítja le e szót. Itt jegyzem meg, hogy Nádasy a Pok. 11. 60-ban a *lordura* szót a kollokvialis „szemetek”-kel magyarítja, amit stílusosan vitathatónak tartok, de még inkább problematikusnak látom az alkalmasint Nádasy által *ad hoc* kreált „szennyrovat” neologizmust (Pok. 18. 1).

¹⁹ Pok. 3. 4–6.

²⁰ Vö. FÖLDI ANDRÁS – HAMZA GÁBOR: *A római jog története és intézményei* [28. kiad.] (Budapest: Novisima 2024) 186. 12. l.j.

mált meg engem”). A banális *fare* ige használata (az emelkedettebb *creare* helyett) jó példa arra, mit értett Szerb Antal a Dante korabeli olasz nyelv darabosságán.²¹

A „*la somma sapienza e 'l primo amore*” fordítása Babitsnál („az ős Szeretet és a fő Okosság”) valamivel költőibb, de pontatlanabb Nádasdyéhoz képest („legfőbb Tudás és első Szeretet”), *nota bene*, Babitsnál a szórend sem stimmel.

A Kelemen-féle kommentár idevágó magyarázata szerint a Pokol létrehozásában és működtetésében a *somma sapienza*, vagyis az isteni bölcsesség azáltal nyilvánul meg, hogy a bűnösök az általuk elkövetett bűnnek megfelelő büntetést kapnak,²² míg a *primo amore*, vagyis az isteni szeretet abban áll, hogy Isten a rossz megbüntetésével helyreállítja a világ rendjét.²³

Hogy az isteni szeretet milyen értelemben számít elsőnek, azt a Kelemen-féle kommentár talán azért nem fejti ki, mert az isteni szeretet magától értetődően mindenféle értelemben elsőrangú. Babits fordításából („ős Szeretet”) úgy tűnik, mintha a *primo* sorszámnévvel Dante, legalábbis e helyütt, a szóban forgó szeretetnek az isteni jellegéből adódó ősiségére, tehát időbeli elsőségére utalna.²⁴

Nádasdy Ádám idevágó revelatív magyarázatából, nemkülönben a Kelemen-féle kommentár egy másik helyéből azonban megtudhatjuk,²⁵ hogy az Első Szeretet e helyütt, de az *Isteni színjáték*ban másutt is²⁶ a Szentlélekre utal, míg az ugyan-ezen tercinában emlegetett Hatalom az Apát, a Tudás pedig a Fiút jelenti a Szentháromságról szóló dogmának megfelelően.²⁷ Ha Babits a maga részéről némi nagyvonalúsággal kezelte a teológiai szempontból szigorúan kötött sorrendet, ez annál inkább megbocsátható, hogy olykor (pl. Pok. 1. 104) maga Dante is változtatott a sorrenden, nyilván a versmérték miatt.

A Pokolkapu feliratának a közismert lesújtó mondattal záruló harmadik tercináját nem kommentálom, csak annyit jegyzek meg, hogy a híres utolsó sor („*Lasciate ogne speranza voi ch'intrate*”) az *Isteni színjáték* mintegy 14 000 sorából az egyetlen, amelyet Nádasdy szó szerint vett át, de nem Babitstól, hanem az Angyal Jánosig (1878) visszanyúló tralaticius, Babits mellett például Szász Károly által is megerősített magyar műfordítói hagyományból.²⁸

²¹ Szerb Antal: *A világirodalom története* (Budapest: Révai 1941) I, 232., vö. 98. lj. alább.

²² Vö. Rigó Balázs in Földi András (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet* [5. kiad.] (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2022) 296, utalással az ún. „tükröző büntetés”-re. Vö. „Az Isteni Színjáték a látomásirodalom csúcsa. Beszélgetés Draskóczy Eszter irodalomtörténésszel” *magyarkurir.hu*, 2021. aug. 14.

²³ Tóth Tihmér in KELEMEN (5. l.) 55. 1. j.

²⁴ Isten időbeli elsőségéhez vö. Purg. 17. 110. skk.

²⁵ MÁTYUS Norbert – NAGY József in KELEMEN (5. j.) 27. a Pok. 1. 104 („*sapienza, amore e virtute*”) kapcsán jegyzi meg, hogy a tudás (Nádasdynál bölcsesség) = Atya, szeretet = Szentlélek, erény (Nádasdynál erő, a jegyzetben hatalom is) = Fiú. E szöveghegy a Pokolkapu feliratával összevetve jelzi, hogy a Dante által a Szentháromságra használt metaforák rendelkeznek bizonyos fokú variabilitással, vö. még Par. 21. 37. A *virtute* „erény”-ként való fordításához ld. 65. lj. alább.

²⁶ Ld. Par. 4. 118 (itt „*primo amante*” formában); 6. 11; 32. 142; 6. 11. Ld. a „*primo amore*”-t más értelemben Par. 12. 74; 26. 38.

²⁷ NÁDASDY (2. l.) 548. (ad Par. 6. 11) szerint az Első Szeretet itt a Szentlélek, azaz Isten szeretete, amelyet minden üdvözült ember érez.

²⁸ KLING József: <http://www.unikornis.hu/kultura/20160708-nadasdy-dante-babits-forditas.html>; HAJNÓCZI Kristóf: „Színjáték újra (Nádasdy Ádám Isteni színjáték fordításáról)” *Filológiai Közlöny* 2017/1. 141.

3. „BÜNTETŐJOG” A POKOL XI. ÉNEKÉBEN

Dante Pokla természetesen a maga egészében számot tarthat a büntetőjogászok fokozott érdeklődésére,²⁹ de kiváltképpen bővelkedik büntetőjogi vonatkozásokban a Pokol XI. éneke, amelyben Dante (szövegszerűen Vergilius) rendszeres ismertetést ad az ún. Alsó Pokol (VI–IX. kör) beosztásáról, s ennek keretében a bűnököt is rendszerezi a keresztény teológia tanításainak megfelelően.³⁰

A 11. 22. sk. sorokban Dante – Nádasy Ádám értő fordításában – leszögezi, hogy „[m]inden gonoszság [*malizia*] célja: ártani [*ingiuria*]”. A római jog latin nyelvvezetőből is (*malitia, iniuria*) messzemenően ismerős *malizia* és *ingiuria* szavak közül Babits verziójában („Minden égben-gyűlölt bűn célja dőre / bántás”) csak az *ingiuria* azonosítható „bántás”-ként, a „bűn”-ként fordított *malizia* jelentése viszont némi képp elsikkad.³¹ Babits megoldásának részben önkényes (ld. „dőre”) költőisége nincs arányban a homályosság miatti deficittel. Nádasy a „*ch’odio in celo acquista*” kitételét a tercinának az 1. helyett a 3. sorában, de előnyös szemantikai többlettel – az eredetiben ugyanis nincs a „méltán”-nak megfelelő határozószó – adja vissza („az Ég mindkettőt méltán gyűlöli”).

Dante a 25. sorral kezdődő tercinában megállapítja, hogy a *frode* (alattomoság, csalárdság, csalás) az ember sajátos bűne („*de l’uom proprio male*”). A kommentárok rávilágítanak arra, hogy az állatoknál is ismeretes nyers erőszakhoz képest a csaláshoz észre van szükség.³² A középkori teológiai tanítást követő Dante szerint a csalásért, minthogy abban az ésszel mint Isten különleges adományával való visszaélés nyilvánul meg, a Pokolban az erőszakos bűncselekményekhez képest súlyosabb büntetés jár.³³ A szakirodalom rámutat arra, hogy Dante ezen gondolatát Cicero *De officiis* című művének egyik kitétele (1, 13, 41) inspirálhatta.³⁴ A jogtörténet tanú-

²⁹ Ld. e kérdéshez FRANCESCO FORLENZA: *Il diritto penale nella Divina commedia* (Roma: Armando 2003); a régebbi irodalomból ld. JOSEPH ORTOLAN: *Les pénalités de l’Enfer de Dante* (Paris: H. Plon et M. Ainé 1873).

³⁰ KARDOS TIBOR: „Dante Alighieri” in *Világirodalmi lexikon* [szerk. KIRÁLY ISTVÁN] II. (Budapest: Akadémiai 1972) 561. KELEMEN–NAGY in KELEMEN (5. lj.) 170. (ad Pok. 11. 22. sk.) úgy véli, hogy ha az Alsó Pokolban megtorolt kétféle bűnhöz (erőszak, hamisság, vö. a római jogból: *vi aut clam*) hozzávesszük a Felső Pokolban büntetéssel sújtott mértéktelenségi bűnököt, akkor Arisztotelész (pl. *Eth. Nic.* 7, 1 [1145a]) hármasság felosztásának hatását konstatálhatjuk.

³¹ FILIPPO CANCELLI: „Diritto romano in Dante” in *Enciclopedia Dantesca*, II (Roma: Istituto della Enciclopedia italiana 1970) 472. skk. [= http://www.treccani.it/enciclopedia/diritto-romano_%28Enciclopedia-Dantesca%29/] szerint a Pok. 11. 22 *iniuria* fogalmát Cicero (*De off.* 1, 13, 41) inspirálta, és esetleg (ekként Bruno NARDI: *Il canto XI dell’Inferno* [Roma: Signorelli 1955] 9) a iustinianusi *Institutiók* (4, 4, 2) is.

³² KELEMEN–NAGY in KELEMEN (5. lj.) 170. (ad Pok. 11. 25); vö. NÁDASY (2. lj.) 117. (ad Pok. 11. 25). Mint alább (59. lj.) látni fogjuk, Danténál az erőszak – összhangban a *vis* római jogi koncepciójával (vö. FÖLDI–HAMZA [20. lj.] 357.) – nem mindig fizikai erőszakot jelent, hanem adott esetben (az alattomoság ellentétéként) a normával való nyílt szembeesegülést.

³³ BABITSCSAL szemben („rájuk több kint mért ki”) Nádasy nem fordította le a „*più dolor li assale*” (Pok. 11. 27) kitételét.

³⁴ „Minthogy pedig a jogtalanságot [*iniuriam*] kétféleképpen, azaz vagy erőszakkal [*vi*], vagy alattomban [*fraude*] követik el, az alattomoság [*fraus*] mintegy a róka, az erőszak az oroszlán tulajdonsága: mindkettő idegen [*alienissimum*] az embertől, az alattomoság [*fraus*] azonban inkább megérdemli a gyűlöletet”. (HAVAS László ford.) Vö. CANCELLI (31. lj.); KELEMEN–NAGY in KELEMEN (5. lj.) 177.

sága szerint az erőszak és az alattomoság közül a tradicionális jogi kultúrák jellemzően az alattomoságot tekintették gyűlöletesebbnek, de régtől fogva – már a klasszikus római jogban is – vannak jelei az ellenkező megítélésnek is.³⁵ Csak lassan tört át a fejlődésnek az a római jogi tradíció által is erősített tendenciája, amelynek eredményeként a modern büntetőjogok – egyfajta dekadencia okán? – a rablást mint erőszakos bűncselekményt szigorúbban ítélik meg a lopásnál és a csalásnál.³⁶

Dante utalása a bűnre mint emberi sajátosságra eszembe juttatja Cicerónak azt a szintén a *De officiis*-ben (1, 4, 13) kifejtett, ám ellentétes előjelű gondolatát, miszerint az ember elsőrendű sajátossága az igazság keresése és kutatása („*Inprimisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio*”). Cicero optimista megközelítése – amely a Kelemen-féle kommentár megállapítása szerint Arisztotelészre vezethető vissza, és amely visszaköszön a Pokol híres Odüsszeusz-jelenetében is³⁷ – összefüggésben áll azzal, hogy az ókorban a bűn gondolata kevésbé állt előtérben, mint a középkorban, amikor is az ember bűnre való hajlama, illetve potenciális elkárhozása a keresztény korszellem centrális problémájává vált.

Az imént vizsgált kettős felosztáshoz képest a 31. sorral kezdődő tercinában Dante a bűnöknek olyan hármass felosztását prezentálja (Istent, embertársainkat és saját magunkat sértő bűnök), amely ismét a középkori teológia szemléletét tükrözi. Ez a skolasztikus trichotómia – amelynek keretében Dante hat szubdivíziót is felvázol aszerint, hogy a bűn egy adott személy (*persona*) vagy annak dolgai (*cose*) ellen irányul – a későbbi évszázadok jogtudományi irodalmában is rendre visszaköszönt,

³⁵ Giovanni PIZZUTI: „Rapina” in *Enciclopedia del diritto* [szerk. Francesco CALASSO et al.] XXXVIII (Milano: Giuffrè 1987) 266. sk. összehasonlító jogtörténeti áttekintést ad arról, hogy az egyes jogi kultúrákban hogyan viszonyult egymáshoz a lopás és a rablás – amennyiben e két tényállást egyáltalán elkülönítették egymástól – szankcionálása. Pizzutinak (az óind, a görög és a római jogra is kiterjedő) áttekintéséből egyebek között kitűnik, hogy míg a harcias természetű északi germánoknál (száli frankok, frizek) a rablást enyhébben büntették, mint a lopást, addig a romanizáltabb burgundok joga már azonosan büntette e két bűncselekményt, a longobárdoknál pedig, akik a harcos erények helyett idővel egyre inkább a kereskedelem terén jeleskedtek (vö. a lombard kereskedők által kedvelt Cahors városának említését a Pok. 11. 50-ben, ehhez ld. KELEMEN–NAGY in KELEMEN [5. lj.] 171.), a rablás büntetése volt súlyosabb, mint a lopásé. Ez a progresszív tendencia érvényesült Nagy Károly idején is, ám később az olasz városi státútumok ismét megoszlottak e tekintetben Pizzuti megállapítása szerint. Az erőszak és az alattomoság megítélésének történeti meghatározottságára nézve tanulságos Thomas B. MACAULAY: *Esszék* (Budapest: Gondolat 1961) 63. skk., vö. Rigó Balázs: *Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. Érzelmek, család és a hatalom legitimitációja a kora újkorban* (PhD-értekezés: ELTE 2020) 91., 138. Talán a dekadencia jelenségekhez (vö. magánjogtörténeti vonatkozásban pl. EÖRSI Gyula: *Összehasonlító polgári jog* [Budapest: Akadémiai 1975], 146., 149., 469.; FÖLDI András in FÖLDI (szerk.) [22. lj.] 430.) kritikusán viszonyuló romantikus korszellemmel (vö. pl. SZERB [21. lj.], II, 192.) magyarázható, hogy a XIX. században FRANK Ignác: *A közigazság törvénye Magyarhonban* I (Buda: Magyar Királyi Egyetem 1845) 563 [f] jegyzet] az ősi (heroikus?) szemlélet talaján leszögezte, hogy „[...] az álnokság rögzöttebb és mélyebb gonoszságra, sőt azon felül gyávaságra is mutat”. Mindazonáltal Frank uo. azt is megjegyzi, hogy a „büntető törvények” keményebben sújtják a „vad erőszakot”, amit azzal magyaráz, hogy „a” személy bátorsága erősebb oltalmat kíván.

³⁶ A Btk. (2012. évi C. tv.) 365. § szerint a rablás büntetése alapesetben 2–8 év szabadságvesztés, míg a csalásé a 373. § szerint alapesetben csak 2 évig terjedő szabadságvesztés, és csak a legsúlyosabb esetekben szabható ki a 2–8 év szabadságvesztés.

³⁷ Pok. 26. 55. skk. Vö. KELEMEN János: „Dante, a laikus filozófus” *Kolozsvári Helikon* 2021/18. 6.

például Samuel Pufendorf *De officiis hominis iuxta legem naturalem* (1673) című művében.³⁸

Ugyanitt (Pok. 11. 23, 25) a Dante által használt *frode* (vö. latin *fraus*)³⁹ szó próbára teszi mindkét magyar költőt. Babits e helyütt „csel”-ként,⁴⁰ Nádasdy viszont következetesen „hamisság”-ként fordítja e szót.⁴¹ A *frode*-ben azonban egy kicsit több van (pontosabban több szubjektív elem, főként ravaszság van), s ezért inkább a „csalárdság”-ot tartanám magyarul adekvátnak. Míg a *frode* Nádasdynál következetesen „hamisság”-ként szerepel, Babits az 52. sorban vált, és „csel” helyett – szerencsésebben – „csalást” ír. Dante utal a csalással szükségszerűen együtt járó lelkiismeret-furdalásra is („... *ogne coscienza è morsa*”). Ez utóbbi magyar szó helyett mindkét költőnk rövidebb ekvivalenst keresett. Babits megoldása tűnik szerencsésebbnek („mindenki lelkét marja”), míg Nádasdy megoldása kissé naturalista, és talán túlzó is („szétrág minden elmét”).

4. RÓMAI MAGÁNJOGI FOGALMAK A POKOL XI. ÉNEKÉBEN

A 32. sorban szereplő, a jogászok számára alapvető fontosságú *cose* (= dolgok) szót mind Babits, mind Nádasdy „birtok”-ként fordítja. Jogászilag nézve a „birtok”-nál (amelynek egyébként a *possesso* az olasz megfelelője) a „dolgok” és a „vagyon” szavak egyaránt alkalmasabbak lennének.

A vagyon elleni erőszakos bűncselekményeknek a 36. sorban szereplő felsorolásából („*ruine, incendi e tollette dannose*”) Nádasdy nem fordította le a *ruine*

³⁸ Ld. Peter STEIN: *A római jog Európa történetében* (Budapest: Osiris 2005) 142.

³⁹ A Dante felfogásában centrális szerepet játszó *frode* (*fraus*) antik gyökere Cicero *De officiis* című művének fent (34. l.) idézett mondata lehetett. *Nota bene*, Cicero (közelebről a *De re publica*) hatása Dante *De monarchia* c. művében is kimutatható, ahogy erre HAMZA Gábor fent említett (1. l.) előadásában (előzőleg a 2021 november 4–5. között a Római Magyar Akadémián megrendezett Dante-konferencián olasz nyelven megtartott előadásában is) konkrét szövegpárhuzamok (pl. *consensus omnium bonorum*) felidézésével rámutatott. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a római jogban az erkölcsileg elmarasztalható tudatállapot, magatartás tekintetében a *fraus*hoz képest általánosabb fogalom a *dolus* (*malus*), valamint bizonyos körben a *mala fides* is. Fontos e tekintetben, hogy Labeo a *dolus malus* nevezetes meghatározásánál nem használta a *fraus* szót (Ulp. D. 4, 3, 1, 2, vö. FÖLDI-HAMZA [20. l.] 484.). A *fraus* nem kétségesen fontos fogalma a római jognak, de forrásbeli jelentései zavarba ejtő sokrétűséget mutatnak. A mai napig is mértékadó Emil SECKEL: *Heumanns Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts* [9. Aufl.] (Jena: G. Fischer 1907) s. v. „*fraus*” (221. o.) öt alapvető jelentést ad meg, amelyek közül az 1. és a 2. jelentés egyértelműen a csalárdság különféle árnyalatait tükrözi, a 3–5. jelentés esetében azonban a hátrányokozás szubjektív oldala kevésbé hangsúlyos, sőt Lucio BOVE: „*Frode. Diritto romano*” in *Novissimo digesto italiano* (9. l.) VII (1965) 631. szerint olykor teljesen el is sikkad. A XII táblás törvény töredékeiben már előforduló (*XII tab.* 3, 6; 8, 21) *fraus* a forrásokban gyakran szinonim a *dolus*-szal, ld. pl. Afr. D. 19, 2, 35 pr. Vö. BENKE József: *Krízis és fedezetelvonás* (Budapest: Menedzser Praxis Kft. 2016) 160. skk.; Émanuelle CHEVREAU: „*Dolus malus*” in Amelia CASTRESANA (szerk.): *800 años de historia a través del derecho romano* (Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca) 289. skk. <https://doi.org/10.2307/j.ctvc5d3q>.

⁴⁰ A magyar jogi szaknyelv egyik megteremtője, Frank Ignác a *dolus*t fordította „csel”-ként, a *fraus*t pedig „csalás”-ként, ld. FRANK (35. l.) 562. [a] jegyzet].

⁴¹ NÁDASDY (2. l.) 117. (ad Pok. 11. 25) közli, hogy hamisságon a szándékosan rosszindulatú cselekedet értendő.

(= rombolás, rongálás) szót, csak a tűzvészokozást és a fosztogatást, nyilván a versmérték miatt. Babits szóválasztásai itt kevésbé előnyösek, ő viszont valamiképpen igyekezett visszaadni a *ruine* szót is, még ha annak a „bitorlás” nem is felel meg.

A *ruine* és az *incendi* szavak egymás melletti elhelyezése mögött közvetett vagy közvetlen római jogi inspirációt gyanítok. E szavak eredeti latin alakjai ugyanis – [‘főleg földrengés miatti épület]beomlás⁴² és ‘tűzvész’ jelentésben – a római jog forrásaiban számos helyen a *vis maior* kiemelt példáiként szerepelnek.⁴³ A *ruina* és az

⁴² A *ruina* mint *vis maior* esemény reflektálódása a római jogi tankönyvekben és kézikönyvekben eltéréseket mutat. Jóllehet a híres *Totius Latinitatis lexicon* [ed. III, szerk. Jacobus FACCIOLATI – Aegidius FORCELLINI – Josephus FURLANETTO] (Patavii: Typis Seminarii 1830) III 989 „ruina” szócikke szerint e szó 2. b. jelentése ‘földrengés’, a német nyelvű szakmunkákban hagyományos *vis maior* enumerációk a HEUMANN–SECKEL-szótár (39. lj.) „ruina” szócikkének lakonikus ‘Einsturz’ értelmezését (521. o.) követve a földrengést (a forrásokban *terrae motus*) nem sorolják fel, helyette az épületbeomlást (*ruina*) említik, ld. pl. Paul JÖRS – Wolfgang KUNKEL – Leopold WENGER: *Römisches Privatrecht* [3. Aufl.] (Berlin: Springer 1949) 174.; Max KASER: *Das römische Privatrecht* I [2. Aufl.] (München: Beck 1971) 508.; Heinrich HONSELL: *Römisches Recht* [7. Aufl.] (Heidelberg: Springer 2010) 92., <https://doi.org/10.1007/978-3-642-05307-8>. A *ruina* ezen szó szerinti, és nem földrengésként való értelmezése mellett szól, hogy a forrásokban a földrengés, sőt a földcsuszamlás megjelölésére is külön terminusok ismeretesek (*terrae motus*, ld. pl. Ulp. D. 19, 2, 15, 2; Iav. eod. 59; *labes*, ld. Ulp. uo.; *Lab.* eod. 62; a D. 19, 2, 15, 2-höz ld. BESSENYŐ András: *Római magánjog* [4. kiadás] [Budapest–Pécs: Dialóg Campus 2010] 391. sk.), ráadásul a források olykor egymás mellett említik a *ruina* és a *terrae motus* fogalmát, ld. pl. Ulp. D. 39, 2, 24, 4. Az épületbeomlás azonban nyilvánvalóan csak akkor minősült *vis maior*nak, ha azt elemi erejű természeti esemény, így elsősorban földrengés, emellett árvíz, földcsuszamlás vagy esetleg erős szélvihar, de nem pl. az épület elhanyagolása okozta, ld. Alfredo DE MEDIO: „Caso fortuito e forza maggiore in diritto romano” *Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano* 20 (1908) 180, vö. e tekintetben óvatosabban VISKY Károly: *A „vis maior” a római jog forrásaiban* (Budapest: Grill 1942) 155. sk. Erre tekintettel a Kaser *Kurzlehrbuch*ját sok tekintetben revideálól Knütel a *vis maior* főbb eseteit felsorolva – Rudolf SOHM – Ludwig MITTEIS – Leopold WENGER: *Institutionen* [17. Aufl.] (Berlin: Duncker & Humblot 1923) 382, 8. j. példáját követve – az első helyen említi a földrengést, míg hallgat az épületbeomlásról, ld. Max KASER – Rolf KNÜTEL: *Römisches Privatrecht* [19. Aufl.] (München: Beck 2008) 202., hasonlóan Max KASER – Rolf KNÜTEL – Sebastian LOHSSE: *Römisches Privatrecht* [22. Aufl.] (München: Beck 2021) 276., <https://doi.org/10.17104/9783406745928>. Hasonlóképpen járnak el – tehát említik a földrengést, akár első helyen, de hallgatnak az épületbeomlásról pl. Marton (1957), Arangio-Ruiz (1960), Pugliese et al. (1991), Dozsdev (1996), Hausmaninger–Selb (2001), Manfredini (2002), Molnár–Jakab (2004), Dajczak et al. (2014), Petrucci (2019) és Benedek–Pókecz Kovács (2021) tankönyvei. Kevésbé informatív e témakörben Ulrike BABUSIAUX et al. (Hrsg.): *Handbuch des römischen Privatrechts* (Tübingen: Mohr Siebeck 2023) I–III. – A De Medio által exponált érem másik oldala az, hogy a földrengés önmagában véve (*terrae motus*) jogilag csak akkor releváns, ha károkat (*ruina*) okoz. A fenti megfontolásoknak nem mond ellent, hogy alkalmasint az épületszerkezet elöregedése miatt összedőlő házból történő lopás is – mint amely *ruina* alkalmával történik – megvalósítja a D. 47, 9-ben (ld. részletesebben a következő jegyzetet) tárgyalt minősített esetet, a deliktuális *ruina* ugyanis nyilván szélesebb körű fogalom, mint kontraktuális megfelelője. Letizia VACCA: *Ricerche in tema di ‘actio vi bonorum raptorum’* (Milano: Giuffrè 1972) 104, 5. j. szerint az idevonatkozó praetori edictumban figyelembe vett alaptényállás a hajótörés (*naufragium*) volt, míg a többi „kalamitást”, köztük a *ruinát* a hajótöréssel vették egy tekintet alá.

⁴³ A *ruina* és az *incendium* először talán a *depositum miserabile* szabályairól rendelkező praetori edictumban kerültek egymás mellé, ld. Ulp. D. 16, 3, 1, 1. Egyfajta *sedes materiae*-t képez e két *vis maior* esemény – és két további káresemény – tekintetében is a *Digesta* 47, 9 titulusa, amely a „De incendio ruina naufragio rate nave expugnata” címet viseli, és a *vis maior* idején elkövetett fosztogatások stb. büntetéséről szól, a vonatkozó praetori edictumot is kommentálva. A *ruina* és az *incendium* mint *vis maior* események kiemelésének tekintetében fontos Ulpianusnak a haszon-

incendium olykor a latin auktoroknál is egymás mellett jelent meg,⁴⁴ mindenesetre a *ruina* jelentésfejlődése, valamint az *incendiummal* való frazeológiai kapcsolatának története kutatást érdemelne.

A *tollette dannose* kifejezés első látásra pleonazmusnak tűnik, hiszen a *tollette* (néha, mint itt Danténál, nőnemű alakban: *tolletta*) főnév eleve valamiféle rablást jelent.⁴⁵ Dante korában azonban – a „qui tollis peccata mundi” vagy éppen a „tolle lege” szállóigék mellett – talán a tovább élő római jogból ismert *ius tollendi* is befolyásolhatta a *tolletta* főnév jelentését, amely mellett a károsító jellegre utaló *dannose* jelző egyértelműsíthette, hogy itt korántsem valaminő, a *ius tollendi* gyakorlásához hasonló jogszerű elvitelre kell gondolni.

A 37. sk. sorokban Dante a felebarátaikkal szemben erőszakot alkalmazó bűnösök négy típusáról beszél a gyilkosoktól a rablókig.⁴⁶ Mindkét költőnk igyekszik nevesíteni mind a négy típust. A második típus („*ciascun che mal fiere*”⁴⁷) jelentése nem egyszerűen „rosszindulatúak”,⁴⁸ hanem inkább ‘másokat gonosz indulattal megsebzők’. E nehezen lefordítható kifejezést mind Babits („vérengzők”), mind Nádasy („sebeket osztók”) találóan fordítja. A harmadik típusként szereplő *guastatori*-nak jó fordítása Nádasydnál a „garázda”, bár a *guastatore* az olaszban dolgok elleni erőszakra utal, míg a magyar büntetőjogi fogalom kiterjed például a nyilvános helyen tanúsított agresszív, de dologrongálással adott esetben együtt nem járó riadalomkeltésre is (pl. erőszakos lökdösődés, személyek rángatása, asztalok felborítása).⁴⁹ A *predon(i)* szót (= rablók) Nádasy betörökként fordítja le, ami büntetőjogilag nem szabatos, itt szerencsésebb Babits részben szó szerint fordítása („rablók és zsványok”).

kölcsönbe vevő *custodia* felelősség alóli mentesülésével foglalkozó megállapítása: „si incendio vel ruina aliquid contigit vel aliquid damnum fatale, non tenebitur” (Ulp. D. 13, 6, 5, 4). Ugyanitt az előző mondatban Ulpianus említi – egyéb *vis maior* események mellett – a rablótámadást is („vi latronum”), így még inkább fölmerülhet a vizsgált dantei sorok római jogi ihletettsége, ld. ugyanis a dantei kontextusnak a főszövegben reflektált utalását a rablókra. A D. 13, 6, 5, 4-hez ld. Visky (40. l.) 17., 69. sk.; SIKLÓSI Iván: *Római magánjog* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2021) II 1190. Az *incendium* és a *ruina* tényállások számos további római jogi forrásszövegben is egymás mellett kerülnek említésre, ld. pl. Gai. D. 44, 7, 1, 4 (ehhez ld. SIKLÓSI Iván: *A custodia felelősség problémái a római jogban* [Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2021] 146. skk.); Inst. 3, 14, 2 (vö. SIKLÓSI uo. 150.). Ld. még Paul. *Sent.* 2, 12, 3; *Mod. Coll.* 10, 2, 7; Inst. 4, 6, 17; Ulp. D. 2, 15, 8, 25; Ulp. D. 39, 2, 24, 4; Maec. D. 35, 2, 30 pr. Az *incendium* a *ruina* nélkül kerül említésre: Gai. D. 13, 6, 18 pr.; Marci. D. 48, 6, 3, 3, valamint ezen (büntetőjogi tárgyú) titulus számos további helyén; Ulp. D. 50, 17, 23. A *ruina* az *incendium* nélkül nyer említést: Iav. D. 8, 6, 14, 1; Ulp. D. 9, 2, 15, 1; Ulp. D. 10, 4, 5, 5; Ulp. D. 39, 2, 7, 1 és ugyanezen titulus több más helyén is.

⁴⁴ FORCELLINI (42. l.) s. v. „ruina” négy ilyen helyet idéz.

⁴⁵ *Vocabolario della lingua italiana* (2. l.) s. v. „tolletto”.

⁴⁶ Vö. MÁTYUS–NAGY in KELEMEN (5. l.) 189.

⁴⁷ A *fiere* régies igealak a *ferire* ‘megsebez’ igéből, mai olasz megfelelője: *ferisce* (Nádasy Ádám szíves közlése).

⁴⁸ Ld. ekként KELEMEN–NAGY in KELEMEN (5. l.) 170. a Pok. 11. 37 prózai fordításában. MÁTYUS–NAGY in KELEMEN (5. l.) 189. (ad Pok. 12. 137.) a „*ciascun che mal fiere*” kitétel ‘becstelenül ártók’-ként értelmezi, ami szintén aggályos. MÁTYUS–NAGY uo. hivatkozik Carlo CARUSO: „Canto XII” in Georges GÜNTERT – Michelangelo PICONE (szerk.): *Lectura Dantis Turicensis. Inferno* (Firenze: F. Cesati 2000) 165–182 bűntipológiájára, amelyre itt sajnos nincs módomban reflektálni.

⁴⁹ Ld. a hatályos Btk. (2012. évi C. tv.) 339. §-ához fűzött kommentárt in: *Complex DVD Jogtár* (szerzők: HEGEDŰS István et al.).

5. A *BONA FIDES* DANTÉNÁL

Az 52. sorral kezdődő tercinában Dante arról beszél, hogy kiket csaphatunk be: egyrészt olyan személyeket, akik fokozottan bíznak bennünk („*colui che 'n lui fida*”), másrészt olyanokat is, akik nem táplálnak irántunk fokozott bizalmat („*che fidanza non imborsa*”). Babits az első típust így adja vissza: „ki ránk bízva néz még”, a második típust pedig ekként: „akinek már bennünk nincs bizalma”.⁵⁰ Ez utóbbi kitétel ugyan majdnem szó szerinti fordítás,⁵¹ de tartalmilag egyáltalán nem szerencsés. A Babits által önkényesen betoldott időhatározó szócskák sem javítják az érthetőséget. Sokkal közelebb jár a dantei gondolathoz Nádasy értelemszerű fordítása, aki a „bizakodó ismerős”-t és a „jóhiszemű idegen”-t állítja szembe egymással.

Babits megoldásának félreérthetőségéhez képest a dantei szembeállítás valóságos értelme világosan kiderül a következő tercinákból. Az 55. sorral kezdődő tercinában Dante arról beszél, hogy a második típusba tartozó bűnösök, pl. a *csalók* – Nádasy fordítása szerint – „az emberszeretet ösztönös kötelékét” („*vinco d'amor che fa natura*”) sértik meg.⁵² Ehhez képest súlyosabb bünt követnek el az *árulók*, akik a velük szoros bizalmi viszonyban álló embereknek ártanak (61. skk.). Ezt a szoros bizalmi viszonyt Dante a 63. sorban meglepő módon egy kifejezetten jogászias kifejezést (egy vélhetően általa kreált neologizmust) alkalmazva „*fede spezial*”-nak, különleges bizalomnak nevezi.

Babits a szofisztikált „*fede spezial*” kifejezést sem fordította szerencsésen („éppen bennünk, megbizik más”), de Nádasy-nál, aki e fogalom jelentésével tisztában van, az „indokolt bizalom” szintén egy *understatement* annak a magas szintű bizalomnak a megjelölésére, amelyre Dante gondolt.⁵³

A „*fede spezial*” dantei fogalma – *bona fides* kutatásaim miatt – számomra az egész *Isteni színjáték* egyik legérdekesebb szófordulata, amelyben a Dante korát követően, a XV. századi itáliai jogtudományban elterjedő⁵⁴ – ehhez képest meglepően poétikusan csengő – *fides exuberans* (később, főleg az angolszász jogrendszerekben: *uberrima fides*)⁵⁵ egy korai, és érdekes módon nem annyira költői, hanem inkább tudományosan, sőt egyenesen jogásziasan csengő megfelelőjét vélem felis-

⁵⁰ Szász Károly hasonló fordítása annyiban szerencsésebb Babitsénál, hogy a félreérthetőséget fokozó „már” szót nem tartalmazza (*Pokol* [Budapest: MTA 1885] 186.).

⁵¹ Ld. Emidio DE FELICE – Aldo DURO: *Vocabolario italiano* (Palermo: Palumbo 1993) s. v. „imborsare”. Ezen ige 2. költői jelentése: ‘acquistare, possedere’, a szótár példaként éppen a szóban forgó Dante-sort idézi.

⁵² Pok. 11. 56. NÁDASY (2. lj.) e helyütt (119 ad Pok. 11. 55. sk.) rámutat arra, hogy itt az a természetes, de személytelen jóhiszeműség szenved sérelmet, amelyet embertársaink iránt érzünk.

⁵³ Szász (50. lj.) 187. megoldása („forróbb ragaszkodása a kebelnek”) már költői túlzás, de egyértelműen megvilágítja, hogy milyen irányban kell keresni a dantei „*fede spezial*” jelentését.

⁵⁴ Ld. ekként FÖLDI András: „A bona fides dualista felfogásának nyomai a ius communében a XVI. század végéig” in *Ünnepi tanulmányok Rác Lajos tiszteletére* (Budapest: Multiszolg Bt. 2013) 43. skk.; másként BÓNIS Péter: „Bona fides exuberans. A new legal concept of Twelfth Century legal scholarship” *Journal on European History of Law* 7 (2016/2.) 97. skk.

⁵⁵ Az *exuberans*, illetve az *uberrima* jelzők szótöve a latin *uber* (= tőgy) szó. A szinte költői csengésű *uberrima fides* kifejezést az angolszász jogászok (pl. a biztosítási szerződéseknél) ma is használják, ld. összefoglalóan Bryan A. GARNER (szerk.): *Black's Law Dictionary* [8th ed.] (St. Paul: Thomson West 2004) s. v. „uberrimae fidei” (1558. o.).

merni. Ha valaki Dante jogtudományi ismereteinek feltérképezése céljából gyűjt adalékokat, akkor a „*fede spezial*” kifejezést egy erős argumentumként leltározhatja fel arra nézve, hogy Dante olykor korának nagy jogtudósait is megszégyenítő éleslátással és terminológiai kreativitással tudott megjelölni jogi fogalmakat. Az *Isteni színjáték* Nádasdy által konstatált „szárazan tudományos” stílusrétegét is példázza ez a különös terminus.⁵⁶

A Dante által a „*vinco d’amor che fa natura*” kitétellel jellemzett általános bizalmat a bolognai glosszátorok, ha lett volna ilyen irányú terminológiai ambíciójuk, „*bona fides generalis*”-nak nevezhették volna, és szembeállíthatták volna a Dante által „*fede spezial*”-nak nevezett különleges jóhiszeműséggel, amelynek a „*bona fides specialis*” nevet adhatták volna.⁵⁷

A fentiekben elvontan, mintegy jogdogmatikailag vizsgáltam a dantei „*fede spezial*” problémáját, amelyet – nem tudván ellenállni a kísértésnek – az angolszász jogrendszerekben ismert *uberrima fides* fogalmával hasonlítottam össze. Fontos látni azonban, hogy a *prima facie* hasonlóknak tűnő fogalmak mögött egymástól merőben eltérő élethelyzetek, tényállások húzódnak meg. A kiváltképpen a biztosítási szerződések körében hivatkozni szokott *uberrima fides* ugyanis alapvetően magánjogi fogalom (jóllehet például a biztosítási csaláson keresztül büntetőjogi vonatkozásai is vannak), míg a dantei „*fede spezial*” körében kiváltképpen a rokonaikat, vendégeiket, jötevőiket megölő gyilkosokra kell gondolnunk.⁵⁸

⁵⁶ Idevág SZERB (21. lj.) 228. azon megállapítása, miszerint Dante *Isteni színjáték*ában a racionalizmus csaknem matematikai kérlelhetetlenséggel van jelen. A dantisztikai irodalomban ismert olyan nézet (Carmignani), miszerint valójában nem dönthető el, hogy Dante költőként vagy enciklopédikus tudósként volt-e tehetségesebb, ld. NAPOLITANO (9. lj.) 151. Dante jogi ismereteihez ld. 93. lj. alább. A *dolce stil nuovo* költői közül Guinicelli és Cavalcanti szerelmes verseiben is mutatkozik fogékonyság a jogtudomány iránt, ld. SZERB: id. m. 227. – Idevág NÁDASDY (18. lj.) 132. megjegyzése, miszerint Dante stílusváltásai az *Isteni színjáték*ban a lírai, a fennkölt, a közönséges, sőt alpári stílus mellett olykor kiterjednek a száraz tudományos stílus használatára is. Az alpári stílus példázza a Pok. 25. 1–3., ld. VÍGH ÉVA: „»Egyetlen intéssel« (Par. xxii 101). (Testbeszéd Dante Színjátékában)” *Tiszatáj* 2021/9. 63.

⁵⁷ *Nota bene*, a római jog forrásaiban más vonatkozásokban jól ismert *specialis*–*generalis* jelzőpár a most tárgyalt témakörben a *dolus* disztingválásánál vált produktívvá, ld. Filippo RANIERI: „L’eccezione di dolo generale nella tradizione del diritto romano comune” in Luigi GAROFALO (szer.): *L’eccezione di dolo generale* (Padova: Cedam 2006) 549.

⁵⁸ MÁTYUS Norbert „A barátság fogalma és Dante” címmel az MTA székházában 2021. november 19-én tartott előadásában (vö. 1. lj.) innovatív módon bírálta a Pokol IX. körében megtorolt legsúlyosabb bűnöknél a „vendégek” és a „jötevők” megöléseként való hagyományos interpretálását. Mátyus többek között egy Petrarca-helyre (*Fam.* XXI. 15. 26) támaszkodva úgy véli, hogy valójában egyfelől a felajánlott bizalommal, barátsággal, másfelől a viszonzott bizalommal, barátsággal (*nota bene*, a kettő közül az utóbbit kell Petrarca és Dante szerint is egy fokkal még jobban ápolni) visszaélő gyilkosokról – egyszersmind árulókról – helyes a IX. kör legmélyebb zónáira (*Tolomea, Giudicca*) nézve beszélni. – Itt jegyzem meg, hogy a hatályos (1930-ból származó) olasz *Codice penale* 64. cikk 11. pontja szerint súlyosító körülménynek számít az is, ha a bűncselekményt a sértett bizalmával visszaélve – pl. együttlakók sérelmére, vendégségben – követik el. E norma jogtörténeti előzményeire nézve is ld. Gaetano PECORELLA: „Furto” in *Enciclopedia del diritto* (35. lj.) XVIII (1969) 362. skk. A magyar Btk.-ban nincs hasonló generális klauzula, és a hasonló tárgyú kazuisztikus szabályok is szűkebb körűek.

6. UZSORÁSOK

A 109. sorral kezdődő tercinában Dante arról beszél, hogy az uzorás, pontosabban bármilyen kamatszedeő személy⁵⁹ megveti a természetet és a munkát is.⁶⁰ A munkára Dante metaforikusan mint a „természet követésére” utal (vö. *natura artis magistra*). Ezt a mögöttes tartalmat Babits nem világítja meg, és a *seguace* szót „tanítvány”-ként fordítja. Nádasy viszont a *seguace* szó szerinti magyar megfelelőjét („követő”) használja,⁶¹ és a megértést segitendő betoldja ide az olasz eredetiben nem szereplő „Munka” szót.⁶²

7. FRANCESCA ÉS PAOLO

Az egész *Isteni színjáték* egyik legismertebb, sokat idézett szállóigéje Francesca és Paolo jelenetében olvasható (Pok. 5. 121. skk.):

[...] *Nessun maggior dolore
che ricordarsi del tempo felice
ne la miseria* [...]

⁵⁹ NÁDASY (2. lj.) 121. (ad Pok. 11. 59) meggyőzően szögezi le, hogy fordításában szándékosan kerül az „uzorás” szót, mert korának felfogását követve Dante minden kamatszedeőst „uzorának” tekintett. NÁDASY (18. lj.) 129. megjegyzi, hogy akkor járt volna el anakronisztikusan, ha fordításában uzorást ír, mert Dante korában a kamatszedeőst és az uzorát nem határozták el. Vö. FÖLDI András: „Néhány észrevétel az uzora kérdéséhez összehasonlító jogtörténeti perspektívában” in FÜLÖ Mihály (szerk.): *Tanulmányok az uzoráról* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2016) 22.

⁶⁰ Dante már a Pok. 11. 46. skk. sorokban előre bocsátja, hogy az uzora az Isten ellen „erőszakkal” elkövetett bűnök közé tartozik, ezért az uzorások a kimondottan erőszakos bűnelkövetőkhöz hasonlóan a VII. körbe kerülnek. Az uzora azért minősülhetett „erőszakos” cselekménynek, mert az uzorás nem alattomban, hanem nyíltan megveti a természetet és a munkát is. Fontos látni, hogy az uzorás Dante Poklában ekként enyhébb megítélés alá esik, mint pl. a tolvajok és a csalók, akik alattomoságukért a VIII. körben lakolnak. Más volt a helyzet a római jogban. Cato maior maliciózusan állapította meg, hogy „a régiek törvénybe iktatták, hogy a tolvajt kétszeresre büntetik, az uzorást négyszeresre.” (Cato: *De agri cult. praef.* ford. ZLINSZKY J.) Ld. részletesebben FÖLDI (59. lj.) 18. skk.

⁶¹ Ugyanakkor az „*in altro pon la spene*” kitétel (Pok. 11. 111) történetesen Babits fordítja szó szerinti („reményt másba vet”), amihez képest Nádasy fordítása („más hasznot áhít”) – atipikus módon – kissé finomkodónak hat. Mindazonáltal Nádasy megoldása világosabb az eredeti dantei szövegénél is, mert megvilágítja, hogy az *altro* (= más) pronomen itt egy másféle *haszonra* utal.

⁶² A kamatszedeő tilalma a középkori teológia szerint nem utolsó sorban az uzorásnak a munkához való negatív viszonyával függött össze. A középkori teológusok arra a kettősségre is rámutattak, hogy az uzorás két olyan dologból kíván hasznot húzni, amely nem az övé: az adós munkájából (hiszen anélkül az átadott pénz nem gyarapodnék), valamint az időből, amellyel Isten rendelkezik. Az egyházatyák tanításaira is hivatkozhatva különösen visszásnak tartották, hogy a kemény munkát végző parasztok kamatos kölcsönök miatt menjenek tönkre, miközben hitelezőik munka nélkül gazdagodnak. Ld. ekként Maria Ada BENEDETTO: „Usura (diritto intermedio)” in *Novissimo digesto italiano* (9. lj.) XX (1975) 373. Vö. FÖLDI (59. j.) 22. skk. Ld. még Szász (50. lj.) 189, aki mindazonáltal némi fenntartással él: „biz ez nagyon messziről keresett magyarázat”. – Itt jegyzem meg, hogy a Pok. 11. 59-ben a „szentség-kiárusítók” egy pompás telitalálat Nádasydnál a *simonia* magyarázatáért, amelyet Babits idegen szóként, lefordítás nélkül vesz át, persze az ő korában a fogalom közismert volt műveltebb körökben.

Babits a költői szépségre súlyt helyezve a „szomorítóbb” szót használja, holott a „*maggiore dolore*” „nagyobb fájdalmat” jelent, ahogy Nádasdynál olvashatjuk. A „*tempo felice*”-t (= boldog idő) Babits bevett magyar kifejezéssel „régii szép idő”-ként fordítja, *nota bene* – az eredeti olasz szöveget részlegesen respektálva – nem a várható többes számot, hanem egyes számot használva, holott a magyar kifejezés vélhető origója, a német *die schönen alten Zeiten* is többesszám. A „*del tempo felice*”-t Nádasdy „boldog időkre” formában fordítja, tehát lényegében szó szerint, ám többes számban, ezzel egy kis lépést téve a Babits által preferált magyar kifejezés felé. Nádasdy a *miseriát* „baj”-ként fordítja, ami szerintem nem feltétlenül szerencsés, mert a „baj” inkább rövid ideig tartó állapotot jelent, Dante viszont tartós „nyomorúságra” (ez a *miseria* szó szerinti jelentése, ha nem kimondottan a szegénység értelmében vett nyomort jelent), közelebről és alapvetően lelki szenvedésre, boldogtalanságra utal. Babits „nyomor”-t ír, ami a nyomorúsághoz alakilag közel áll, de nem ugyanazt jelenti, ezért nem aggálytalan, de a „baj”-nál egy fokkal jobbnak tűnik.⁶³

A folytatás (124. skk.) az *Aeneis* II. énekének elejét („... *sed si tantus amor casus cognoscere nostros ...*”) idéző szép reminiscencia,⁶⁴ amelynek fordítása során Babits ismét igyekszik gyönyörű szavakat használni, amelyek azonban az eredetiben nincsenek feltétlenül benne. Emellett a 125. sorban Babits önkényesen fordítja a „*nostro amore*”-t „dőre vágyunk”-nak, mert az egyszerűen „szerelmünk”-et jelent, ahogy Nádasdynál olvashatjuk. Néhány itt nem részletezendő vonatkozásban ugyanakkor Babits megoldásai járnak közelebb ezen sorok eredeti olasz szövegéhez.

8. ODÜSSZEUSZ

A Pokol egy másik jól ismert „highlight”-jának (*sit venia verbo*), Odüsszeusz híres biztató szavainak (Pok. 26. 118. skk.) Babits- és Nádasdy-féle fordítása között is a fentebb már konstatált jellemző különbség nyilvánul meg pregnáns formában. Babits némiképp önkényesen – bár, mint erre mindjárt rámutatok, a tercina 3. sorában a dolgokat mintegy „helyükre téve” – írja azt, hogy „Gondoljatok az emberi erőre”, ezzel szemben Nádasdy pontosan fordít („Gondoljatok a származásotokra”, ti. „*Considerate la vostra semenza*”).

A következő sorba („*fatti non foste a viver come bruti*”) Babits szintén önkényesen szűrja be a „tengni” szót („nem születettek tengni, mint az állat”), Dante *viver(-e)*-jét ekként jócskán felerősítve, amelyet Nádasdy joggal le sem fordít („nem holmi állatnak születettek”). A nevezetes tercina 3. sorában Babits megoldása („hanem tudni és haladni előre”) részben inadekvát parafrázisa a dantei szövegnek („*ma per*

⁶³ A híres toposz értelmezéséhez ld. az újabb hazai irodalomból Máté Ágnes: „A kurválkodók kifogása” *Tiszatáj* 2021/9. 70. sk.

⁶⁴ Az újabb hazai dantisztikai szakirodalomban Draskóczy Eszter foglalkozik behatóan az *Isteni színjáték* antik és középkori forrásaival, ld. pl. DRASKÓCZY Eszter: *Alvilágjárások és pokolbeli büntetések: Dante Komédiájának antik és középkori forrásai* (Szeged: MTA–SZTE 2021).

seguir virtute e canoscenza”), amelyet Nádasy pontosabban, ugyanakkor számomra költőietlennek hatóan fordít („hanem keresni nagyságot s tudást”).⁶⁵

Megjegyzem még, hogy mindkét költőnk stiláris jobbitással fordítja a „*fatti non foste*” kitéltet, amely nem a születésre, hanem az ember Isten által teremtettségére utal, csakhogy a Pokolkapu feliratához hasonlóan nem az emelkedettebb *creare*, hanem az egyszerű *fare* ige alkalmazásával.

Érdekes megfigyelni, hogy Babits ebben a tercinában is bravúrosan egyensúlyozgat, hogy a „végösszeg” kijöjjön, ha egy-egy sor önmagában véve nem is stimmelne egészen. A tercina 1. sorában említett „emberi erő” a 3. sor *virtutéjét* pótolja, amely helyett amott a „haladás” momentuma jelenik meg, valamelyest ellensúlyozva a tercina 1. sorában szereplő *semenza* lefordításának hiányát.

9. JOGÁSZOK DANTE POKLÁBAN

A jogász olvasókat kiváltképpen érdekelheti az a kérdés, hogy mely jogászok jutottak Dante szerint a Pokolba. Talán meglepő, hogy a nagy bolognai glosszátor, Accursius legidősebb fiát, Francesco d’Accorsót, aki szintén neves jogtudós volt, Dante a Pokol VII. körében helyezte el, nevezetesen a „homoszexuális értelmiségiek”⁶⁶ közé (Pok. 15. 110). Nádasy idelfűzött jegyzete szerint azonban nincs hiteles adat arra nézve, hogy az I. Eduárd angol király tanácsadójaként Angliában is működött, az oxfordi egyetemen is tanított, s emellett a *Casus Digesti novi* c. munka szerzőjeként is számontartott Franciscus Accursius valóban homoszexuális lett volna.⁶⁷

⁶⁵ Nádasy itt pontosabban, de nézetem szerint nem egészen pontosan fordít, mert a *virtute* szó nem annyira nagyságot, hanem inkább erényt jelent, ld. ekként DRASKÓCZY Eszter: *Metamorfózis, ovidiusi allúziók és az antitetikus struktúrák szerepe a Divina Commediában* (Szeged: PhD értekezés 2014) 233., <https://doi.org/10.14232/phd.2314>. Mindazonáltal elgondolkodtatóak Nádasy érvei amellest, hogy a végső soron a latin *vir* (= férfi) szóra visszavezethető olasz *virtute* szónak miért nem optimális megfelelője a nyelvújítás korában megalkotott, „kissé szépelgő, kevésbé férfias” erény szavunk, ld. NÁDASY Ádám: „Bűnök? Erények?” *Élet és Irodalom* 2015/51–52. Idevág, hogy Rudolf von JHERING: *Der Zweck im Recht* [3. Aufl.] (Leipzig: Breitkopf & Härtel 1898) 226. érdekesnek találta, hogy a magyar „erény” neologizmust a latin *vis-re* (= erő) visszavezetett *virtus* mintájára az „erő” szóból alakították ki. – Itt jegyzem meg, hogy Draskóczy imént idézett művében (233. sk.) részletesen, a szóban forgó tercina egyes szavainak szintjén is kimutatja – miként megteszi ezt az *Isteni színjáték* teljes szövegét illetően is – a dantei gondolat antik (Ovidius), késő antik (Boethius) és középkori (Giacomo di Douai) előzményeit.

⁶⁶ Az anakronisztikus „homoszexuális értelmiségiek” megjelölést Nádasy csak az *Isteni színjáték* szövegébe a jobb tájékozódás céljából általa betoldott belcímekegyikében használja. E szavakat nem tárgyi, hanem csupán nyelvi anakronizmusoknak tekinti, mert e fogalmak Dante korában is ismeretek voltak, és ehhez képest azért nem használta őket a szövegben, mert erre Dante szövege nem ad alkalmat, ld. NÁDASY (18. lj.) 129. Ehhez annyi észrevételt fűzök, hogy az „értelmiségi” fogalma explicit formában Dante korában még aligha képződött meg, de implicite létezhetett, figyelemmel pl. arra, hogy kialakult a papságtól elkülönült világi értelmiségiek (pl. egyetemi tanárok) rétege, vö. Jacques LE GOFF: *Az értelmiség a középkorban* (Budapest: Gondolat 1979) 19. skk.

⁶⁷ NÁDASY (2. lj.) 149. Accursiushoz és három jogász fiához ld. Peter WEIMAR: „Accursius” in Michael STOLLEIS (Hrsg.): *Juristen. Ein biographisches Lexikon* (München: Beck 2001) 19; HAMZA Gábor: *Az európai magánjog fejlődése a kezdetektől a XX. század végéig* (Budapest: Novissima 2022) 69., <https://doi.org/10.1556/2065.185.2024.2.15>. KELEMEN in KELEMEN (5. lj.) 229 Francesco d’Accorso

Egy másik jogással is találkozhatunk a Pokolban, Pier della Vignával, aki öngyilkossága miatt bűnhődik a VII. kör egyik prominens figurájaként (Pok. 13. 55).⁶⁸

10. IUSTINIANUS

Egy jogászt feltétlenül érdekelhet az is, hogy mi volt Dante véleménye Iustinianus császárról és híres kodifikációjáról. Tony Honoré néhai oxfordi *regius professor of civil law* erősen sarkított nézete szerint Iustinianus volt az ókor Sztálinja,⁶⁹ Dante azonban Iustinianust a Paradicsomban helyezte el.

Dante már a Purgatóriumban (6. 88. skk.) megemlékezik Iustinianus kodifikációjáról. E helyütt Itália szomorú helyzete fölött kesereg, amelyet még szégyenteljesebbé tesz az a tény, hogy Iustinianusnak köszönhetően vannak szép törvénykönyvek. Az itteni metaforát Nádasdy fordítja pontosabban, a „*racconciare il freno*” ugyanis sokkal inkább a gyepől megvarrását (szó szerint rendbehozatalát) jelenti, semmint a (kötő)fék pusztá rátételét a lóra.⁷⁰ Nyilván Babits is látta ezt a problémát, és ezért szötte bele e mondatba a „gondos ésszel” kitétel, amely Danténál nincs meg.

A Nádasdy-fordítás szövegét kiegészítő, gondosan összeállított névmutató segítségével gyorsan megállapítható, hogy Iustinianusra a Par. 5. 121-ben is utal Dante, habár ott név nélkül. A Paradicsom VI. énekében viszont Iustinianus nemcsak hogy *suo nomine* szerepel, hanem majdnem végig ő beszél, sőt még a VII. ének elején is ő búcsúzkodik. Szerepeltetésének ez a mértéke kimagasló. A Paradicsomban elhelyezett uralkodók közül sem a római császárokra, pl. Nagy Konstantinra, sem Nagy Károlyra, sem VII. Henrik német-római császárra nem fordít Dante ennyi figyelmet. Joggal állapítja meg a néhai cambridge-i *regius professor of civil law*, Peter Stein, hogy Iustinianust Dante nemcsak egyszerűen a Paradicsomban helyezi el, hanem kiemelten, mintegy szentként szerepelteti.⁷¹

A Par. 6. 10–12-ben Babits a pontosan fordító Nádasdyval szemben csak sejtlemesen, egy homályos metaforával utal arra, hogy „az Első Szeretet”⁷² akarta azt, hogy Iustinianus átrostálja a törvényeket.⁷³ Babits megoldása Dante egyértelmű szö-

homoszexualitásának kérdésére nem tér ki. ORTOLAN (29. lj.) 28. téved, amikor a Pokol XV. énekében magát a nagy Accursiust, a *Glossa ordinaria* szerzőjét véli említettetni.

⁶⁸ Pier della Vignához ld. DRASKÓCZY (64. lj.) 49.

⁶⁹ Anthony HONORÉ: „The background to Justinian's codification” *Tulane Law Review* 48 (1973–1974) 869.

⁷⁰ A törvényre a gyepől metaforát használja Dante a fentebb (9. lj.) már idézett Purg. 16. 94-ben is.

⁷¹ STEIN (38. lj.) 91., vö. CANCELLI (31. lj.).

⁷² NÁDASDY (2. lj.) 548 (ad Par. 6. 11) megállapítja, hogy az Első Szeretet itt is a Szentlelket jelenti, közelebbről pedig azt a szeretetet, amelyet minden üdvözült ember érez. Nádasdy megjegyzi azt is, hogy Iustinianus a túlvilágon már csak személynevet őriz, nem büszkélkedik rangjával. Iustinianus ezen szerénysége az eredeti olasz szövegnek megfelelően Nádasdy fordításából is kiténik, Babitsnál viszont csak a múlt idejű létige utal erre.

⁷³ A kodifikáció isteni ihletettségre utal a Par. 6. 22. skk. is, vö. KELEMEN–NAGY in KELEMEN (5. lj.) 172 (ad Pok. 11. 61); CANCELLI (31. lj.). Nem teszem kritika tárgyává, csak regisztrálok, hogy mindkét költő, nyilván a versemérték miatt, egyes számban fordítja magyarra az olasz *leggi* szót. Megjegyzendő, hogy tágabb értelemben a *Corpus iuris civilis* egésze „*leges*”-nek tekinthető, és a középkori

vegéhez képest indokolatlanul sejtelmes és finomkodó. Ugyanitt a „súgás” is gyengébb, mint az olasz eredetiben a *voler*, amelyet Nádasdy pontosan fordít („akarta”). Babits a *ch’i’ sento* kitételét költői túlzással fordítja („ki itt ígéz már”), de itt egyébként Nádasdy fordítása is („mely itt is eltölt”) ad egy bizonyos stílárius többletet Dante minimalista szóhasználatához képest.⁷⁴

11. SZAMÁRFÜLEK VAGY MARGINÁLIS GLOSSZÁK?

A jogászok számára igen érdekes és nem kevésbé tanulságos a Par. 9. 133. sorával kezdődő tercina:

*Per questo l’Evangelio e i dottor magni
son derelitti, e solo ai Decretali
si studia, sì che pare a’ lor vivagni.*

Babits e tercínát a következőképpen fordítja:

„Mert nem Szentírás, Szentatyákat olvas
manapság senki; csak a *Decretálét*
bújják, hogy már szamárfülekkel ordas.”

Babits „olvas/ordas” rímpárja bravúros megoldás, de kérdés, hogy találó-e ez a fordítás. A XIX. századi olasz kommentárok többsége ugyan támogatja Babits értelmezését,⁷⁵ de az újabb kommentárok szerint a *vivagni*, vagyis a lapszék említése nem

jogtudósok kifejezetten így is tekintették (a császár törvényeiként), *stricto sensu* azonban a három törvénykönyv közül csak a *Codex Iustinianus* tartalmaz *lexeket* (császári rendeleteket), míg az *Institutiók* mint tankönyv, és különösen a *Digesta* mint a jogtudósi művek válogatott gyűjteménye a szűkebb értelemben vett *ius* (= jogtudomány) körébe sorolható.

⁷⁴ Mindazonáltal a Babits-féle „*sok van vagy rossz*” egy fokkal talán közelebb áll az eredetihez („*il troppo e ’l vano*”), mint Nádasdynál a következő tercínába átcuszó „mi jó, mi nem kell” kitétel.

⁷⁵ Babits interpretációját támogatják a régebbi kommentárok, ld. pl. Pompeo VENTURI: *La Divina commedia* (Firenze: N. Carli 1813) III 108; Baldassare LOMBARDI: *La Divina commedia* (Firenze: L. Giardetti 1830) III 234; Brunone BIANCHI: *La Divina commedia* (Firenze: F. Le Monnier 1846) 639.; Raffaele ANDREOLI: *La Commedia di Dante* (Napoli: G. P. Lauriel e G. Rondinella 1856) 580.; Pietro FRATICELLI: *La Divina commedia* (Firenze: Barbèra 1860) 601.; Nicolò Giosafatte BIAGIOLI: *La Divina commedia* (Napoli: G. Rondinella 1868); III 111; Ippioflauto TÈDISCEN: *Commento della Divina commedia* (Vasto Lanciano: D. Masciangelo 1873) 766. A régebbi kommentáriródalomban ismert volt olyan (kisebbségi) nézet is, amely szerint a *vivagni* a kanonisták ruhájának szélére utalna, ld. ekként Francesco da BUTI [Crescentino GIANNINI szerk.] (Pisa: F. Nistri 1862) III 298. Szász Károlynak sem a fordítása, sem az idefüzött jegyzete nem világítja meg, hogy a lapok „szélének” mi volt a jelentősége (*Paradicsom* [Budapest: MTA 1899] 117). – A Babits által használt „ordas” melléknevünk eredeti (középkori) jelentése ‘feketés, kormos színű’, újkori jelentése ‘piszkos, szutykos’, ld. BENKŐ Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Budapest: Akadémiai 1970) s. v. „ordas” (II 1088). – A fentebb idézett olasz kommentárok egy része utal arra, hogy az evangéliumok említése *pars pro toto* jelleggel az egész Szentírásra vonatkozik, „dottor magni” alatt pedig az egyházatyák értendők.

a számárfülekre (vagy inkább szennyfoltokra) utal, hanem az ún. marginális glosszákra.⁷⁶ Nádasy fordításában ezt az emelkedettebb értelmezést látjuk:

„Evangéliumot, egyházatyákat
senki sem olvas, csupa *Decretalis*-t
bifláznak, buzgó margójegyzetekkel.”

Számárfülek vagy marginális glosszák? Minthogy Dante az *Isteni színjátékot* az elvárt latin helyett népryelven írta, a számárfüles interpretációnak is adnék esélyt, legalábbis a „chacun à son goût” szintjén, más szóval el tudom képzelni, hogy Dante e kérdés eldöntését az olvasó intelligenciájára bízta. Eszembe jut ezen a ponton az a hermeneutikai sokrétűség, amelyre Vígh Éva a már idézett recenziójában Jorge Luis Borges (egy neves argentin Dante-szakértő) nyomán utal.⁷⁷

Nádasy betold a tercina 3. sorába egy, a megértést segítő glosszémát, hiszen Dante nem utal a hajdani dekretalisták buzgalmára. E vonatkozásban a kommentárookra hivatkozva megjegyezhetjük, hogy a szent könyveket a kánonjogászok azért nem olvasták, mert abból anyagi hasznuk nem származott.

Több kommentár szerint is Dante a dekretalisztikára való utalást oldalvágásnak szánta az egyik fontos dekretálisgyűjtemény, a *Liber Sextus* kibocsátójának, VIII. Bonifác pápának az irányában,⁷⁸ aki „Dante szemében a rossz, hatalom- és pénzéhes egyházvezetés megtestesítője volt”.⁷⁹ A római egyetemet 1303-ban megalapító VIII. Bonifác volt az a pápa, aki az 1301-ben egy firenzei küldöttség tagjaként Rómába látogató Dantét mint politikájának ismert ellenzójét visszatartotta, és csak akkor engedte el, amikor Dantét Firenzében az ott hatalomra jutott fekete guelfek száműzték. Dante VIII. Bonifácot a Pokol VIII. körében, a szent dolgok kiárusítói között helyezte el (Pok. 19. 52. skk.).

Ami a Dante által használt „*Decretali*” jelentését illeti, dekretálisoknak nevezték a középkorban a pápai ügyleveleket (*epistulae decretales*), illetve azok gyűjteményeit. A dekretálisok közé tartoztak egyrészt a pápa által saját kezdeményezésére kibocsátott normatív aktusok (*constitutio, decretum motu proprio*), másrészt a pápához előterjesztett egyedi ügyekben hozott eseti döntések (*rescriptum, decretales stricto sensu*) is.⁸⁰ A dekretálisok „kettős természete” a jogtörténeti szakirodalomban különféleképpen reflektálódik: Köbler eseti aktus jellegüket emeli ki,⁸¹ Wieacker viszont törvényhozási aktusként említi őket.⁸²

⁷⁶ Ld. *Vocabolario della lingua italiana* (2. j.) s. v. „vivagno” 2.b, hivatkozással éppen a szóban forgó Dante-helyre.

⁷⁷ VíGH (2. lj.) 163. sk.

⁷⁸ Ld. ekként pl. VENTURI (74. lj.) III 108. Menyhárd Attilának a fent említett előadásában (1. lj.) kifejtett nézete szerint Danténak a dekretalisztikával szembeni ellenérzése mögött az húzódozott meg, hogy a dekretalisták a világi hatalom forrásának az egyházat tekintették.

⁷⁹ Ekként NÁDASY (2. lj.) 170. (ad Pok. 19. 53).

⁸⁰ Ld. *Vocabolario della lingua italiana* (2. lj.) s. v. „decretales”.

⁸¹ Gerhard KÖBLER: *Zielwörterbuch der europäischen Rechtsgeschichte* [4. Aufl.] (Gießen: Arbeiten zur Rechts- und Sprachwissenschaft Verlag 2007) 133.

⁸² Franz WIEACKER: *Storia del diritto privato moderno* (Milano: Giuffrè 1980) I 100.

A dekretálisokat először Gratianus foglalta össze (az 1140 körül keletkezett ún. *Decretum Gratiani* azonban korántsem csak dekretálisokat tartalmaz!). Később több dekretálisgyűjtemény is keletkezett, amelyek közül a Peñaforti Szent Rajmund által IX. Gergely pápa megbízásából elkészített, és a pápa által hivatalosan 1234-ben kibocsátott *Liber Extra* a legjelentősebb. A *Liber Extra* elnevezés arra utal, hogy ebben a gyűjteményben nem szerepelnek a *Decretum Gratian*ban foglalt dekretálisok.

Dekretistáknak a *Decretum Gratian*it magyarázó egyházjogászokat nevezték (pl. Tournai-i István, a pisai Huguccio), míg velük szembeállítva dekretalistáknak a későbbi dekretálisgyűjtemények, kiváltképpen a *Liber Extra* magyarázóit, akik közé a világi jogászként (legistaként) ismertebb, sőt ekként közismert kommentátor, Baldus is tartozott.⁸³

Amikor tehát Dante a dekretálisokat emlegette, akkor elsősorban a *Liber Extrára* gondolhatott, de emellett bizonyára a VIII. Bonifác pápa által a *Liber Extra* kiegészítéseként 1298-ban kibocsátott *Liber Sextus*ra is gondolt.

Danténak a dekretálisok iránti ellenszenvét VIII. Bonifác pápához fűződő negatív viszonya mellett erősíthette V. Kelemen pápa is, aki 1314-ben bocsátott ki egy *Clementinae* néven ismert dekretálisgyűjteményt. V. Kelemen Dante a Pokolnak ugyanabban a bugyrában helyezte el, mint VIII. Bonifácot, és a Pok. 19. 83-ban „*pastore sanza legge*”-nek nevezte. Babits e kitétel szövegét „törvénytelen pásztor”-ként fordította, szerencsésebb azonban Nádasdy megoldása („törvényt nem ismerő pásztor”).⁸⁴

12. GRATIANUS ÉS A „KÉT FÓRUM” PROBLÉMÁJA

Míg Jhering *juristischer Begriffshimmel*jében valósággal hemzsegnek az elméleti jogászok,⁸⁵ Dante Paradicsomában nem sok jogászt találunk, nem mintha a Pokolban sok jogászt helyezett volna el a *Sommo poeta*.⁸⁶ Ismeretes, hogy Dante lesújtó véleményvel volt a nagyképű és pénzéhes jogászokról,⁸⁷ pedig hol volt még a világ akkoriban a „Juristen böse Christen” közmondás kialakulásának korától.⁸⁸ Annál lelkesebben magasztalja Dante a Paradicsom X. énekében Gratianust, a kánonjog atyját.

⁸³ Frank M. KRAUSS: „Baldus de Ubaldis” in Gerd KLEINHEYER – Jan SCHRÖDER (Hrsg.): *Deutsche und europäische Juristen aus fünf Jahrhunderten* [4. Aufl.] (Heidelberg: C. F. Müller 1996) 41; HAMZA (67. lj.) 87.

⁸⁴ Szász Károly (50. lj.) 314. itt is erőteljesen fogalmazva „ég és föld törvényt / lábbal tipró pásztor”-t említ. – Mint ismeretes, a francia születésű V. Kelemen telepítette át a pápaság székhelyét 1309-ben Avignonba.

⁸⁵ Rudolf von JHERING: *Scherz und Ernst in der Jurisprudenz* (Leipzig: Breitkopf und Härtel 1884) 247. skk.

⁸⁶ Pier della Vigna (Pok. 13. 55), Francesco d’Accorso (Pok. 15. 110). Idevág az a XVI. századi német mondás, miszerint „Szent Péter hiába várja a mennyország kapujában, hogy végre egy jogász megjelenjék”, ld. STEIN (38. lj.) 122.

⁸⁷ CANCELLI (31. lj.).

⁸⁸ Vö. STEIN (38. lj.) 122.

E helyütt (Par. 10. 104) nem egyértelmű, hogy mit értett Dante „*l'uno e l'altro foro*” alatt. Nádasy az idevonatkozó jegyzetében megállapítja, hogy itt vagy „az egyházi jog és a polgári jog”, vagy a „büntető és az ítélkező jog” kettősségéről van szó.⁸⁹ Az világos, hogy „egyházi jog” alatt a kánonjog (*ius canonicum*), „polgári jog” (*ius civile*) alatt pedig a világi jog (döntően a továbbélő iustinianusi római jog) értendő, ugyanakkor a kánonjogban kevésbé járatos jogász olvasót egyenesen sokkolhatja „a büntető és az ítélkező jog” efféle említése. A szokatlan „ítélkező jog” kifejezés hallatán egy mai magyar jogásznak kontextus nélkül a perjog juthat az eszébe, amelynek szembeállítását a büntetőjoggal csak akkor értelmes, ha a bűnvádi perjogot értjük „ítélkező jog” alatt. Ez viszont a kétféle fórumról beszélő dantei szöveg összefüggésében teljesen értelmetlen lenne.

Mint ahogy Nádasy nyilván a legjobb kommentárokat használta fel a jegyzetének megfogalmazása során is, magyarázata nem meglepő módon majdnem tökéletes, csak az általa alkalmazott magyar terminológia tűnik – egy mai magyar világi jogász számára – szokatlanoknak. Az „ítélkező jog” kifejezésen ugyanis az egyházi bíróságok rendes peres eljárásai (illetve azok szabályai) értendők (*forum externum*), míg „büntető jog” alatt a gyónásnak és a vezeklés kiszabásának az a középkori eljárás-módja (*forum internum*), amely e tevékenységek újabb kori lebonyolításától eltérően még rendelkezett bizonyos fokú nyilvánossággal.⁹⁰

⁸⁹ NÁDASY (2. lj.) 587. (ad Par. 10. 104). Nádasy fordítása („mindkét jog terén”) óhatatlanul a *ius civile* és a *ius canonicum* kettősségére enged asszociálni, *nota bene*, Dante nem mindkét jogról, hanem mindkét fórumról szól, márpedig ennek a szóhasználatnak a dilemma értelmezése szempontjából fontos jelentősége lehet (a *forum externum* és a *forum internum* alább referált kettőssége miatt). Babits e helyütt szó szerint fordít: „két fórum nevébe”. Szintén a „forum” szót használta fordításában Szász Károly (75. lj.) 124, aki idefűzött jegyzetében az egyházi és a világi fórum kettősségére utal. Szintén ez a kettősség (*ius canonicum* – *ius civile*) jelenik meg a XIX. századi olasz kommentároknak (ld. 75. j.), de pl. a Dante születésének 700. évfordulója alkalmából kiadott *Enciclopedia Dantesca* Gratianusról szóló szócikkében is. E szócikk szerzője mintegy ignorálja azt a Nádasy által referált másik nézetet, miszerint Dante a kánonjog kettős felosztására is gondolhatott, ld. Raoul MANSELLI: „Graziano” in *Enciclopedia Dantesca* (Roma: Istituto della Enciclopedia italiana 1970) [= http://www.treccani.it/enciclopedia/graziano_%28Enciclopedia-Dantesca%29/].

⁹⁰ KONEK Sándor: *Egyházi jogtan kézikönyve* [6. kiad.] (Budapest: Franklin 1889) 408 idevágó fejtegetése messzemenően igazolja Nádasy fenti magyarázatának szóhasználatát. Konk egyfelől rámutat arra, hogy régen az önkéntes bünbánattal összefüggő *forum internum* eljárása külsőleg is megnyilvánult (szemben, teszem hozzá, az újabb idők gyóntató papjának tevékenységével, amely nem nyilvános). Konk másfelől rámutat arra is, hogy szintén kétszertatú az újabb kori egyházi bíraskodás, ti. „peres” és „büntető”, de utóbbin belül ma már nem a *forum internum* áll előtérben, hanem az egyházi bíróság nyilvános büntető eljárása, amely a bűnös kiközösítését is eredményezheti. Az újabb hazai jogtörténeti irodalomban RÁCZ Lajos (szerk.): *Egyetemes állam- és jogtörténet I* (Budapest: HVG ORAC 1998) 296. is utal a *forum externum* és a *forum internum* kettősségére. – Lőrincz Viktor hívta fel a figyelmemet arra, hogy egy újabban megjelent amerikai kézikönyvben (Wilfried HARTMANN – Kenneth PENNINGTON: *The history of the medieval canon law in the classical period 1140–1234* [Washington D. C.: The Catholic University of America Press 2008] 37., <https://doi.org/10.2307/j.ctt2853s5>) megtalálható a *forum externum* és a *forum internum* kettősségére való dantei utalást vélelmező nézet kifejtése. Ennek a kézikönyvnek alkalmasint a javára vált volna, ha szerzői felhasználták volna a következő munkát: Pio FEDELE: „Dante e il diritto canonico” *Ephemeres iuris canonici* 21 (1965) 213–366. [non vidi].

13. MIKOR LESZ BOLDOG MAGYARORSZÁG?

Nem tudom, mennyire köztudomású, hogy az *Isteni színjáték*ban, közelebről a Paradicsom XIX. énekének 142. sk. sorában Dante röviden Magyarországról is megemlékezik:

*O beata Ungheria, se non si lascia
piú malmenare! [...]*

Szó szerint kb.: „Ő boldog (lesz) Magyarország, ha nem hagyja magát többé rossz kormányozni!” Babits fordításában: „Óh boldog Magyarország! csak ne hagyja / magát félre vezetni már” Nádasy fordításában: „Boldog lesz Magyarország, ha lerázza / a rossz kormányzást!”⁹¹

A kontextust az képezi, hogy az Igazság(osság) sasmadara⁹² élesen kritizálja a különféle európai országokban, Csehországtól és Szerbiától Portugálián és Skócián át egészen Norvégiáig tapasztalható súlyos visszasságokat. Magyarország, illetve a magyar királyok nem kapnak konkrét kritikát, más országok viszont, pontosabban azok uralkodói annál inkább, például nagyhatalmi mohóságuk, az általuk támogatott, s ekként állami szinten folytatott pénzhamisítás vagy éppen a vitézi erényekről hallani sem akaró fényűzésük miatt.

14. EGY LAIKUS EPILÓGJA

A fentieket összefoglalva a következő óvatos konklúziókat látom levonhatónak. Hogy az *Isteni színjáték* a jogászok – nem csak a jogtörténészek! – számára valóságos kincseshánya,⁹³ az köztudomású, mint ahogy például Danténak a római joghoz

⁹¹ NÁDASY (2. lj.) 659 (ad Par. 19. 142) szerint Dante úgy vélte, hogy az Árpád-házi királyok rossz kormányzását követően az Anjou királyok uralkodása kívánatos Magyarországon, ami Károly Róbert trónra lépésével még Dante életében be is következett. Szász Károly (75. lj.) 239 szerint III. Endre jó király volt, ezért Dante III. Endre elődeire, illetve a Károly Róbertet közvetlenül megelőző utódaira gondolhatott, illetve arra, hogy a még az ő életében trónra lépett, s Dante által nagyra értékelt Károly Róbert uralkodására tekintettel „méltán ígérhette Magyarországnak a boldogságot”.

⁹² Vö. NÁDASY (2. lj.) 656. (ad Par. 19. 82).

⁹³ Ami Dante jogi ismereteit illeti, a szakirodalmi nézetek részben megoszlanak. CANCELLI (31. lj.) óv attól, hogy a Pokol XI. éneke alapján következtessünk Dante büntetőjogi, vagy netán jogfilozófiai nézeteire. Hasonlóképpen vélekedik NAPOLITANO (9. lj.) 152., aki szerint nem annyira az *Isteni színjáték*, hanem inkább a *De monarchia* alapján lehet Dante jogi ismereteiről képet alkotni. E nézeteiket annyiban feltétlenül árnyalnám, hogy a Pok. 11. 63-ban, mint fentebb láttuk (56. lj.), Dante föltehetően megalkotott egy olyan, jogtudományi értékkel bíró fogalmat („*fede spezial*”), amelyhez hasonló jogtudományi reflexió csak a XV. században alakult ki. Újabbban ld. Daniela BIANCHINI JESURUM: *Dante giurista? Sondaggi nella Divina commedia* (Torino: Giappichelli 2014) [non vidi]. Dante jogi ismereteit illetően releváns lehet az a tény is, hogy barátai közé tartozott a híres perugiai jogtanár és költő, a kommentátor iskola alapítója, Cinus (Cino da Pistoia), ld. STEIN (38. lj.) 92.; HAMZA (67. lj.) 85., 94. további irodalommal.

való pozitív viszonyulásáról is tudni lehet a szakirodalomból.⁹⁴ A jelen írás tárgyát azonban nem ezek a jogászai szempontból kiváltképpen releváns kérdések képezik, ehhez képest befejezésként a két jeles fordításról kívánok néhány összegző észrevételt tenni.

A Nádasdy tanár úr és életműve iránti őszinte tiszteletem ellenére sokáig úgy éreztem, hogy a magyar Dante nekem továbbra is inkább Babits. Mert bár benyomásom szerint Nádasdy a legtöbbször hívebben fordít, mint Babits, szövege nemcsak kevésbé költői, de olykor kimondottan anakronisztikus.⁹⁵ És bár Babits fordítása már bőven százéves, emelkedett költői nyelvezete ma is kiválóan élvezhető.⁹⁶

Újabbban azonban egyre inkább úgy látom, hogy Nádasdy Ádám fordítása két fontos előnnyel is bír Babitséhoz képest. Nádasdy a rendkívül gondos és pontos fordításával igen sok helyen igazítja ki Babitsnak nemcsak a pontatlanságait, de néhol az érthetlenségig homályos parafrázisait is.⁹⁷ Másrészt fontosnak tartom azt is, hogy Babits a gyakran egyáltalán nem költői dantei szöveget a magyar olvasó gyönyörködtetése céljából igencsak „felstilizálta”, s ezáltal az eredeti szöveget valamelyest meg is hamisította. Tegyük hozzá, hogy Dante nyelvezetének puritanizmusát⁹⁸ a poézist szemjűhöz magyar olvasók javára a maga óvatos módján, némi képzavar-

⁹⁴ CANCELLI (31. lj.) szerint a Purg. 6. 76 a glossza hatását mutatja, míg a Par. 6. 12 Iustinianus *Haec quae necessario* kezdetű (2. §) vagy *Deo auctore* kezdetű (1. §) constitutiójának hatását tükrözheti. A Par. 4. 76–79 tükrözheti ugyan a Paul. D. 4, 2, 21, 5 hatását, mint ahogy ezt egyes kutatók feltételezik, de a hasonlóság véletlenszerű is lehet (a Paulus-szöveghez ld. FÖLDI–HAMZA [20. lj.] 486.). A Pok. 11. 22 forrásaihoz ld. 31. lj. fentebb. KELEMEN–NAGY in KELEMEN (5. lj.) 172. (ad Pok. 11. 61) szerint a bűnök felosztásánál Dante szem előtt tartotta a iustinianusi *Corpus iuris civilis*, amelynek a Par. 6. 22. skk. sorokból kitűnően (vö. 73. lj. fentebb) isteni ihletettséget tulajdonított.

⁹⁵ A Purg. 6. 139–141 sorok fordítása Nádasdynál („Athén és Spárta, melyek legelőször / csináltak törvényt s közigazgatást, / a jogrendnek csak kis csirái voltak”) kimondottan anakronisztikus, amelyhez képest Babits megoldása szerencsésebbnek tűnik. Nádasdy anakronizmusaihoz és modernizmusaihoz ld. még 19. lj. fentebb. Ld. még kritikailag SÁRKÖZY Péter: „Az új »magyar Dante«. Nádasdy Ádám Isteni színjáték-fordítása” *Magyar Szemle* 2017/4. 17. A fent idézett helyek közül ld. Babits javára Pok. 3. 3; 11. 23; 11. 25; 11. 27; 11. 36; 11. 38; 11. 52; 11. 111; Par. 6. 12; 10. 104.

⁹⁶ KARDOS (30. lj.) 563. értékelése szerint Babits Dante-fordítása „fordításirodalmunknak mindmáig legnagyobb szabású alkotása, a magyar költői nyelv diadala”. SÁRKÖZY Péter: „Babits Mihály Dante-fordításának korszerűsége” in Dante (3. lj.) 606. szerint „Babits Dante-fordítása a magyar irodalmi szecesszió és modernizmus egyik legjelentősebb költői szövege”, de hozzáteszi azt is, hogy „azért ilyen szép, mert hűtlen”. MÁTYUS Norbert: *Babits és Dante. Filológiai közelítés Babits Mihály Pokol-fordításához* (Budapest: Szent István Társulat 2015) monográfiájának konklúziója (159.) szerint Babits „képes volt úgy megformázni a hagyomány által örökölt nyelvet, hogy rajta és általa még a legnehezebben »fordítható auktort« is megszólalhatott.”

⁹⁷ NÁDASDY A *Kolozsvári Helikon* 2021/18 (IX. 25.) tematikus Dante-számában megjelent interjújában megjegyzi, hogy Babits csak nagyon ritkán érti félre Dantét, de fordítása a felstilizálás miatt nem ritkán homályos. Vö. MÁTYUS Norbert: „Babits és Nádasdy Ádám Dante-fordításai” *Jelenkor* 2021/5. 596. skk. Kardos Tibor is kritizálta a Babits-fordítást annak pontatlanságai, homályosságai, de túlzott díszítettsége miatt is, ld. SÁRKÖZY (96. lj.) 594. sk.; NÁDASDY Ádám: „Weöres Sándor Dante-kísérlete” *Jelenkor* 2021/4. 414. sk.

⁹⁸ SZERB (21. lj.) 232 szerint Dante nyelvezetének puritanizmusa mögött nemcsak a középkori olasz nyelv ősi, darabos, nyers jellege, hanem Dante gögös, szigorú és férfias természete is állt, jöllehet az angyali muzsika hangján is tudott szólni. A dolgok viszonylagosságát jelzi, hogy ehhez képest Szász Károly (50. lj.) 1. úgy vélekedett, hogy az olasz irodalmi nyelvet megeremlítő Dante a népnyelvet „a legdicsebb zengzetű nyelv magas polcára tudta emelni”.

ral élve: *cum grano salis* azért Nádasdy is számos helyen édesítette,⁹⁹ más esetekben pedig magyarázó glosszémákkal egészítette ki, s tette ezáltal érthetőbbé vagy éppenséggel érthetővé Dante tömör utalásait.¹⁰⁰

Mindezt persze csak nagyon óvatosan mondom, hiszen eleve laikus vagyok, ráadásul csak egy erősen korlátozott mértékű összehasonlítást végeztem. Ezért mindenek felett mély és őszinte tiszteletet érzek mindkét költőnk hatalmas munkája iránt, amelyek nem kétségesen a magyar műfordítás-irodalom csúcsteljesítményei közé tartoznak.¹⁰¹

Végül, de nem utolsósorban: igen értékesek Nádasdy Ádám nagy gonddal, a mértékadó kommentárok alapján összeállított lábjegyzetei, nemkülönben a fordításához fűzött különféle további komfortnövelő „additamentumok” különleges gazdagsága (gondolok itt például a tájékozódást folyamatosan segítő „interlineáris” belcímekre, a nagy műgonddal elkészített ábrákra, térképekre, táblázatokra, és kiváltképpen a tulajdonnevek tüzetes regiszterére),¹⁰² amelyekért a magyar olvasóközönség Nádasdy Ádám professzor úrnak és közreműködő munkatársainak külön is hálás lehet – Professzor Úrnak azon az alapvető és hatalmas érdemén túl, hogy vállalkozott a nagy mű teljes szövegének korszerű, megbízható, de a költőiségről sem lemondó lefordítására. Mondassék ezért Nádasdy professzor úrnak itt és most is hálás köszönet!

⁹⁹ Ld. a fent idézett helyek közül Pok. 3. 4. sk.; Purg. 27. 2; Par. 6. 2. Speciális felstilizálást mutat a Par. 19. 142. sk.

¹⁰⁰ Ld. Pok. 11. 110; Par. 9. 134, idézve fentebb. Nádasdy megértést segítő betoldásaira utal MÁTYUS (96. lj.) 600. is.

¹⁰¹ SÁRKÖZY (95. lj.) 24. értő és alapos recenziója konklúziójaként az *Isteni színjáték* két legjobb magyar fordításaként emeli ki Babits és Nádasdy művét.

¹⁰² A Babits-fordítás legjobb kiadásai, köztük a legújabb 2002-es kiadás (3. lj.) szintén bővelkednek additamentumokban.

A LÁGERPÓKERTŐL A VÖRÖSCSILLAGON ÁT AZ ÁRPÁDSÁVOS ZÁSZLÓIG – SZIMBÓLUMÉRTELMEZÉS A JOGI EMLÉKEZETBEN

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.03>

A tanulmány a szimbólum jogi relevanciáját vizsgálja emlékezetpolitikai aspektusból. Kiindulópontja szerint ez inkább irodalom- és nyelvelméleti fogalom, mintsem jogi. A szimbólumokkal összefüggő elemzési lehetőséghez minden esetben értelmezési kötelezettség társul. Az interpretáció mint kognitív folyamat nem különíthető el attól a társadalmi rendszertől, politikai berendezkedéstől, kortól, amelyben az értelmezési folyamat végbemeleg. Ennek eredményeként azt mondhatjuk, hogy a szimbólumok értelmezése specifikus és részben önkényes is lehet.

A magyar jogi emlékezetben vizsgálva a releváns szimbólumokat arra a következtetésre juthatunk, hogy a XX. század történelmi traumái olyan tapasztalatokat hoztak létre, amelyek a nyelv ismert készletével elmondhatatlanná váltak. Így növekedett a jelképek jelentősége. A tanulmány központi kérdése az, hogy az önkényuralmi rendszerekben eltöltött évtizedek következtében létrejöttek-e olyan szimbólumok, melyek értelmezése minden esetben ugyanúgy zajlik? Kimondható-e, hogy vannak olyan szimbólumok, amelyek értelmezéséhez érzelmi többlet kapcsolódik? Eme affektív többlet eredményezheti-e azt, hogy az áldozatok védelmét fókuszba helyezve bizonyos szimbólumok használata tiltott lehet?

A szimbólumokkal összefüggő magyar büntetőjogi tényállásokat kifejezetten emlékezetpolitikai szempontból vizsgálva kapunk kérdést arra a válaszra, hogy vajon a jogi emlékezetben megjelenő jelképek értelmezése minden esetben kiszámítható-e vagy sem.

1. BEVEZETÉS

[É]s ez a tenyészet csendesen morajlott, mint valami végső, nagy mocsárban, ahol a szereplők, akár valamilyen ezópusi rémmesében, még levonják az utolsó tanulságot, és valakinek az a melancholikus ötlete támadt, hogy mindenki mondja meg, hol volt, amire bágyadt koppanásokkal, mint átvonuló felhőből, mely már rég kiadta erejét, hullani kezdtek a nevek: Mauthausen, a Don-kanyar, Recsk, Szibéria, a Gyűjtő, Ravensbrück, a Fő utca, az Andrassy út hatvan, a kitelepítés falvai, az 56 utáni börtönök, Buchenwald, Kistarcsa, már-már féltem, rám került a sor, de szerencsére meg-

* PhD, megbízott oktató, PPKE JÁK, 1088 Budapest, Budapest, Szentkirályi u. 28. E-mail: izsak.somogyi.katalin@gmail.com.

elöztek: „Auschwitz”, mondta valaki, a győztes szerény, de magabiztos hangján, és nagyot bölintott a társaság: „Überolhatatlan”, amiként a házigazda, félig irigykedő, félig neheztelő, de végső soron mégiscsak elismerő mosollyal nyugtázta.¹

Kertész Imre *Kaddis a meg nem született gyermekért* című írásának egyik legjellegzetesebb jelenete az úgynevezett lágerpóker. A XX. századi magyar történelmi diktatúrák sajátos helyszínei mint szimbólumok jelennek meg Kertész írásában. Ezekben a táborokban, börtönökben raboskodók az élményeiket, a tapasztalataikat csak jelképek által voltak képesek elmondani: ez a szimbolizáció oka ebben az idézetben.

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a szimbólumokat ne csupán az irodalom vagy a nyelvészet aspektusából vizsgáljam, hanem hogy megnyissam a kérdéskört a jog világa felé. Vizsgálatom íve alapján először a szimbólumok elméletét mutatom be, ezt követően a politikai szimbólumokkal való összefüggés elemzése következik. Ezt követi egy hosszabb, kifejezetten jogi aspektusú analízis.

Az általam vizsgált szöveghelyek a magyar jogi emlékezet példái. A jog és az emlékezet kapcsolatának vizsgálata gyümölcsöző nővum a jogelmélet világában. Az emlék- és emlékeztetőtvények tudományos diskurzusa a kétezres évek elején indult meg² interdiszciplináris jelleggel. Fő jogbölcseleti kérdése akként foglalható össze, hogy milyen hatása van kollektív emlékezetre, ha a jogalkotó egyben történelem(újra)értelmezői szerepet is magára ölt. A történelmi narratívának a jog eszközeivel való újrainása nem talált még saját definícióra, az azonban egyöntetűen megállapítható, hogy a holokauszttagadás tilalma és az önkényuralmi jelképek tiltott használata, illetve ezek kapcsolata a véleménynyilvánítás szabadságával a leggyakrabban elemzett kérdés. Vagyis: az emlékeztetőtvények kapcsán, a büntetőjogi kiindulópont alapvetés a nemzetközi tudományos diskurzusban. Ez igaz a definiálási próbálkozásokra is.

Az egyik legkorábbi megközelítés szerint a jogi emlékezet klasztereit a normatív vs. deklaratív felosztás mentén kell vizsgálnunk az emlékezeti célú jogszabályokat; a normatívon belülre helyezve a büntetőjogi tematikájúakat, melyeket a legtöbb kutató az emlékeztetőtvények legfőbb sajátosságának tart.³ E tekintetben ki kell emelni Emmanuela Fronza 2011-es tanulmányát,⁴ amely a büntető-deklaratív dichotómiát alkalmazza, folytatva azt a fentebb bemutatott hagyományt, hogy az emlékeztetőtvényeket alapvetően a büntetőjog területén kell keresnünk. Eric Heinze volt az, aki

¹ KERTÉSZ Imre: *Kaddis a meg nem született gyermekért* (Budapest: Magvető 1990) 47.

² Lásd például: Francoise CHANDERNAGOR: „L'enfer des intentions” *Le Monde*, 2005. december 12., https://www.lemonde.fr/idees/article/2005/12/16/l-enfer-des-bonnes-intentions-par-francoise-chandernagor_722124_3232.html; MELA Project: melaproject.org; Memocracy: memocracy.eu.

³ Sévane GARIBIAN: „Pour une lecture juridique des quatre lois „mémorielles” *Esprit* 2006/2. 158–173., <https://doi.org/10.3917/espri.0602.0158>.

⁴ Emanuela FRONZA: „The Criminal Protection of Memory: Some Observations about the Offense of Holocaust Denial” in Ludovic HENNEBEL – Thomas HOCHMANN (szerk.): *Genocide Denials and the Law* (Oxford: Oxford University Press 2011) 156–181., <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199738922.001.0001>.

egy 2017-es elemzésében⁵ először igyekezett tágítani a fentebb bemutatott deklaratív-büntető dichotómiát, utalva arra is, hogy az egyes nemzetek emlék(ezet)törvényei eltérő arculatot mutatnak az eltérő történelmi tapasztalat miatt, s nem minden esetben állja meg a helyét ez a szűkebb felosztás.⁶ Nikolay Kaposov 2018-ban megjelent *Memory Laws, Memory Wars – The Politics of the Past in Europe and Russia* című kötetében⁷ árnyalja a felosztást, használva a periferikus emlékeztetőrvény vs. kemény emlékeztetőrvény kettősét. Utóbbihoz tartozó a jelen tanulmányban is fókuszot kapó emlékeztetőrvény például a népirtás tagadásának tilalma. George Soroka és Felix Krawatzek szintén 2018-ban megjelent tanulmányában⁸ a büntető-deklaratív dichotómia helyett a célorientáltságot helyezi fókuszba. Kiindulópontjuk szerint léteznek pre- és proskriptív emlékeztetőrvények. Az előbbieket előíró jellege ott érhető tetten, hogy a nemzet identitását adó értékekhez való viszonyt igyekeznek szabályozni. Ezzel szemben az eltiltó emlékeztetőrvények olyan tilalmakra vonatkoznak, amelyek a történelmi tapasztalat alapján a társadalom tabusit: a klasszikusnak számító holokauszttagadás tilalma is ezek közé tartozik. Bán Marina, akinek a munkája a magyar emlék- és emlékeztetőrvények kapcsán az első tudományos igényű megírt tanulmányok, kötetek között van, 2020-ban védte meg doktori értekezését az amszterdami egyetemen, *The Legal Governance of Historical Memory and The Rule of Law* címen.⁹ Az emlékeztetőrvények osztályozásán belül meglátása szerint beszélhetünk alkotmányos emlékeztetőről, büntető jogszabályokról, nem büntető jogszabályokról és az úgynevezett látszólagos emlékeztetőrvényekről. A büntetőjog *ultima ratio* jellege kapcsán vált számomra szembetűnővé a fentebbi dichotómiák jelentősége.

A hazai büntető kódexekben a jogi emlékezet és a szimbólumok kapcsolatával összefüggésben két tényállásban találkozunk. Az egyik a nemzeti jelképek megsértésével, míg a másik az önkényuralmi jelképek használatának tilalmával függ össze.¹⁰ Jelen írásban az utóbbi büntetőjogi tényállásokat elemzem, illetve az Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: EJEB) elé kerülő eseteket mutatom be annak mentén, hogy milyen nehézségekkel nézünk szembe, ha egy jelképekkel összefüggő kérdést a jog világában próbálunk elemezni. Végezetül a politikai emlékezet és

⁵ Eric HEINZE: „Beyond Memory Laws: Towards a General Theory of Law and Historical Discourse” in Uladzislaw BELAVUSAU – Aleksandra GLISZCZYŃSKA-GRABIAS (szerk.): *Law and Memory: Towards Legal Governance of History* (Cambridge: Cambridge University Press 2017) 413–434., <https://doi.org/10.1017/9781316986172.021>. Lásd továbbá: Eric HEINZE: „Theorizing Law and Historical Memory” *Journal of Comparative Law* 2018/1. 43–60.

⁶ Így ha a nemzetközi tudományos diskurzust széleskörűben szeretnénk vizsgálni, akkor érdemes megfontolni, hogy ne a regulatív vs. nem regulatív emlékeztetőrvények közötti felosztást alkalmazzuk-e inkább.

⁷ Nikolay KOPOSOV: *Memory Laws, Memory Wars* (Cambridge: Cambridge University Press 2017) <https://doi.org/10.1017/9781108304047>.

⁸ George SOROKA – Felix KRAWATZKEK: „Nationalism, Democracy and Memory Laws” *Journal of Democracy*, 2019/2. 151–171., <https://doi.org/10.1353/jod.2019.0032>.

⁹ BÁN MARINA: *The Legal Governance of Historical Memory and the Rule of Law*. PhD-értekezés (Amsterdam: University of Amsterdam 2020).

¹⁰ Dolgozatomban kifejezetten emlékeztetőfókuszú, ezért a védjegyekkel összefüggő szimbolikát nem tekintem ezen aspektusból relevánsnak.

a pragmatikai kérdések kapcsán mutatok rá az értelmezhetőség és a kiszámíthatóság ambivalenciájára.

2. A SZIMBÓLUMOKRÓL

A szimbólum elméleti kérdései inter- és intradiszciplinárisak: beszélhetünk nyelvészeti, pszichológiai, irodalomelméleti, kultúrantropológiai, történettudományi elméletekről is. Az elemzési megközelítés azon belül is eltérő az egyes iskolák tekintetében, hogy a jelkép kapcsán mely kérdést helyezik fókuszba: a teremtést, az értelmezést, a pszichológiai folyamatokat vagy éppen annak jel mivoltát, a közvetített tartalmakra fókuszálnak-e, vagy a szimbólum szerkezetét vizsgálják centrális problémaként, vagy éppen a működési mechanizmusait.

[A]z iskolák sokasága egyrészt azt jelzi, hogy a funkció-meghatározások hiányosak, a szimbólum lényegének csak egy-egy oldalát ragadják meg; [...] másrészt továbbra sem specifikálnak eléggé, mert az ember nem csak szimbólumokkal ismeri meg a világot, nem csak szimbólumokkal fejezi ki a maga belső világát, nem csak szimbólumok által lép egymással akcióba, és nem csak szimbólumokkal identifikálódik.¹¹

Egyetlen dolog köti össze ezt a szerteágazó nézőpontot: maga a nyelv. A szimbólum – dinamikája szerint – a szavak szintjén próbál valami „helyett” képi világba sűríteni mondandókat. Ez az állítás részben tautologikus is lehet, hiszen maga a nyelv is szimbolikus, de egyben önreferens is.

„A szimbólum fogalmát olyan sokan és olyan sokféleképpen használták már, hogy a különböző tudományok képviselőinek, de gyakran még egyazon terület művelőinek is igen nehéz róla egy nyelven beszélni; mibenlétével kapcsolatban könnyebb kérdéseket mint válaszokat megfogalmazni”¹² – állítja Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor. A szimbólum meghatározását tekintve egy olyan érzékelhető jel, amely „mögött” gondolati tartalom van. Ez egyfajta referencia; az, hogy helyettesít-e vagy éppen felidéz valamit, a szimbólumtól magától függ, de az egészen egyértelműen állítható, hogy minden esetben „megfejtést” igényel. Minden esetben valami helyett áll: van „mögötte” valami más. Maga a referencia azonban kontextusfüggő, éppen ezért alapvetés, hogy mind maga a szimbólum, mind az azt megteremtő folyamatok, mind annak értelmezési folyamata kulturális determinált, így ikonikusságának mértéke változhat. Még akkor is, ha maga a szimbólum nem változik. Clifford Geertz írja le a szimbólum vizsgálata kapcsán azt az átható összefüggést, mely a kultúra és a kommunikáció között fennáll, és amely úgy foglалható össze, hogy a szimbólum funkcionálisan nemcsak tükrözi a valóságot, hanem értelmezi is egyben. Ezt az interpretációt egy másik oldalról mutatja be Buda Béla annak kapcsán, hogy a dekódolásra fókuszál.

¹¹ KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor: „A szimbólum arcai” *Jel-Kép* 2008/2. 63–73.

¹² KAPITÁNY–KAPITÁNY (11. lj.).

A szimbólum képi természetű, elvont, sűrített és bonyolult jelentéstartalmat hordozó jelzés, amelynek tudatos elemzése, felbontása nehéz, a tudattalan közlési tendenciák kifejezésére viszont különösen alkalmas. A szimbólum kommunikációs magyarázata a kód – különösképpen a nyelvi kód –, és a személyiség viszonyának átfogóbb értelmezését igényelné, mint amire ma még képesek vagyunk. Így a szimbólum és a szimbolizáció eleven probléma maradt [...].¹³

A kommunikációs szituációra építő magyarázat alapja az az egység, hogy a kommunikáló egyén „kód”-ját egy másik egyénnek „fogadnia” is kell. Ez a fogadás elvileg reakciót is kivált, de ha mégsem, az egészen bizonyos, hogy az érkező kódot – esetünkben a szimbólumot – „dekódolni” kell. Elmélete szerint a kommunikatív válasz nem feltétlenül látható, de a fogadó fél értelmezési horizontját aktivizálja. Paul Ricœur ezt egészíti ki, miszerint:

Olyan jeleket feltételez, amelyeknek már van elsődleges, szó szerinti, kézzel fogható értelmük, s amelyek ezen értelem által egy másik értelemre utalnak. Tehát szándékosan olyan kettős vagy többértelmű kifejezésekre tartom fent a szimbólum fogalmát, melyek szemantikai textúrája korrelatív a második vagy a többszörös értelem kifejezésére irányuló interpretációs tevékenységgel.¹⁴

A szimbólumok megfejtése kizárólag egy bizonyos absztrakciós szinten végezhető el. Érdeemes megjegyezni, hogy a mai magyar közoktatási rendszerben 5. és 6. osztályban, tehát körülbelül tizenegy-tizenkét évesen találkoznak a szimbólum definíciójával a tanulók. Ez nem azt jelenti, hogy ne tudnák korábban is azonosítani például a galamb szimbólumot a béke jelentéssel. Hanem azt, hogy a hasonlóságon vagy éppen érintkezésen alapuló „megfejtési” folyamatot ennyi idősen tudják elvégezni. Ekkorra érik el azt az asszociációs készséget, ami alapján kitérőül számukra a nyelv, de nem nyelviségében. Ebből is levezethető a szimbólumok vizsgálatának egyik alapvető jellemzője: az absztrakciós folyamat magát a befogadót helyezi a középpontba, az ő aktív hozzájárulása teszi „megfejtetté” a jelképet.

Írásom témája annyiban szűkíti a fentebb bemutatott szimbólumokkal kapcsolatos kérdéseket, hogy a gondolati tartalom a XX. század nagy történelmi traumáira vonatkozik. Amiként az a Kertész-idézetből is kiolvasható, olyan élmények, olyan tapasztalatok terrénuma ez, amelyek traumatikus volta a nyelvet lehetetlenné teszik azoknak a tapasztalatoknak a megfogalmazására, amiket átéltek a szimbolikus földrajzi nevekkel pókerezők. Éppen ezért használható a lágerpóker kifejezés annak ironikus voltával együtt a tapasztalatok leírására.

Az elméleti bevezetőt követően elsősorban arra a kérdésre fókuszálok, hogy vajon vannak-e olyan szimbólumok, melyek felfejtése minden esetben ugyanaz, s társulhat-e a fentebb meghatározott jelentéshez olyan érzelmi többlet, amelynek eredményeképpen bizonyos szimbólumok használata tiltott lehet.

¹³ BUDA Béla: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei* (Budapest: Animula 1986) 34.

¹⁴ PAUL RICŒUR: „A nyelvről, a szimbólumról és az interpretációról” in Uő: *A hermeneutika elmélete* (Szeged: JATEPress 1986) 134.

3. A VÖRÖS CSILLAG AZ VÖRÖSCSILLAG?

3. 1. POLITIKAI SZIMBÓLUMOK

Visszaulva bevezetőmre: a történeti narratívára tekintettel alapvetésként határozom meg, hogy azok a jelképek, melyek az emlékezettörvények kapcsán a fókuszomba kerülnek, kifejezetten politikai szimbólumok.¹⁵ Ez a kijelentés természetesen magával vonja azt is, hogy a politikai szimbólum definícióját meghatározom, vagy legalábbis saját meglátásom szerint alakítsam. Én ugyanis inkább megfelelőnek tartom a „politikai nyelvhasználat szimbólumrendszere” kifejezést használni. Ennek oka az, hogy a mindennapi életünket befolyásoló politika ugyanabból a nyelvi készletből „dolgozik”, melyből a politikával nem professzionális szinten foglalkozók. Ami azonban kiemelendő meglátásom szerint, hogy:

[...] azt tapasztalhatjuk, hogy adott politikai közösség tagjainak gondolkodása és cselekvése mintegy ezek köré a dolgok köré rendeződik, amelyek így kitüntetett jelentéshordozó elemekké válnak, valamilyen módon jelzik és szervezik a politikai életet. Ezek azok a szavak, amelyek tartalmáról jobbra mindenkinek van véleménye, társadalmi pozíciójától és iskolai végzettségétől vagy foglalkozásától függetlenül. Szabó Márton szerint ez az értelmezés akár meg is fordítható. Szerinte, ha egy adott közösség politikai nyelvhasználatában megtaláljuk azokat az általánosan használt és politikai tartalommal bíró szavakat, amelyekről társadalmi pozíciójától függetlenül mindenkinek van véleménye, akkor lényegében a közösség politikai kulcsszimbólumaira leltünk rá, arra a kevés alapszóra, amelyekkel a nyelvi-politikai közösség tagjai elgondolják saját politikai valóságukat. A politikai szimbólumokat ezért az adott ország társadalmi, politikai, történelmi, gazdasági kontextusában kell vizsgálni.¹⁶

Ezt egészíti ki Harold Lasswell azzal az állítással, hogy a politikai szimbólumok legalapvetőbbjei funkcionálisan azt a szerepet kapják, hogy közösségi identitásokat teremtsenek. Ez a közösségi identitás belülről érthető, kívülről azonban, nehezen értelmezhető. Ezt közelíti meg Murray Edelman abból a szempontból, hogy:

A szimbolizáció folyamatának előfeltétele a pszichológiai feszültség, véli, ami abból ered, ahogyan az emberek számára a politika tapasztalatilag jelentkezik. [...] A legáltalánosabb intézményekhez egyrésztől mindig kapcsolódik valamiféle mítosz, azaz bizonyos rögzült elképzelések, amiket sokan osztanak, beleértve ebbe alkalomadtán a kutatókat magukat is. Másrésztől ezeket a stabil intézményeket a rítusok jellemzik, vagyis az elterjedt nézeteknek a folyamatos megerősítése és az emberek közvetlen bevonása a mítoszokba. Végeredményben a politikusok számára mindig adott a lehetőség

¹⁵ Lásd részletesebben: Murray EDELMANN: *Politics as Symbolic Action: Mass Arousal and Acquiescence* (Chicago: Markham Publishing Company 1971).

¹⁶ KELEMEN András: „A politikai nyelvhasználat szimbólumrendszere” *Új Szó Online* 2015. február 22., <https://ujsoz.com/kozelet/a-politikai-nyelvhasznalat-jelkeprendszere>.

a manipulációra, és [...] a javak megszerzésében igenis hatékonyan használhatóak ezek a jelentések, vagy maguk a megnyugvást hozó szimbólumok.¹⁷

3. 2. A HEINEKEN-ÜGY

A vörös csillag vs. vöröscsillag kérdés nem nyelvhelyességi, nem is helyesírási, hanem egy, a közelmúltra visszamutató jogesetre szeretne fókuszálni a szemiotikai tényezőket előtérbe helyező kutató szemével. Ez az úgynevezett „lex Heineken”-ügy, mely 2017-re datálódik. Az akkor hatályos büntetőjogi kódex tiltotta az önkényuralmi jelképek használatát, azonban a T/14441. számon benyújtott törvénytervezet¹⁸ büntetni rendelte volna az önkényuralmi jelképek kereskedelmi használatát is.¹⁹

A törvénytervezet alapja a vörös csillag volt, mely a Heineken sörgyártó palackjain nem vöröscsillagként funkcionál: érezzük a különbséget, kiemelve azt, hogy ezt a distinkciót a magyar helyesírás is érzékeli. Az ötágú vöröscsillag mint jelkép egészen 1864-ig vezethető vissza. Ekkor alakult meg a Nemzetközi Munkásszövetség. Ekkor zászlajuk még „csak” vörös volt. A csillag szimbólum 1919 márciusában lett egységes,²⁰ amely az akkor zajló III. Internacionálé, a kommunista és munkáspártokat összefogó „ernyőszervezet” jelképe lett. Ezt követően került be politikai tartalommal a közép-kelet-európai narratívába is a jelkép. A szimbólum jelentését tekintve nem teljes az egység, de a legelfogadottabb nézet szerint az öt földrészen kiontott kommunisták vérével teszik „egyenlővé”.

2017-ben az egyéni indítványozók a következőkkel érveltek: „Az önkényuralmi jelképeknek kereskedelmi célból történő felhasználhatósága nem olyan jog, amely – a véleménynyilvánítás szabadságával ellentétben – magasabb rendű lenne az önkényuralmi jelképek tiltásához fűződő közérdeknél.” A törvény preambulumban elhelyezett érv mint interpretációs mező az emlékezettörvények aspektusából releváns: a „vérzivataros időszak”, az „emlékezni erkölcsi kötelezettség és történelmi szükség-szerűség” – a kivívott szabadság megszügyéről állítja, hogy ha kereskedelmi célból használnak egy önkényuralmi jelképet, akkor az ugyanúgy része egy olyan szimbólumrendszernek, amelynek népszerűsítése tiltott. Próbálkozik a „szükségesség és arányosság” tengelyén elhelyezni a korlátozást is, mintegy így védelmet adni a tervezetnek.

A jogszabály a haszonszerzési célból történő felhasználást tiltotta volna; a törvénytervezet 2. § (2) bekezdése kivonta azt az esetet is a használat alól, amikor maga a védjegy tartalmazza a magyar szabályozás szerinti önkényuralmi jelképet.

¹⁷ HORVÁTH Szilvia: „Murray Edelmán: Nyelv, szimbólum, politika” *Politikatudományi Szemle*, 2006/4. 3.

¹⁸ Lásd: <https://www.parlament.hu/irom40/14441/14441.pdf>.

¹⁹ A törvénytervezet politikai háttérével nem kívánok foglalkozni ebben az írásban. Úgy vélem, külön lehet választani, mert kutatói szemmel tekintve a tervezett szöveget elemezve nem szükséges, hogy bemutassam az akkor a háttérben zajló, a Heineken és a Csíki Sör között fennálló ellentétet. Nem negligálok tehát ennek létét, csupán nem tekintem relevánsnak ebben a dolgozatban.

²⁰ Múlt-kor–MTI: A forradalmárok vérével jelképezi az ötágú vörös csillag” *Múlt-kor* 2008. július 10., https://mult-kor.hu/20080710_a_forradalmarok_veret_jelkepezi_az_otagu_voros_csillag.

Visszakanyarodva tehát a kérdésemhez: azt állítja a jogalkotó a tervezetben, hogy a vörös csillag minden esetben vöröscsillag, annak mindennemű értelmezési kontextusával. Azzal kapcsolatban, hogy ez mennyire nem egyértelmű, és hogy nem lehet így értelmezni a jelképeket, előretalok az EJEB elé kerülő jogesetek kapcsán a szimbólumok értelmezésének soktényezős modelljére. Előre vetítve a megoldást: nem lehet a vörös csillag minden esetben vöröscsillag.

Maga a Heineken is előadta azt az alapvető, a későbbiekben általam is bemutatott indokolást, hogy az általa használt védjegy 1889-ből való,²¹ így ez a vörös csillag nem lehet azonos értelmezési tartományban az önkényuralmi jelképnek megfelelő vöröscsillaggal. Onnantól kezdve, hogy a Heineken elkezdte használni a csillagot – olykor fekete kereteset, egy időben vörös színűt, aztán egy időben vörös kerettel ellátott, de fehér csillagot –, nagyon sok idő telt el a 2017-es törvénytervezetig. A szimbólum pedig nagyon gazdag volt, hiszen az értelmezési tartomány nem volt kizárólagosan azonosítható az önkényuralmi jelképpel. Anélkül, hogy jelen írásban a vörös csillag mint szimbólum felfejtésébe bocsátkoznék, arra fókuszálok, hogy a jog világában a szimbólum használatát és értelmezését a jogtudományban elfogadott alapelvek alkalmazásába miként tudják beilleszteni.

A tervezet által a módosított büntetőjogi tényállás a következő lett volna:

Önkényuralmi jelkép használata

335. § [...]

(2) Aki önkényuralmi jelképet használat céljából – az ismeretterjesztő, oktatási, tudományos, az önkényuralmi jelképekhez kötődő történelmi eseményeket ábrázoló művészeti célból vagy a történelem, illetve a jelenkor eseményeiről szóló tájékoztatás céljából történő felhasználás esetét kivéve –

a) felhasznál,

b) megjelenít

c) vagy ilyen jelképpel ellátott árut vagy szolgáltatást értékesít,

ha súlyosabb bűncselekmény nem valósul meg, vétség miatt két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

A tervezet a már fennálló szabályozással egyezően a köznyugalom elleni bűncselekmények között tartotta volna a tényállást; megerősítve azt az értelmezést, hogy a szimbólumok értelmezési kerete „szűk” lehet csupán. Az indokolásból kitűnik, hogy a közérdekkel szemben a tervezet megalkotója szerint az önkényuralmi jelképeknek kereskedelmi célú felhasználhatósága mint jog áll. Vagyis egyféle értelmezési keretet biztosít ezáltal a jelképnek; ez viszont ellentmond, meglátásom szerint, a szimbólumok működése fentebb bemutatott folyamatának: eszerint a szimbólumot befo-

²¹ Lásd részletesebben: <https://www.heineken.com/hu/hu/history>. A Heineken-féle csillag értelmezésére vagy inkább eredetére két megközelítést is találtam, de egyik sem politikai színezetű. Az egyik szerint a négy természeti elem: a víz, a föld, a levegő és a tűz mellett a titkos „A”-élesztő a csillag 5. ága; ennek a titkos összetevőnek a segítségével nyerték el az 1889-es párizsi vilákiállítás nagydíját. A másik szerint a víz, az árpamaláta, a komló, az élesztő és az 5., a mágikus elem, amely garantálja a főzet különlegességét.

gadóközpontú nézőpontból, a befogadó sémáinak, narratív értelmezési kereteinek, tapasztalatainak tükrében lehet értelmezni.

A tervezet azonban, miután nem állta ki a szimbólumértelmezés próbáját (sem), nem vált a magyar jogrendszer részévé.

4. BÜNTETŐJOGI TÉNYÁLLÁSOK²²

A tanulmány ezen része arra keresi a választ, hogy a magyar büntetőjog által üldözendő önkényuralmi jelképek és használatuk milyen rendszerben értelmezhetők.²³ Ennek relevanciája azért is kiemelkedő a magyar jogi emlékezet kutatásában, mert a definíciós megközelítések kapcsán a nemzetközi tudományos szféra által vallott nézetek legjelentősebbjei szerint az emlékezettörvények egyik fő ága a büntetőjogi tiltások.

A rendszerváltozást követően hazánkban és a többi közép-kelet-európai államban is lehetővé vált a XX. század önkényuralmi rendszerei kapcsán annak artikulálása, hogy a diktatórikus rendszerek nyomot hagytak a történeti emlékezetben. Mint minden politikai rendszer, ezek is jól körülhatárolt szimbólumrendszerrel rendelkeztek.

A hosszabb ideig létező totális rezsimek pedig a magánszférába való behatolással többgenerációs élményekké váltak, ugyanis az emlékezet nemcsak az explicit jelképeket köti e rendszerekhez, de a mindennapi élet megannyi rutinszerű jelenségét is [...]. Ez és különösen a totalitárius politikai rendszerek jelképekhez való vonzódása eredményezi, hogy az önkényuralmi rendszerek szimbolikája meglehetősen sokszínű. Az általuk használt vagy hozzájuk köthető jelképek jogi megítélését szolgálja, ha e jelképeket konkretizáljuk, ami néhány szimbólum explicit néven nevezésével, de a diktatórikus rendszerhez való kötődés megragadásával is lehetséges.²⁴

A rendszerváltozást követően három-négy esztendőnek kellett elteltie ahhoz, hogy az 1978. évi IV. törvény (a továbbiakban: régi Btk.) 269/B. §-aként hatályba lépjen az önkényuralmi jelképek használata tényállás. A módosításra az 1993. évi XLI. törvénnyel került sor.

Önkényuralmi jelképek használata

269/B. § (1) Aki horogkeresztet, SS-jelvényt, nyilaskeresztet, sarló-kalapácsot, ötágú vöröscsillagot vagy ezeket ábrázoló jelképet

a) terjeszt;

b) nagy nyilvánosság előtt használ;

c) közszemlére tesz;

ha súlyosabb bűncselekmény nem valósul meg, vétséget követ el, és pénzbüntetéssel büntetendő.

²² Jelen alfejezet első, problémafelvetésre vonatkozó változatát lásd: Izsák-Somogyi Katalin: „Emlékezettörvények a rendszerváltozást követő Magyarországon” in Erdős Csaba (szerk.): *Doktori Műhelytanulmányok 2021* (Budapest: Gondolat 2021) 13–29.

²³ Smuk Péter: „Az önkényuralmi rendszerek jelképei és a használatukat tiltó jogi szankciók rendszere” *In Medias Res* 2019/2. 230–252.

²⁴ Smuk (23. lj.) 236.

A 2012. évi C. törvény (a továbbiakban: új Btk.) tényállása csupán a büntetés kapcsán tér el a régi Btk. szabályozásától.

A tanulmány által vizsgált másik tényállás, a holokauszt, illetve a későbbiekben a nemzetiszocialista és kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadása. Előbbit a 2010. évi XXXVI. törvény léptette hatályba.

269/C. § Aki nagy nyilvánosság előtt a holokauszt áldozatának méltóságát azáltal sérti, hogy a holokauszt tényét tagadja, kétségbe vonja vagy jelentéktelen színben tünteti fel [...].

Ugyanebben az esztendőben módosult is a tényállás a 2010. évi XLVI. törvény által. Az új Btk.-ba már a bővített szövegváltozat került be.

A nemzetiszocialista és kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadása
269/C. § Aki nagy nyilvánosság előtt a nemzetiszocialista vagy kommunista rendszerek által elkövetett népirtás és más, emberiség elleni cselekmények tényét tagadja, kétségbe vonja vagy jelentéktelen színben tünteti fel [...].

A szemiotikai aspektus és a történeti emlékezet kapcsolata tekintetében a legfőbb vizsgálati kérdés az, hogy mi a hatalompolitikai oka annak, hogy az adott években és ilyen szövegezéssel került be a kollektív emlékezetbe a két tényállás.²⁵

A régi Btk. 1993. évi módosításának oka a preambulum alapján:

A XX. század szélsőséges politikai eszméi Európában és Magyarországon a hatalom erőszakos megszerzése és kizárólagos birtoklása útján olyan diktatúrákat hoztak létre, amelyek semmibe vették az emberi jogokat és magyar állampolgárok tömeges kiirtásához vezettek. Az Országgyűlés abból kiindulva, hogy az említett szélsőséges eszméket magukénak valló államok, szervezetek, mozgalmak jelképeinek használata fájó sebeket szaggat fel és összeegyeztethetetlen alkotmányos értékeinkkel, az alábbi törvényt alkotja [...].

Ez a fajta történelem(újra)értelmezés felveti a jogi emlékezet korábban már említett legalapvetőbb elméleti kérdését: milyen következményekkel számolhatunk, ha a jogalkotó történelemértelmezői szerepben tetszeleg? Érdemes fókuszálni arra is, hogy a jelen tanulmány alapját képező jelkép szó a preambulumban nem bír magyarázati következménnyel, hanem „csupán” használatuk által okozott fájdalom kapcsán merül fel a tiltás mint *ultima ratio*. A másik fő érv szerint a jelképek által képviselt jelentés már a szabályozást megalkotó állam alkotmányos értékeivel is összeegyeztethetetlen.

Amikor a régi Btk. először kiegészült a 269/C. §-sal, akkor annak oka az volt, hogy az Európai Unió Tanácsának a rasszizmus és az idegengyűlölet egyes for-

²⁵ A tanulmány fő fókusza ugyan a szimbólumok és a jogi emlékezet kapcsolata, de a teljességre törekvés és a jogalkotói magyarázati spektrum minél szélesebb bemutatása céljából a két történelmi diktatúra emlékezetére vonatkozó törvényi tényállás elemzését is szükségesnek tartottam. Szem előtt tartva a fókuszátvesztés elkerülését.

mái és megnyilvánulásai elleni büntetőjogi eszközökkel történő küzdelemről szóló kerethatározata is előírja, hogy a tagállamok büntetni rendeljék a Nemzetközi Katonai Törvényszéknek az 1945. augusztus 8-i Londoni Egyezményhez csatolt chartája 6. cikkében meghatározott bűncselekmények nyilvánosság előtti védelmezését, tagadását vagy súlyosan jelentéktelen színben való feltüntetését, ha azt faji, bőrszín szerinti, vallási, származás szerinti vagy nemzeti, illetve etnikai hovatartozásuk alapján meghatározott személyek egy csoportja vagy e csoport valamely tagja ellen irányuló módon követik el.²⁶ Külső motiváció olvasható ki e magyarázatban a holokauszt tagadásának pónalizálására. Amikor e szakaszt ismét módosította a jogalkotó, akkor annak az oka már egyértelműen a magyar állami emlékezetben keresendő, mégpedig az Alkotmánybíróság 14/2000. (V. 12.) AB határozatában. Ez ugyanis kimondta, hogy kifejezetten büntetőjogi szempontból azonos mércével kell mérni a XX. század diktatúráit.

Az új Btk. hatályba lépéskori formája tekintetében szövegszerűen két helyen található eltérés a régi Btk.-hoz képest, de egyik sem releváns szimbólumelméleti szempontból.

5. AZ EJEB ELÉ KERÜLŐ ESETEK

5. 1. A VAJNAI-ÜGY

A Vajnai-ügy (*Vajnai v. Hungary*, no. 33629/06, ECHR 2008) alapja egy 2003 februárjában tartott rendezvényen viselt vörös csillag kapcsán az akkor hatályos Btk. 269/B. §-a szerinti önkényuralmi jelkép használata volt.²⁷ A magyar bíróság a vörös csillag viselése miatt büntetés kiszabása nélkül egy évre próbára bocsátotta Vajnai Attilát, mely ítéletet a Fővárosi Bíróság 2005 novemberében fenntartott. Ezt követően fordult Vajnai az EJEB-hez arra hivatkozva, hogy a jogerős döntés megsértette az EJEE 10. cikkében foglalt véleménynyilvánítás szabadságához fűződő jogát.

A kérelem befogadhatóságáról egyhangúan döntött a testület, jelen kutatás szempontjából az alábbi kérdéseket mint legrelevánsabbakat emelem ki.

– 1. A Vajnai által viselt vörös csillag mint jelkép olyan véleménynyilvánítási szabadságnak minősül-e, mely sérti az EJEE 17. cikkében foglalt joggal való visszaélés tilalmát, vagy sem?

– 2. A tiltott önkényuralmi jelkép viselése sérti-e mások emberi méltóságát?

– 3. A tiltott önkényuralmi jelkép viselése jelent-e azonosulást azzal a diktatórikus rendszerrel, amelynek jelképe, vagy sem?

AZ EJEB szerint a vörös csillag viselése jelen esetben egyértelműen a politikai véleménynyilvánítás egyik lehetséges módozata. A viselt vörös csillag mint a régi Btk. 269/B. § hatálya alá eső elkövetési tárgy jelen esetben szimbólum, amely az 1989-et megelőző totalitárius rendszer sajátja. Ebből kifolyólag használatának tilal-

²⁶ Lásd a módosító jogszabály indokolását.

²⁷ A tényállás kapcsán a későbbiekben részletesen kitérek a 4/2013. (II. 21.) AB határozatra is, mely a grémium több esetben is hivatkozott a Vajnai-ügyben megállapítottokra.

ma a rendszer elítélését és a demokráciával azonosuló emberek méltóságának védelmét jelenti. Az teszi problémássá az esetet, hogy a vörös csillag a nemzetközi munkásmozgalomnak is szimbóluma, amelynek viszont semmilyen köze nincs a fentebb említett politikai rendszerhez. Ráadásul jelen esetben a panaszos a Munkáspárt alelnöke is volt egyben. Milyen jelentéssel bír a büntetőjogilag önkényuralmi jelképként titulált vörös csillag? Viselése jelenti-e azonnal az önkényuralmi rendszerrel való azonosulást? E kérdés azért is összetett, mert megválaszolására csakis az elsőként feltett kérdés után van lehetőségünk; vagyis értelmeznünk kell a kontextust: utalok e tekintetben a politikai szimbólumok kapcsán a Lasswell által megállapítottakra. Létezik tehát külső és belső azonosulás; előbbi a kifelé megnyilvánuló, a társadalom számára látható egyetértést jelenti, míg utóbbi esethez a használó belső megélése, preferenciái, véleménye tartozik. A kettő közötti distinkció a jog általi védettséggel magyarázható. Azt is fontos látni azonban, hogy a külső azonosuláshoz annak a veszélye is hozzátartozik, hogy sértheti a rezsím áldozatait vagy esetlegesen a demokrácia iránt elköteleződő embereket. A belső azonosulást azonban a jog nem büntetheti, hiszen az már nem a jog terrénuma.

Az EJEB érdemi döntésének egyik indoka az volt, hogy az eset idején hazánk már stabil demokráciának számított, hiszen közel két évtized eltelt a rendszerváltás óta, így nem volt várható újból egy diktatúra visszatérése. Habár a testületnek tagja volt Sajó András is, ezen érvek számomra nem tükrözik a jogi stabilitására való szükségességet, s nem is támasztják alá a testület jövőbe látó képességét.²⁸

Az EJEB – összességében helyt adva Vajnai kérelmének – megállapította, hogy azon szimbólumok esetében, melyek többjelentésűek, nem lehet általános jelleggel tiltani a használatot, hanem esetről esetre egyedileg kell elbírálni. Koltay András cikkében²⁹ pontról pontra megadja a döntés kritikáját. Az első és legfőbb érve az, hogy a vörös csillag jelentésének többértelműsége nem feltétlenül igaz: Magyarországon ugyanis nem feltétlenül a munkásmozgalmak jutnak eszükbe az embereknek egy vörös csillag láttán, hanem annak az elnyomó rendszernek az emléke ez, mely alig három évtizede még meghatározta a mindennapjainkat. Így érvelésében azt jelzi, s én ezt meg is erősíteném, hogy a többértelműség földrajzilag és időben is viszonylagos. Tudatosan kell arra figyelni, hogy nemzetközi összehasonlításban más-más jelképek jelenhetnek meg. A kritika egy jelentős része a korábban már általam is problémásnak vélt időbeliség kérdésére utal. S ebben nemcsak hogy egyet tudok érteni Koltay Andrással, de tovább is tudom vezetni azt a szálát, hogy a diktatúráktól való időbeli távolodás abból a szempontból nem lehet releváns, hogy egy demokráciát mennyire ítélünk meg stabilnak vagy sem. Ez politikai, társadalmi, gazdasági kérdés, de nem függ az időbeliségtől.

Az EJEB gyakorlatában változás állt be ezen ügy kapcsán abból a szempontból, hogy elegendő-e a szélsőséges ideológia hirdetése ahhoz, hogy lehessen korlátozni a szólásszabadságot – vagy pedig kell hogy „valós és jelen lévő” veszély is jelen

²⁸ Ezzel összefüggésben utalok is a Rekvényi-ügyre (*Rekvényi v Hungary*, no 25390/94, ECHR 1999-III).

²⁹ KOLTAY András: „A Vajnai-ügy. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélete a vörös csillag viselésének büntethetőségéről” *JeMa* 2010/1. 77–82.

legyen az azonosulás alapjául szolgáló diktatorikus nézettel.³⁰ Ez azért nagyon nehéz kérdés, mert az egyes államok demokráciaállapota is dinamikusan vizsgálható csupán, így az esetjogi változás nem feltétlenül fejlődést jelent, hanem inkább egyfajta választ az adott állam státuszára. Tegyük fel a kérdést: mondhatjuk-e azt, hogy a véleménynyilvánítás szabadságának határa attól is függhet, milyen valós társadalmi szükségletre reagál – vagy jelen esetben olyan diktatorikus időszak emlékeiről van szó, melyek e tekintetben nem lehetnek relatívák.

5. 2. A FRATANOLÓ-ÜGY

A Fratanoló-ügy (*Franatolo v. Hungary*, judgement of 3 November 2011, no. 29459/10) nagyon sokban hasonlít a fentebb bemutatott Vajnai-ügyhöz. Az ügy tényállása szerint egy, a Munkáspárt helyi vezetője által 2004. május 1-jén viselt vörös csillag formájú kitűző volt az eljárás alapja. Az EJEB ítéletében ugyanúgy elismerte, hogy a vörös csillag viselése egyértelműen politikai nézet hangoztatása, amely pedig az Egyezmény 10. cikkének védelme alá esik.

Az egyik főbb különbség a korábban bemutatotthoz képest, hogy az EJEB azt vizsgálta, miként viszonyul annak ténye, hogy a korlátozás megsértette az Egyezmény 10. cikkét, ahhoz, hogy a demokratikus társadalomban egy ilyen korlátozás mikor lehet szükséges.

Az EJEB ismételtelen kiemelte, hogy a demokratikus társadalomban való szükségesség feltétele, hogy a korlátozás nyomós társadalmi érdeket szolgáljon, és ennek megítélése során a tagállamok élveznek bizonyos mérlegelési szabadságot. Végző soron azonban az EJEB felülvizsgálhatja a nemzeti hatóságok döntéseit, bár azok helyét nem veheti át. A felülvizsgálat során a bíróság mérlegeli az állam által a korlátozás mellett felhozott érveket (hogy azok relevánsak és megfelelők-e), valamint hogy a korlátozás arányban áll-e az elérni kívánt céllal.³¹

Egy újabb érv volt a EJEB gondolatmenetében az is, hogy irreleváns az, hogy mind Vajnai Attila, mind Fratanoló János a Munkáspárt tagjai, szimpatizánsai, magas tisztséget betöltő személyei voltak; a magyar jogszabály ugyanis mindenki számára tiltja az önkényuralmi jelkép használatát, függetlenül a belső azonosulással. Ellenben az a tény, hogy politikai szereplőként viselte, az politikai véleménynyilvánításnak minősül, mely tehát a 10. cikk védelme alá esik. E tekintetben visszaülne a külső-belső azonosulás fentebb felvetett kérdésére: vagyis jelen esetben egyfajta külső azonosulásnak lehetünk tanúi, hiszen politikai közösség jelképét viselte.

A Fratanoló-ügy kapcsán kap kiemelkedő szerepet az Alkotmánybíróság tevékenysége. A 4/2013. (II. 21.) AB határozat egyik kiinduló alkotmányjogi problémája

³⁰ Ahogy Koltay rámutat, ez a „clear and present danger” és a „real and present danger” közti különbséget jeleníti meg. Lásd KOLTAY (21. l.).

³¹ POLGÁRI Eszter: „Fratanoló János Magyarország elleni ügye” *Fundamentum* 2011/3. 89.

a *res iudicata* volt. Ha azonban az Alkotmánybíróság nem dönthet másként a *res iudicata* miatt, illetve nem is dönthet, akkor nehéz volna a joggyakorlat fejlődésébe beleilleszteni az EJEB általi alapjogvédelmi érvrendszert. Ezek szerint hazánkban az alapjogok védelmének egy jogilag releváns része az EJEB munkája; kell-e, lehet-e, hogy döntései hatást gyakoroljanak a hazai joggyakorlatra, jogalkotásra? A gordiuszi csomót az alábbi érveléssel oldotta meg az AB:

[A]z AB felfogása szerint „az Egyezmény, valamint az EJEB gyakorlatának figyelembevétele nem vezethet az Alaptörvény szerinti alapjogvédelem korlátozásához, alacsonyabb védelmi szint meghatározásához”, illetve „a strasbourgi gyakorlat, valamint az Egyezmény az alapjogvédelemnek azt a minimum szintjét határozza meg, amelyet minden részes államnak biztosítania kell”, ezért az Alkotmánybíróság figyelembe vette azt az értelmezési standardot, amit az EJEB a politikai szólás és az annak szabadságához való jog körében az elmúlt években kialakított, és az alkotmányos (alaptörvényi) véleménynyilvánítási szabadság védelmi szintjét is ehhez igazította.³²

5. 3. A FÁBER-ÜGY

Egy 2007 májusában megtartott, rasszizmus és gyűlölet elleni megemlékezésen a megemlékező tömeg mellett zajlott egy másik demonstráció is, melyet a Jobbik Magyarországért Mozgalom szervezett. Fáber Károly a két demonstrációtól távolabb állva árpádsávos zászlót lengetve kísérte figyelemmel a történéseket. A rendőrség – látva a jelképet – felszólította Fáber Károlyt, hogy vagy hagyja abba a zászlólengetést, vagy hagyja el a helyszínt. A későbbi panaszos erre nem volt hajlandó, mondván a zászló történelmi jelkép, amelynek használatát semmilyen jogszabály sem tiltja. Előállítását követően pénzbírsággal sújtották, mellyel szemben fellebbezéssel élt a panaszos. Ekkor már heraldikai szakértő is részt vett az eljárásban, részletesen elemezve, hogy az árpádsávos zászló miként illeszkedik bele hazánk identitásába, a magyar zászlósorba. Felhívnám a figyelmet a bíróság érvelésére, mely szerint:

[B]ár az árpádsávos zászló önmagában nem önkényuralmi jelkép és közszemlére tételeét semmilyen jogszabály nem tiltja, annak használata az inkriminált esetben mégis provokatív volt, mivel a [...] résztvevőkben ellenérzést, a zászlós csoport szidalmazását váltotta ki.³³

Mivel az érvelést nem fogadta el Fáber Károly, eljárást indított az EJEB előtt: ennek során megállapították, hogy hazánk megsértette a fentebb hivatkozott 10. cikket

³² Tóth J. Zoltán: „Az önkényuralmi jelképek használata mint a véleménynyilvánítás szabadság korlátja? (A 4/2013. AB határozat előzményei, indokai és következményei, valamint az új Btk. szabályozás pozitívumai és fogyatékoságai)” *Jogelméleti Szemle* 2013/2. 178–195., <http://jesz.ajk.elte.hu/tothj54.pdf>.

³³ GRANYÁK Lívია: „A Fáber-ügy” *JeMa hallgatói különszám*, 2013. 12.

(*Fáber v. Hungary*, judgement of 24 July 2012, no. 40721/08). A bírósági érvelés magját az ún. versengő alapjogok adják: a kérelmező véleménynyilvánítási szabadsága szemben áll a demonstráló gyülekezési szabadságával, s jelen helyzetben egyik alapjog prioritása sem biztosított. Az EJEB érvelése szerint a magyar fél nem igazolta azt, hogy az árpádsávos zászló jelenlétének eredménye lett volna az erőszak nyilvánvaló fenyegetése és a közvetlen veszély sem. Jelen dolgozat szerint az az egyik legújabb érv, hogy a testület azt állapította meg, hogy egy olyan szimbólumról van szó, mely önkényuralmi rendszerekhez köthető – de büntetőjogi eszközökkel nem üldözött. Vagyis az árpádsávos zászló használatának tilalma nem található meg a büntetőjogi tényállásban, de maga a szimbólum jelentése már köthető az egyik totalitárius rendszerhez. Ebben az esetben kiemelt jelentőségű az értelmezés: nagyon érzékeny, képlékeny terület, olyan szimbólum, mely heraldikai üzenettel bír, mégis kontextusában kell megállapítani azt, hogy okozhat-e traumatikus érzéseket egy emlékezési folyamatban. Ez már nem a jog terepuma. Talán épp e képlékenység miatt alapozta az EJEB a döntését a véleménynyilvánításra mint demokratikus alapjogra, amikor az alábbiakat állapította meg:

Az ítélet végső konklúziója tehát, hogy bármilyen megdöbbenőnek és elfogadhatatlannak tűnnek is bizonyos nézetek vagy eszmék, az olyan esetekben, amikor nem kerül sor erőszakos cselekményekre, vagy azokra történő felhívásra, illetve ezek veszélye sem fenyeget, nem lehet megalapozott a véleménynyilvánítás szabadságába való beavatkozás, mivel az nem szolgálja a demokráciát [...].³⁴

Jelen érveléssel nem értek egyet, mivel nem általános jelleggel tiltotta meg a bíróság a zászló használatát, hanem az adott helyzetben tekintette köznyugalom megzavarására alkalmasnak.

5. 4. A 4/2013. (II. 21.) AB HATÁROZAT ÉS AZ EJEB ESETJOGÁNAK KAPCSOLATA

A határozat létjogosultságát az adta, hogy az EJEB döntését követően Vajnai Attila alkotmányjogi panasszal fordult az Alkotmánybírósághoz, miszerint a fentebb bemutatott régi Btk. 269/B. §-ából az „ötágú vöröscsillag” fordulatának megsemmisítését kérje utólagos normakontroll keretében. Az Alkotmánybíróság vizsgálatának eredménye az lett, hogy az egész 269/B. §-t alaptörvény-ellenesnek nyilvánította, s *pro futuro* 2013. április 30-ai hatállyal megsemmisítette. A döntés következményeképpen a szövegmódosulást követően új tényállás került a régi Btk.-ba, mely ugyanazon tényállási szöveggel került át az új Btk.-ba.³⁵ A Vajnai-ügy kapcsán a relativitásról általam kifejtettekkel analóg gondolatokat fogalmaz meg a jelen AB-határozat is az alábbiak szerint:

³⁴ GRANYÁK (33. lj.) 14.

³⁵ Lásd a szövegváltozatot fentebb.

[25] [...] Egy jogintézmény alkotmányosságának megítélése egy másik országban az adott állam alkotmánya, a szabályozásnak a jogrendszerbe illeszkedése, továbbá a történeti és politikai háttér függvényében eltérő lehet.” (kiemelés tőlem.)

Az EJEB gyakorlatának elemzésekor az AB a véleménynyilvánítás szabadságából indul ki, s úgy foglal állást, hogy ezt csak az Egyezmény már hivatkozott 17. cikkével összhangban lehet vizsgálni. Ha ezen politikai alapjog büntetőjogi korlátjával foglalkozunk, akkor a fenti alkotmánybíróági értelmezés egy az egyben vizsatükrozi az EJEB gyakorlatát:

[44] az EJEB következetesen hangsúlyozza, hogy [...] figyelembe kell venni az adott norma világos voltát, annak egyértelmű nemzeti gyakorlatát, valamint több tényezőt is vizsgálni kell.

A Vajnai-ügyet azon okból kifolyólag emeli ki, hogy az ügy központi kérdése az volt az EJEB előtt, hogy a véleménynyilvánítás szabadságának korlátozása megfelel-e a nyomós társadalmi szükségletnek. Az időbeliség relevanciáját kiemelve hivatkozik az EJEB megváltozó gyakorlatára, köztük a Rekvényi-ügyre.

A következőkben a párhuzamos indokolásokra és a különvéleményekre helyezem a hangsúlyt. Bragyova András ugyanis akként értelmezi az önkényuralmi jelképek használatával kapcsolatos kérdést, hogy a korlátozásnak az alapja az kell hogy legyen, hogy a demokratikus alapértékek társadalmi elfogadottságát veszélyezteti a jelképhasználat. Az értékek diverzitásában ugyanis közös az alapértékek elfogadása, s emiatt a korlátozásnak igazolhatónak kell lennie. Ennek feltétele, hogy az adott eset „átmenjen” a szükségesség és arányosság tesztjén. Indokolásának végén azzal érvel, hogy a taxatív felsorolás nem alkalmas a kívánt cél eléréséhez, mert azokat a jog által védett értékeket más hasonló, de a felsorolásban nem szereplő szimbólumokkal is meg lehet sérteni. Itt azonban vissza is térnek ahhoz a megállapításhoz, hogy jelkép tulajdonképpen bármi lehet, amely utalhat a diktatúrákra. Ez így viszont nem biztosítja a kiszámíthatóságot és az *ultima ratio*-jellegét sem. Ráadásul – meglátásom szerint – így nem lehetséges az áldozati diskurzust a vizsgálat tárgyává tenni, pedig hazánkban, a többi közép-kelet-európai államhoz hasonlóan, az önkényuralmi jelképek használatának tilalma összefügg a versengő áldozatnarratívák kérdésével is. Dienes-Ohm Egon párhuzamos indokolásából azt emelném ki, hogy jelentőséget tulajdonít az időbeliség tekintetében annak is, hogy hazánkban már Alaptörvénye van és nem egy, deklaráltan átmenetinek, ideiglenesnek tartott Alkotmánya. Hazánk politikai berendezkedését megszilárdult jogállamnak tartja, melyben kétséges, „hogy bármely jelkép pusztá használatát bűncselekménynek kellene minősíteni, feltéve, hogy az nem párosul más társadalomra veszélyes büntetőjogi következménnyel fenyegetett cselekmény elkövetésével, illetőleg nem irányul mások méltóságának megsértésére.”³⁶ Érvelésével nem tudok egyetérteni, mert

³⁶ 4/2013. (II. 21.) AB határozat, ABH 2013, 128., 175.

a magyar alkotmányos emlékezet egyik legszenzitívebb kérdése az, hogy csupán az a tény, hogy Alaptörvény áll a jogrendszerünk csúcsán, nem pedig a deklaráltan ideiglenesnek tartott alkotmány, jelentheti-e azt, hogy az általa sugallt történeti narratíva elfogadhatóbb, mint a 2011. április 25-e előtti alkotmányé.³⁷

SZIMBÓLUMELMÉLET A SZEMIOTIKA ASPEKTUSÁBÓL

A társadalmi folyamatok kutatása aspektusából a szimbólumok kapcsán két jellemzőre hívom fel a figyelmet.

Mind doktori kutatásom, mind jelen tanulmányom elsősorban arra fókuszál, hogy e fentebb bemutatott szimbólumok miként illeszkednek be az (éppen aktuális) ideológiai harcba vagy éppen használatba. A XX. századi történelmi és politikai rendszerek szimbólumainak használata vagy éppen használatának tilalma olyan társadalmi üzenet, amelyhez a befogadónak viszonyulnia kell. Mintegy kijelöli az asszociációs kört. Nemzeti jelképeink kapcsán ezek a kérdések inkább összetartók: a magyar zászló, a címer vagy éppen a Himnusz „közösségszervező” szimbolikáját senki sem kérdőjelezi meg;

A nemzeti hagyományokban és nemzetközi kapcsolatokban a címer, a zászló és a himnusz általánosan elterjedt szimbólum-rendszer, háborús, sport-, diplomáciai stb. események alkalmával az országok megkülönböztetésére hivatott, s egyben érzelmi kötődést is keletkeztet (különösen alkalmasak erre a tudatosan választott himnusz-szövegek és dallamok).³⁸

Míg az önkényuralmi jelképek esetében ez már nem mondható el, hiszen már maga az önkényuralmi jelkép és az ahhoz tartozó ideológia kapcsolata is soktényezős.

Egy adott történelmi rendszer szimbólumainak vizsgálatakor megismerhető a jogpolitikai, a társadalmi, az emlékezetpolitikai kontextus: ezek relevánssá, meghatározóvá válnak a befogadói attitűd kapcsán. Az emlékezet törvények befolyásolni tudják azt a kollektív emlékezetet, amelyben vannak olyan események, amelyekre tilos vagy éppen kötelező emlékezni. A dinamika azonban egyénre ható: a jog társadalmi alrendszerként az egyének szimbólumértelmezésére is hatással lehet.

E két megközelítés miatt kifejezetten szemiotikai aspektusból szeretném összegezni a fentebb leírtakat. A szemiotika jóval tágabb, mint a nyelvészet: magában foglal minden, a jellel, a jelrendszerekkel, azok szociokulturális terével összefüggő kérdést. A nyelv, mivel maga is egy jelrendszer, értelemszerűen idetartozik, s mivel maga

³⁷ Lásd részletesebben: Izsák-Somogyi Katalin: „Az Alkotmány és az Alaptörvény mint emlékezet törvény – az alkotmányos identitás és a történeti emlékezeti kánon kapcsolata” in *Doktori Műhelytanulmányok 2023* (Győr: Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola 2023) 112–124.

³⁸ Lásd részletesebben: SMUK Péter: „A szuverenitás jelképei és alkotmányos védelmük” *MTA Law Working Papers* 2014/37. 2.

a jog is egyfajta (nyelvi) jel, ezért az egyes joganyagok szemiotikai alapú elemzése tartalmaz mindent, ami egyfajta jelentést közvetít. Anélkül, hogy a jog világának szemiotikai alapú megközelítésére jelen tanulmányban szélesebb körben kitérnék, összpontosítok arra, hogy az emlékeztető törvények – amelyek egyikének tekintem én az önkényuralmi jelképekre vonatkozóan büntető kódexeket is – kultúrafüggően közvetítik a jelentést. Ez a kontextusfüggő jelleg adja meg azokat a referenciális kereteket, melyben az általam vizsgált jelképek használhatóságáról beszélni lehet. S ez a referenciális keret az, melyet „befolyásolni” tudnak az emlékeztető törvények és a fentebb bemutatott jogesetek is.

Anélkül, hogy a Peirce-i ikon-index-szimbólum triádot jelen tanulmányban bemutatnám, kifejezetten e szemiotikai megközelítés szimbólumértelmezését elemzem, rámutatva a fentebbi, emlékeztető törvényekkel összefüggő kapcsolatokra. Szabó Réka hivatkozik³⁹ Peirce szimbólumfelfogására:

Nemcsak önmagában általános, hanem az a tárgy is általános természetű, amelyre utal. Az általános mindig az általa meghatározott esetek révén létezik. A szimbólum által meghatározottnak tehát szükségképpen fennálló esetei vannak, bár „fennállón” itt azon a talán elképzelt világmindenségben belül fennállót kell értenünk, amelyre a szimbólum utal. Ezek az esetek közvetve – társítás vagy valamely más törvény révén – hatással vannak a szimbólumra, s így a szimbólum indexet is feltételez, jöllehet sajátos indexet. Az viszont semmiképpen nem lehetséges, hogy az eseteknek ez a korántsem döntő hatása szabja meg a szimbólum jelentéssel bíró jellegét.⁴⁰

Nem győzöm hangsúlyozni, hogy e jelrendszerek soha nem „tiszták”: mindig kontextusfüggők, ikon- és indexjellegűk is van.

Itt azonban fennáll egy komoly diszkrépancia. A jelen tanulmányban használt szimbólumok alapja, kontextusa egy-egy totalitárius rendszer. Tehát az ebből eredő emlékek, az ezekben való élés, ezeknek a történeti narratívába való beépítése a traumatikus jelleg miatt közelít a mélylélektan szimbólumfelfogásaihoz. A bevezetőmben írt tudományterületek és az általam hozott idézetek közül egyértelmű, hogy ehhez a pszichológiai aspektusú szimbólumértelmezéshez a legközelebb talán az irodalmi áll. Elmondani az elmondhatatlant, ez a lágerpóker lényege. Ezzel szemben, ha az emlékeztető törvényeket funkcionális szemszögből elemzem, akkor a felejtés tilalma vagy éppen az emlékezés kötelezettsége jelenik meg. Még ha jogi kötőerővel megerősített tilalom segítségével tiltja meg a jogalkotó bizonyos szimbólumok használatát, annak akkor is az a célja, hogy a történeti narratívának része maradjon a totalitárius rendszer.

³⁹ Szabó Réka: *Metaforák és szimbólumok: C. G. Jung szimbólumértelmezése és a fogalmi metaforák elméletének összevetése*. Doktori disszertáció (Pécs: PPKE BTK 2012), http://real-phd.mtak.hu/116/19/disszertacio_szabo_reka2012_doi.pdf.

⁴⁰ Charles Sanders Peirce: „A jelek felosztása” in HORÁNYI Özséb (szerk.): *A jel tudománya* (Budapest: Gondolat 1975) 29.

ÉRTELMEZHETŐSÉG ÉS KISZÁMÍTHATÓSÁG – AZ ÖSSZEGZÉS AMBIVALENCIÁJA

Összegezve a tanulmányomban foglaltakat az alábbi ív mentén próbáltam meg bemutatni a szimbólumok problematikáját a jog és irodalom kapcsolatában. Kiindulópontom az volt, hogy mind a jog, mind az irodalom világa annak nyelviségében referenciális. Anélkül, hogy szerteágazóan illusztráltam volna elméleteket a jog és irodalom kapcsolatáról, az volt az alapvető nézőpontom, hogy vannak olyan események, például a XX. század történelmi traumái, amelyek tapasztalatainak megfogalmazhatósága a nyelv adta keretek között lehetetlen. Van olyan mélysége-szintje az élményeknek, melyek elmondhatatlanok azokkal a jelentésekkel, melyeket „korábban” használtunk. Ennek ábrázolására citáltam a lágerpókert: bemutatva, hogy az irodalom világában a jelkép az, mely tömöríti mindazt, amit elmondani nem lehet. Ezek olyan pragmatikai kérdések, amelyek az értelmezhetőség és az elbeszélhetőség keretein belül mozognak.

Emlékeztőtvényekkel foglalkozó kutatóként azonban e szimbólumok vizsgálata során azt is szem előtt kellett tartanom, hogy a jog, mely kötelező erővel hat a történeti emlékezetre is, miként tud megfelelni a kiszámíthatóság követelményének. A jogszabályok is ugyanabból a nyelvi struktúrából épülnek, melyek a fentebb jelzett tapasztalatok miatt olyan pszichológiai folyamatokat indítanak el, hogy át- és túlélők arról „beszélni” képtelenek a megszokott struktúrákban. Némelykor csupán jelképekkel tudják ezt megtenni. Viszont e jelképek egyben politikai rendszerek szimbólumai is voltak; ezekről – a szimbólumértelmezés folyamata során – negatív emlékek előhívása történhet meg. Ráadásul az események elhelyezése a nemzeti narratívában, akár a szimbólumok kötelező használata, akár – az önkényuralmi jelképek esetében – azok használatának tiltása segítségével az emlékezési kötelezettséget is bevonja a történeti emlékezetbe. A helyzet azonban elég ambivalens: a XX. századi történelmi traumák tiszteletben tartása, az áldozatokra való emlékezés, a „soha ne történjen meg még egyszer” narratívája szimbólumok segítségével alakul, melyek elméleti problémáira fókuszált írásom első része. Ebből kiindulva mutattam be példákat a joggyakorlat világából, hogy ezek az ambivalens kérdések nem maradnak elméleti szinten, hanem velünk élő, kortárs problémákká lettek.

KEVEVÁRI ISTVÁN*

BOSSZÚ, IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS ÉS FAJI KÉRDÉSEK JOHN GRISHAM *HA ÖLNI KELL* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.04>

A tanulmány John Grisham Ha ölni kell című tárgyolótermi krimijén keresztül mutatja be a jog és zsánerirodalom kapcsolódási pontjait. A regény fontos témái közé tartoznak a bosszú és igazságszolgáltatás dichotómiája, az amerikai faji feszültségek megjelenése az igazságszolgáltatás működésében továbbá a jogász professzió helye a média és közvélemény szorításában. A tanulmány fő tézise, hogy a professzionális jogi eljárásrendszer sajátosságai nagyon gyakran nem képesek a hétköznapi igazságérzetet kielégíteni, amire a mediatizált közélet nyomása is megnehezíti a jogrendszer önképének megfelelő eljárásrendek betartását. A regény mint tárgyolótermi dráma abból a szempontból is érdekes lehet számunkra, hogy míg ez a zsáner a tágabban értelmezett amerikai irodalomban kifejezetten népszerű és közismert (ezzel a hétköznapi jogi tudás disszeminációjában fontos szerepe van), ezzel szemben a magyar igazságszolgáltatás hétköznapi működése alig ismert fikciós művek szempontjából. A regény másik fontos jogi problémája az esküdtszéki nullifikáció mibenléte és annak működése, nem csak eljárásilag, hanem lélektanilag is. A szöveg harmadik kiemelt témája a kritikai fajelmélet (critical race theory, CRT) mozgalom rövid bemutatása és témáinak megjelenése a szövegben (igazságszolgáltatás rejtett rasszizmusa, a kettősmércék stb.), illetve az, hogy a kritikai fajelméletben megjelenő történetmesélői módszertan miként jelenik meg a professzionális diskurzusban és formálja át a jogi vitákat. Álláspontom szerint a populáris és zsánerirodalom bevonása a jog és irodalmi kutatásokba azért is lehet lényeges, mert a jogra vonatkozó laikus, hétköznapi tudást ezek a művek (illetőleg a mozgóképes adaptációk) sokkal erősebben formálják, mint a kutatási irány szépirodalmi fókuszú tematikája.

1. BEVEZETÉS, ZSÁNERKÉRDÉSEK ÉS JOHN GRISHAM

A jog és irodalom kutatások meggyőződése szerint mindig is programszerűen a periféria és a jagon kívüli világ integrációját célozzák a jog természetéről szóló diskurzusban. Nyilván megvannak azok a kanonizált szövegek és szerzők, amelyeket szívesen előveszünk, hogy ennek a diskurzusnak „rangot adjunk”, azonban ezúttal egy olyan szöveget választottam, ami nekem személyesen sokat jelentett (pél-

* PhD, adjunktus, NKE ÁNTK, 1083 Budapest, Ludovika tér 2. E-mail: kevevari.istvan@uni-nke.hu.

dául nagyon jól le tudtam mérni rajta, hogy minden ellenkezésem dacára mennyire jogász lettem a kamaszkori önmagamhoz képest), másrészt John Grisham *Ha ölni kell* című regénye¹ popkulturális beágyazottsága miatt (a 90-es években Grisham igazi bestsellerszerző volt, akinek több könyvét is megfilmesítették) sokkal nagyon impakttal rendelkezhet, mint az úgynevezett magaskultúra bármely más alkotása.

2020-ban, a George Floyd-gyilkosság nyomán újra minden eddiginél erősebben fellángolt az Amerikai Egyesült Államok jogrendszerének és társadalmának rendszerszintű rasszizmusa körüli vita, amely a köz- és a magánéletet is olyan önvizsgálatra készítette, amelyre (a hivatalos büntetőeljárás után) nemcsak a tudomány, hanem a populáris kultúra is elkezdett reflektálni. A jogi és társadalmi igazságérzetet, továbbá a meglévő faji ellentéteket és a rasszizmust problematizáló, a több évtizedes múltra visszatekintő témája a kritikai fajelmélet (*critical race theory, CRT*) jellegű kutatások és azok nagyon eltérő eredményei szintén közéleti viták keresztútjába kerültek. Mindezek nem érintik a magyar közbeszédet közvetlenül, ezen kutatási irány recepciója egyelőre periférikus jellegű.² A kritikai fajelméleten alapuló kutatások módszertanának integráns része a megélt tapasztalat elmesélése és a tudományos érvelés narratív jellegének felerősítése³, így a jog és irodalomra, illetve a jog és populáris kultúrára vonatkozó kutatásokba ez a módszertan és szemlélet nagyon harmonikusan simul bele.

John Grisham regénye tehát témáját tekintve továbbra is aktuális vagy újraaktualizálható. A megerőszkolt tízéves kislánya miatt bosszút álló Carl Lee Hailey pere körül kibontakozó cselekmény felfedi nem csupán az Egyesült Államok igazságszolgáltatási rendszerének működését és visszáságait, hanem azt is, hogy a faji ellentétek és az intenzív médiajelenlét miként hat a jog működésére.

A regény zsánerét tekintve tárgyalótermi dráma, amelyet látszólag akár egy jellegzetesen amerikai narratívának tekinthetünk.⁴ Magyarországon az igazságszolgáltatás és általában az állam (normális) működésének középpontba helyezése gyakorlatilag teljesen ismeretlen, miközben a Los Angeles-i történetgyár áldásos tevékenységének köszönhetően egy átlagpolgár számára a populáris kultúra jelen zsánere sokat elmond egy számunkra idegen rendszer működéséről, és adott esetben jobban meg is ismeri azt, ezzel viszont torzítja az elképzeléseit és a várakozásait a minket körbevevő rendszer tényleges működésére vonatkozóan.

A zsáner a mai napig virágzik, a többé vagy kevésbé hitelesen ábrázolt amerikai igazságszolgáltatási rendszerre vonatkozó narratívák a populáris kultúra integráns részeivé váltak és így a mindennapi tudásba is beépülnek. Ennek expanzív jellegét talán jól jelzi, hogy voltak híradások arról, hogy amerikai filmek hatására Kanadában

¹ JOHN GRISHAM: *Ha ölni kell* [ford. FÖLDES GÁBOR] (Budapest: Geopen 2008).

² LÁZÁR DOMOKOS: „Critical Race Theory – A magyar kritikai rasszelméleti mozgalom elméleti megalapozása” *Themis* 2016. június, 92–115., továbbá VISEGRÁDY ANTAL: *Jog és állambölcselet* (Budapest–Pécs: Dialóg Campus 2002) 23–26.

³ MARIA C. MALAGON – LINDSAY PEREZ HUBER – VERONICA N. VELEZ: „Our Experiences, Our Methods: Using Grounded Theory to Inform a Critical Race Theory Methodology” *Seattle Journal for Social Justice* 2009/1. 257.

⁴ DAVID RAY PAPKE: „Conventional Wisdom: The Courtroom Trial in American Popular Culture” *Marquette Law Review* 1999/3. 472.

bevezették vagy be akarták vezetni a Miranda-figyelmeztetést, mert a kanadai rendőrökkel szemben panasz érkezett őrizetbe vettektől, hogy nem kapták meg a jogaira vonatkozó figyelmeztetést, amit a filmek alapján vártak.

A *Ha ölni kell* ennek a zsánernek a jellegzetes eszközeivel él, és szinte didaktikus és dokumentarista részletességgel mutatja be az eljárást (egy ponton még arra is kitér, hogy a bíró hányas cipőt hord⁵).

John Grisham amerikai író, végzettségét tekintve jogász, és a karrierje korai időszakában praktizáló ügyvéd volt, így alkotóként nem egy külsődleges „bölcész/írói” nézőpontot jelenít meg. Ráadásul, habár Arkansas államból származik, de gyermekként a családja éppen abban a Mississippi államban telepedett le, amely az első regényének helyszínének, a fiktív Ford megyének is otthont ad, és az írói pályája későbbi szakaszában is az „Amerikai Dél” központi helyszín és téma számára.⁶

1989-ben jelent meg első regénye, a *Ha ölni kell*, amelyet egy valóban megtörtént bűneset ihletett, de ott a kislány fehér volt, az elkövető pedig két afroamerikai férfi. Az áldozat és az elkövetők rasszának ez a stratégiai „cseréje” ironikus, különösen úgy, hogy a regény (és a film különösen⁷) egy ponton éppen erre a színcserére építve próbál egy általános tanulságot levonni a bosszú és a faji előítéletek természetéről.

Mindenesetre a napjainkban fájdalmasan sokszor kimondott és leírt „ezt ma már nem lehetne így megcsinálni” e fölött a regény felett is ott lebeg. Valószínűleg egy nyugati egyetemi kurzuson vagy konferencián komoly kritikával illetnék a regényt a „fehér felszabadító” toposzért⁸ és a női karakterek ábrázolásáért,⁹ azonban ebben az elemzésben ezt a toposzokra koncentrálo kritikát szeretném mellőzni, mert önmagában egy toposzra rámutatást nem érzek elég erős érvek semmire. Ellenben a cselekmény visszatérő témái az igazságszolgáltatási rendszer és a „Mély Dél” (*Deep South*) törzsi dinamikájának egyes aspektusait jól ragadja meg.

2. A REGÉNY CSELEKMÉNYE RÖVIDEN

A regény 1984-ben játszódik Mississippi államban a fiktív Ford megyében, ahol két fehér férfi bestiálisan bántalmazza, és megerőszakolja a tízéves afroamerikai Tonya Hailey-t, aki a bevásárlásból tartott hazafelé. A kislány a bántalmazást túléli, habár a testét az elkövetők hosszú mérföldeken át szállítják a furgonjukkal, hogy

⁵ GRISHAM (1. lj.) 55.

⁶ Grisham műveinek hatására az amerikai jogéletre, így például bírói döntésekre egy szépen kutatótt témakör. Az egyik legjobb tanulmány ezek közül Nicholas Mignanelli nevéhez fűződik. Nicholas MIGNANELLI: „The Runaway Judge: John Grisham’s Appearance in Judicial Opinions” *The University of Memphis Law Review*, 2018/3. 731. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3141316>.

⁷ *A Time to Kill* (Ha ölni kell), rendező: Joel SCHUMACHER 1996, magyar szinkronfordítása: HELTAI Olga. A tanulmányomban igyekszem a regény és a film cselekménye, témái és dramaturgiája között különbséget tenni, és inkább az előbbire koncentrálni, de egy ponton a filmet is felhasználom az elemzéshez.

⁸ Cynthia D. BOND: „Laws of Race/Laws of Representation: The Construction of Race and Law in Contemporary American Film” *Texas Review of Entertainment and Sports Law* 2010. 258.

⁹ Carrie S. COFFMAN: „Gingerbread Women: Stereotypical Female Attorneys in the Novels of John Grisham” *Review of Law and Women’s Studies* 1998. 89–91.

egy elhagyatott tónál kidobhassák. Az élet és halál között lebegő lányt megtalálják, és a hatóságok elkezdnek kutatni a tettesek után. A két férfit (Billy Ray Cobb és Pete Willard) a helyi seriff megtalálja és letartóztatja. A Clanton városi bíró a feleket előzetes letartóztatásba helyezi, és az óvadékukra vonatkozó tárgylást két nappal későbbre tűzi ki.

Ezalatt a sokkos családfő, Carl Lee Hailey fegyvert szerez, beszél egy, a családdal korábban jól viszonyt ápoló ügyvéddel, Jake Brigance-szel, hogy mi történne, ha megölné a férfiakat. Az ügyvéd figyelmezteti a következményekre, de ennyiben marad a dolog. Azonban Carl Lee már ekkor döntött: az óvadékról szóló tárgyalás előtti estén betör a bíróság épületébe, és egy tároló helyiségben elbújik egy M16-os gépkarabéllyal. Másnap a két letartóztatottat a rendőrség vezetőségén hozza be, Carl Lee előugrik a búvóhelyéből, és pár rövid sorozattal kivégzi a lány megerőszkolóit, és az őket vezető rendőr is úgy megsebesül, hogy később amputálni kell az egyik lábát. Carl Lee elmenekül, de még aznap este letartóztatják. A védelmét Jake Brigance veszi át, aki a regény főhőse lesz. A feladata nehéz: meg lehet-e menteni Carl Lee-t a potenciális halálbüntetéstől, amiért bosszút állt a lányát ért sérelemért?

A regény annak ellenére, hogy aligha lehetne a világirodalom remekei közé sorolni, témáiban és kérdésselvetéseiben nagyon sokoldalú, és ambícióiban univerzális igénnyel lép fel. Ezek közé tartozik a bosszú társadalmi igénye és a törvényes igazságszolgáltatás intézménye, a társadalmi és jogi igazságérzet konfliktusa, továbbá a faji kérdések és kettős mércék valósága, valamint ezek kétélű retorikája.

3. LÉNYEG ÉS LÁTSZATOK DICHOTÓMIÁJA: A REGÉNY FŐTÉMÁI

Különösen a regény filmes adaptációjának fényében (amivel jó eséllyel sokkal többen találkoztak, mint a regénnyel) ez klasszikus amerikai antirasszizmus-történetnek tűnhet, amelyben a fehér középosztálybéli író az amerikai történelmi igazságtalanságok fényében valamiféle költői igazságszolgáltatással eléri, hogy a fehér bűnösök (a regény magyar fordítása kerüli a kifejezést, de a regényben explicit módon szerepel a *redneck* – „tahó”, szó szerint „leégett nyakú” – kifejezés az elkövetőkre) megbűnhődjenek, és az elnyomott kisebbséget megtettesítő Carl Lee jogi értelemben megszabaduljon a bűneitől, amiért visszavágott a kislányát ért bestiális és aljas támadásért.

Azonban, ha megnézzük a szöveget, akkor ez narratíva és cél megbicsaklik. Vagy ha komolyan gondolta az író, akkor a joguralomnak semmi értelme. A regény középpontjában álló cselekményről, ha letakarjuk a kontextust, akkor a következőt látjuk: a vádlott egy gépkarabéllyal besurran a bíróság épületébe, ahol várja a lány megerőszkolóit. Az áldozatokat bilincsből vezeti egy rendőr, a vádlott előugrik, és pár rövid sorozattal végez velük, és maradandó fogatékosságot okoz a rendőrnek is.¹⁰

¹⁰ GRISHAM (1. lj.) 97–99.

Az eset egyértelmű: Carl Lee a saját kezébe vette az igazságszolgáltatást, és előre eltervezetten, hidegvérrel végzett ezekkel a férfiakkal. Az, hogy Billy Ray Cobb és Pete Willard az emberiség legmegvetendőbb példányai voltak a hideg jogi ráció szempontjából lényegtelen: a tettükért a törvényes jogi eljárásnak megfelelően kellett volna elszenvedni a büntetésüket. Ebben az értelemben, amikor a regény végén az esküdtszék felmenti Carl Lee-t, nagyon ambivalens érzések keríthetik hatalmukba az olvasót, amely dilemmát a regényben Brigance mentora, Lucien Wilbanks jól ragad meg:

Vesse jól az eszébe, hogy Mr. Hailey bűnös, veszettül bűnös! Ahogy a büntetőügyek vádlottjai általában, de ő különösen. Saját kezébe vette a törvényt, meggyilkolt két embert. Kitervelte az egészet, nagyon gondosan. A mi jogrendszerünk nem engedi meg az önbíráskodást. Na már most, maga megnyerheti az ügyet, és ha ez történik, akkor diadalmaskodik az igazság. De ha elveszíti, akkor is ugyanez történik. Furcsa eset, azt hiszem... Bárcsak az enyém lenne!¹¹

Bizonyos tekintetben talán az amerikai „vadnyugati” (*frontier*) mentalitás egy kései megnyilvánulását láthatjuk az esetben: a regény első felében mindenki megérti morálisan Carl Lee tettét: a fehérek és feketék is úgy hivatkoznak az esetre, hogy a két áldozat megérdemelte a halált, és egy férfinak, egy családapának kötelessége igazságot szolgáltatni.¹² Ugyanígy gondolja a védője, Jake Brigance, és még az ügyben eljáró ügyész, Rufus Buckley is azt mondja, hogy megérti Carl Lee haragját, de a törvényes eljárás nem ez, és ha hagynánk ezt, akkor megszűnne a törvényes rend.¹³

Ha a könyv fehér alapon fekete betűt olvassuk, ez egy klasszikus bosszú-, törvényes igazságszolgáltatás történet lenne, azonban van egy „zavaró” tényező: Carl Lee afroamerikai, Cobb és Willard pedig fehérek, és a társadalmi bosszú igénye egy ilyen bestiális bűneset kapcsán (mármint Cobb és Willard tetteért) olyan erős, hogy az egész kérdés a rasszista kettős mércék vitájává válik: ha Carl Lee fehér lenne, akkor az esküdtszék nem ítélné el.¹⁴ Ford megyében többségében fehérek laknak, ezért a védelem elemi érdeke, hogy olyan összetételű esküdtszék legyen, amelyben kedvezőek a rasszarányok. A kérdés az, hogy a regény által sugalmazott szinte törzsi ellentét és morális kettősmérce a valóság vagy csak egy mélyen gyökerező bizalmatlanság az amerikai dél évszázados etnikai elnyomása miatt.

Az állításom az, hogy a rasszizmusnarratíva az eset médiakeretezésének és a hisztérikus közhangulatnak a része, és valójában a központi probléma az, hogy mire hivatkozva lehet rávenni az esküdtszéket arra, hogy a jogszabályaival szemben felmentse a vádlottat. És ebben rejlik a regény világának eredendő felszínessége és álszentsége.

¹¹ GRISHAM (1. lj.) 143.

¹² GRISHAM (1. lj.) 87.

¹³ GRISHAM (1. lj.) 511–512.

¹⁴ GRISHAM (1. lj.) 66.

3.1. A FAJI KÉRDÉS LÉNYEGESSÉGE

A regény alaptézise tehát az, hogy ha Carl Lee Hailey fehér lenne, akkor az esküdtszék felmentené őt. Ennek oka az, hogy a „saját törzshöz” tartozók könnyebben felmentik a sajátjukat morális okokból. Ezt a legtisztábban a börtönben Carl Lee-t meglátogató Isaiah Street tiszteletes fogalmazza meg, és álláspontom szerint ez a regény narratívájának kulcsmozzanata:

Aggódom a sorsa miatt. Az egész fekete közösség aggódik. Ha fehér volna, majdnem biztosan bíróság elé állítanák, és majdnem biztosan fel is mentenék. Iszonyatos büntett megerőszkolni egy gyermeket, és ki merné hibáztatni az apát, amiért megbüntette a gonoszokat? Mármint a fehér apát. A fekete apa ugyanilyen rokonszenvet vált ki a feketék körében, csakhogy van egy probléma: az esküdtek fehérek lesznek. Vagyis egy fehér apának meg egy feketének nincsenek azonos esélyeik előttük.¹⁵

Ebből következik, hogy az ügy akkor nyerhető, ha az esküdtszék faji és nemi összetétele megfelelő. Ford megye döntően fehér többségű, ezért Jake Brigance, a védőügyvéd nagyjából az első tárgyalásig azért kardoskodik, hogy tegyék át az ügyet (habár ez színleg azért történik, mert itt nem várható, hogy egy olyan esküdtszéki garnitúra állna fel, amely elfogulatlanul, az ügyet nem ismerve tudna dönteni).¹⁶ Azonban ezen túl is nagyon tanulságos a védői gárda közötti viták arról, hogy a fiatal nők vajon szimpatizálnának-e Carl Lee-vel, illetve a fehér családapákra mennyiben lehet számítani.¹⁷

A törzsi logikára és a rendszer rasszista kijátszására nagyon jó példa az esküdtszék tagjainak kiválasztása: az ügyész lényegében minden afroamerikai esküdtest kiszavaz, arra játszva, hogy azok biztosan nem tartanak bűnösnek Carl Lee-t.¹⁸ Lényeges, hogy a regény 1984-ben játszódik, mert a rendszer ilyen kiforgatását a szövetségi Legfelső Bíróság az 1986-os *Batson v. Kentucky* döntésében alkotmányellenessé nyilvánította¹⁹ (a tizennegyedik kiegészítés egyenlő elbánást megkövetelő elve alapján), és az esküdtek faji alapon való kizárására, valamint az etnikai és nemi arányok reális reprezentációjának elvére hívta fel a figyelmet. De ettől függetlenül az esküdtszék előzetes kiválasztásának menete és szabályrendszere, habár eleve rejt magában manipulációs lehetőséget²⁰, a regényben leírt esetben egy tisztán fehér esküdtszék hozott össze, közöttük tíz nővel és két férfival (a védők feketének és fiatal családos férfiakkal örültek volna).

A regény (de még inkább a filmadaptáció) emblematisztikus része, amikor az esküdteket felszólítják arra, hogy hunyják le a szemüket, és képzeljék el az esetet, de úgy,

¹⁵ GRISHAM (1. lj.) 274.

¹⁶ GRISHAM (1. lj.) 366–369.

¹⁷ GRISHAM (1. lj.) 425. és 427.

¹⁸ GRISHAM (1. lj.) 500–501.

¹⁹ *Batson v. Kentucky* 476 U.S. 79 (1986).

²⁰ Az esküdtszék kiválasztási szabályaira vonatkozóan ajánlom: Badó Attila: *Ártatlanok vagy bűnösök – Az Egyesült Államok esküdtszékeinek vitatott döntései* (Szeged: Pro Talentis Universitatis 2021) 235–258.

hogy a kislány fehér, és az elkövetők feketék. A ki nem bontott és internalizált finom rasszizmusnak ez a kiforgatás és a fennálló jogi ideológia destabilizációjának klasszikus eljárása ez a kritikai fajelmélet berkeiben.²¹ A kritikai fajelmélet képviselői fehér privilégiumokról és a fehér felsőbbrendűség ideológiájáról beszélnek, amely áthatja az amerikai kultúrát, azonban amit általánosan „amerikai értékként” nevez meg a társadalom ezek szerint „fehér és/vagy európai” értékként jelennek meg, amely csupán domináns ideológia, de semmilyen önmagában vett univerzális érvényessége sincs.²²

Előzetesen nagyon fontosnak tartom megjegyezni, hogy a regény hangsúlyosan fehér regény, amely a többségi társadalom szemszögéből beszél. Az író Carl Lee Hailey és családjának viszontagságait árnyaltan ábrázolja, és kiemelném a kis Tonya traumatizáltságát jelző apró epizódokat,²³ amelyek jelzik, hogy önmagában a bosszú nem hozta helyre a kárt, amit az elkövetők okoztak. Azonban ha számba vesszük a regény által használt nézőpontokat, karaktereket, akkor a mérleg mégis a többségi társadalom felé billen. Habár használ a regény afroamerikai karaktereket (mint például Ozzie Walls seriff), azok megmaradnak a háttérben, vagy csak arctalan masszává válnak. Három részletet emelnék ki:

Az afroamerikai közösség az esetek jelentős többségében tömegként van ábrázolva, többnyire a templomi közösségükben vagy a bíróság előtti tiltakozók képében. Habár a szöveg a megoldásban és az ügy eldöntésnek határszituációjában próbálja az olvasót más perspektívába helyezni, de például az istentisztelet leírása mégis a radikális idegenség nyelvéen szól:

Akkortájt, amikor Brigance-ék végeztek az ebéddel, a Sion Hegyi Templom Gyülekezetének kápolnája javában himbálózott és imbolygott, ahogy a nagytiszteletű Ollie Agee megdicsőült révületbe ostorozta híveit. A presbiterek táncoltak, az idősek énekeltek, az asszonyok elájultak. Felnőtt férfiak a mennyek felé magasba emelt karral éles kiáltásokat hallattak, a kisgyerekek pedig szent rettegéssel pislogtak felfelé. A kórus tagjai meg-megtántorodtak, előretörték és rángatóztak, azután magukba roskadtak, és ugyanannak az éneknek a különböző szakaszait sivitották. Aki az orgonánál ült, az egyik dallamot játszotta, a zongorista másikat, a kórus pedig azt énekelte, amelyik éppen elnyomta az előzőt. A tiszteletes bíborral szegett, hosszú, fehér talárjában a szószék körül ugrált, kiabált, imádkozott sikoltozva szölongatta az Urat, és izzadt.²⁴

Habár a karizmatikus neoprotestáns felekezetek és az afroamerikai gyülekezetek zenés extázisba hajló gyülekezeteinek van valóság alapja és jól ismert popkulturális klisé, érdekes, hogy ez a túlhajtott érzelmesség dominál a közösség ábrázolásánál, ami felerősödik, amikor belép kápolnába a Hailey család a kis Tonyával, de már a letartóztatott Carl Lee nélkül.

²¹ Richard A. JONES: „Philosophical Methodologies of Critical Race Theory” *Georgetown Journal of Law & Modern Critical Race Perspectives* 2008. 23.

²² JONES (21. lj.) 24.

²³ GRISHAM (1. lj.) 332–334.

²⁴ GRISHAM (1. lj.) 159.

De ugyanez a furcsa idegenség és gyanakvás figyelhető meg a „hivatalos afroamerikai közösség” képviselői részről. Agee tiszteletes adományt gyűjt a gyülekezetben a családnak, de abból nem kapnak semmit, mert az egészet az NAACP (Országos Szövetség a Színesbőrűek Felemelkedéséért) kapja, hogy Carl Lee Hailey jogi védelmét kifizessék. A fekete jogvédők az első alkalommal megpróbálják Jake Brigrance-t eltüntetni az ügyből, hogy a saját megbízható és profi ügyvédi gárdájuk vegye át az ügyet. A jogvédő szervezetek tevékenysége a regény ábrázolásában megkérdőjelezhető és morálisan komplex, amely jó ügyért küzd, de az empátiát kihasználva a saját befolyását és publicitását keresi. Ez talán tekinthető a morális korrupció egy formájának, azonban sokkal inkább arról van szó, hogy a szervezet részéről az eset inkább csak eszköz egy sokkal nagyobb ügy és válság megoldására.²⁵ Jellemző, hogy abból a több ezer dollárból, amit összegyűjtöttek, nem jut szinte semmi a kereső nélkül maradt Hailey család létfenntartására, Jake Brigrance pedig nem kap belőle ügyvédi tiszteletdíjat.²⁶

A korábban már megidézett Isaiah Street tiszteletes az ügyet a teljes fekete közösség előrehaladásának szimbólumának tekinti függetlenül annak jogos-jogtalan voltáról:

- Ha a fehér esküdtek felmentik magát azután, hogy két fehér embert megölt, az többet jelentene Mississippi egész fekete népessége számára, mint bármi, ami az iskolák összevonása óta történt. Sőt nemcsak Mississippiben, hanem a feketéknek mindenütt. Kiemelkedően fontos ügy a magáé, és sokan figyelnek rá.
- Csak azt tettem, amit muszáj volt.
- Pontosan. Azt tette, amit helyesnek tartott. És az is volt. Embertelen, szörnyű, de helyes. A legtöbben, akár feketék, akár fehérek, ugyanígy vélekednek. De vajon úgy fogják-e kezelni magát, mintha fehér lenne? Ez a kérdés.
- És ha elítélnék?
- Az újabb arculcsapás lenne nekünk, a mélyen gyökerező rasszizmus jele, a régi elítéleteké, a régi gyűlöleté. Katasztrofális lenne. Nem szabad, hogy bűnösnek mondják ki.²⁷

A fenti érvelés annak fényében lehet furcsa, amit már korábban elmondtunk az esetről: az önbíráskodó bosszú és a jogállami igazságszolgáltatás közül hivatalosan az előbbi a törvényen kívüli bűn, és az utóbbi a civilizációs vívmány, amely domesztikálja a társadalmon belüli erőszakot. A magánmorál megkövetelné a bosszút, felmentené az önbíráskodót. Az egyedüli probléma az, hogy a jogrendszer szelektíven függeszti fel önmagát a „morálisan igazolt bosszú” nevében, mert az fehér privilégium. Az ügy faji dimenziója egy olyan előjogért történik, amely racionális jogászai nézőpontból bűn, és veszélyes a társadalomra. Nem a rendszert próbálja meg-

²⁵ Más témában lásd: Mark W. TUSHNET: *NAACP's Legal Strategy Against Segregated Education, 1925–1950* (Chapel Hill: University of Carolina Press 1987), különösen a 138–166 oldalak.

²⁶ GRISHAM (1. lj.) 346–252.

²⁷ GRISHAM (1. lj.) 274–275.

változtatni valami igazságosabbra, hanem a rendszer meglévő kulturális-társadalmi diszfunkciójának kiterjesztése látszik megoldásnak.

3.2. IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS ÉS BOSSZÚ

A regény egyértelműen a bosszú és a törvényes igazságszolgáltatás konfliktusát helyezi a dráma középpontjába, amelyben meglepő módon a jogrendszer működése jelenti a legnagyobb antagonizmust: a magánéleti igazságérzet szerint Carl Lee nem bűnös, mert olyat tett, amit bármely apa megtett volna a lánya megerőszkolóival. Azonban jogi alapokon állva Carl Lee felmentéséhez nehéz racionális magyarázatot adni, és itt két kilépési útvonal van: 1. Carl Lee bűnös, mert joguralomban élünk, ezért minden szimpátiánk ellenére el kell ítélni (ami ebben az esetben halálbüntetést jelentene). 2. Carl Lee nem bűnös, mert egy olyan társadalomban él, ahol a joguralom szokásos eljárásai nem kedveznek az afroamerikaiaknak, ebben az értelemben az értelmezés elmehetne a fehér privilégiumok és az ebből adódó biztonságos látszatok magyarázatába, azonban úgy gondolom, hogy egy ilyen értelmezés pont arra jó, amit most az USA-ban látunk: az igazságszolgáltatás végletes átpolitizálásához és a társadalmi árokásásához.

Az igazságszolgáltatás és a „megengedett bosszú” témakörében mára klasszikus esetnek számít Emmett Till 1955-ös esete. Till egy afroamerikai fiatal volt, akit meg-lincseltek egy Carolyn Bryant nevű fehér nő felé való vélt közeledése miatt (legalábbis ez volt az ürügy a későbbi elkövetők részéről). Az eset éppúgy Mississippi államban történt, mint ami a regény helyszíne. Az ügyből bírósági döntés született, és a fehérek által álló esküdtszék felmentette az elkövetőket. Az ügy óriási vihart kavart, és a későbbi polgári jogi mozgalmak egyik fontos hivatkozási pontja lett. De egyben jelzi azt, hogy a regény érvelése arra vonatkozóan, hogy a faji alapú kivételezés az amerikai igazságszolgáltatás része, és nem csak regényes túlzás.²⁸

Másrészt az utóbbi értelmezést nem erősíti meg a szöveg: a magánbosszút gyakorlatilag senki sem ítéli el, és az igény a Carl Lee mellett vonuló tömegek számára az, hogy az önbíráskodást jogi következmények nélkül megússza. Lényegében egyedül az ügyész, Rufus Buckley és Omar Noose bírő tekinthetők a joguralom védelmezőinek (a regény főhőse bizonyos tekintetben a vitában elfoglalt pozíciójából adódóan védi a mundér becsületét, de a lelke mélyén tudja, hogy az ügy gyakorlatilag menthetetlen).

²⁸ Az esetnek óriási szakirodalma van, az alábbiakban csak pár tanulmányt és könyvet jelölnek meg: Ronald TURNER: „Remembering Emmett Till” *Howard Law Journal* 1995/2. 411.; Margaret M. RUSSEL: „Reopening the Emmett Till Case: Lessons and Challenges for Critical Race Practice” *Fordham Law Review* 2005/5. 2101.; Philip C. KOLIN: „The Legacy of Emmett Till” *Southern Quarterly* 2008/2. 6.; David W. HOUCK – Matthew A. GRINDY: *Emmett Till and the Mississippi Press* (Jackson: University Press of Mississippi 2008) <https://doi.org/10.14325/mississippi/9781934110157.001.0001>; Anders WALKER: „The Violent Bear It Away: Emmett Till and the Modernization of Law Enforcement in Mississippi” *San Diego Law Review* 2009/2. 459.

3.3. IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS A KÖZVÉLEMÉNY SZORÍTÁSÁBAN

A regény másik – és egyébként nagyon finoman épített – témája az igazságszolgáltatás kiszolgáltatottsága a közvélemény szorításában. A jogrendszerünk működésének éthosza a racionalizmusra, pártatlanságra és professzionalizmusra épül. Az igazságszolgáltatást hozzáértő hivatalnokok végzik, akik sajátos jogi racionalizmusukkal jobban tudnak dönteni, mint egy átlagember. A professzió nem titkolt elitizmusa egy olyan korszakból származik, amikor a jog működése és a közvélemény érintkezési pontjai sokkal szűkebbek voltak, így misztikum és a döntés érinthetlensége sokkal jobban élhetett. A modern nyilvánosság és média szerkezetváltozása azonban alapvetően megváltoztatta azt a dinamikát, ahogy ezt a professzionális tekintélyt gyakorolni lehet.

A regény médiaábrázolása sem túl hízelgő: az elején még van pár név szerint megjelenő riporter, akik interjúkat készítenek, de fokozatosan a regényben az újságírói kérdések mögül először eltűnnek az arcok, majd a konkrét kérdések is, és gyakorlatilag az ügyet körbevevő folyamatosan zavaró statikus zajjá olvad össze a sajtójelenlét, ahogy az ügyből országos szenzáció lesz és szimbolikus politikai csata. Az eljárás résztvevői közül mind az ügyész, mind a védőügyvéd is használja, és kezdetben örül a szereplésnek, mert úgy gondolnak erre, mint ugródeszkára a karrierjükben, plusz különösen az esküdtszék összeállítása előtt a vádlói és védői álláspont diszszeminációjára is alkalmas a közvéleményben. Azonban idővel a jelenlét erőszakban kulminálódik, amely az egész eljárás tisztességét és biztonságát megkérdőjelezi, ezért a bíró nyilatkozatcsendet rendel el.

A regény még a 80-as évek írott sajtóra, rádióra és televízióra épülő médiakörnyezetében bontja ki a konfliktust, és jól láthatóan a televízió vizuális médiuma az, amely tömegesíti a jogi működés élményét, és ezzel radikális kritika alá veszi. Mindez a 80-as években összekapcsolódik az *infotainment* (szórakoztatással egybekötött tájékoztatás) rohamos terjedésével, a „nagy perek” nyomon követése súlyos nyomás alá helyezi az eljárásban részt vevő személyeket. A vizualitás részben a legitimációs bázist húzza ki az eljárás alól, és inkább egy újabb történetté és narratívává fokozza le azt, ami korábban csak „egy hivatalos ügy” volt. Úgy gondolom, hogy a közösségi média korában ez a hatás még erősebben van jelen. Ennek a legutóbbi példája a Johnny Depp–Amber Heard per, amely szabályos jogi gladiátorviadallá vált a nagyközönség szemében.²⁹

Mindez az angolszász jogrendszerekben még meg van toldva az eljárásban döntőfontosságú esküdtszék tevékenységével, amely a rendszeren belülről tudja érvényesíteni a „nem jogász racionalitás” elveit.

De nézzük végig a regény jogász szereplőit, mert nagyon tanulságos, hogy az önkepe szerint autonóm jogászság mennyire ki van szolgáltatva a közvéleménynek, és hogy az eljárás során félszeggel mindannyian kifelé is játszanak, és nagy jogi drámát kreálnak annak érdekében, hogy a saját pozícióikat erősítsék.

²⁹ John C. Depp, II v. Amber Laura Heard (CL-2019-2911).

Jake Brigrance, a védőügyvéd szerepe sok szempontból kényes. Brigrance praxisának állandó problémája a pénzzavar, maga Carl Lee családja sem tudja kifizetni az ő, illetve a szakértő díját. Az ügy hordereje és a növekvő médiafigyelem mégis lehetőségként jelenik meg számára az eljárás legelejétől. Mivel a piacból él, ezért egy ilyen ügy elvállalása mindenképpen előnyös neki a jövőre vonatkozóan, a neve ismert lesz, és később jobb ügyfeleket szerezhet. De ehhez az kell, hogy nyerjen, mert enélkül csak egy „fekete gyilkos” védőjeként fognak tekinteni rá.

Érdekes karaktertanulmány, hogy Brigrance, habár védőügyvédként Carl Lee védője, ettől még megmaradt igazai déli férfinak: amikor Carl Lee azt kérdezi, ha a lányával fekete férfiak tették volna azt, amit Tonyával, gondolkodás nélkül rávágja, hogy ő is megölte volna őket³⁰; halálbüntetés-párti³¹ és alapvetően elfogadja a fennálló társadalmi *status quót*, de lelkiismeretesen védelmezi az igazságosságot még akkor is, amikor a Ku Klux Klan fizikailag fenyegeti őt és a családját. Egy heroikus fehér karakterről van szó, de az amerikai nagy politikai-identitás kérdéseiben kulturálisan mégis a Dél konzervatív közegéhez tartozik, ami különösen jól kontrasztba van állítva az időközben önkéntes gyakornokként megérkező Mrs. Roarkkal, aki fiatal nőként próbál ebben a közegeben érvényesülni, és segíteni Brigrance munkáját.

Rufus Buckley államügyész pozícióját meghatározza az, hogy egyrésztől választott tisztségviselő, így lényegében a helyi (és a bűnyügyben „érintett” közösség) markában van. De Buckley esetében nyílt titok, hogy komoly politikai ambíciókat dédelget, és az ügy során előadott teatralitásoktól sem mentes rendpártiságával már egy jövődöbéli kormányzói kampányát építi fel. Buckley – akárcsak Brigrance – a jövőre tekintettel használja az ügyet, és játszik a fehér többség elvei és elvárásai alá. De ehhez a nyílt rasszizmusig nem megy el, a jogászai részvétlenség és pártatlanság maszkját felöltve külsőleg profi, de a burkolt rasszista-törzsi logikát kijátszva küzd a nyilvánosság előtt. Amikor Omar Noose végül kitiltja a sajtót, és eltiltja a feleket a nyilatkozatoktól, akkor talán ő a leginkább csalódott.

Végül Omar Noose bírót emelném ki, akit sokan „Ejtőernyősnek” gúnyolnak, és a regénybeli felbukkanásakor megtudjuk, hogy korábban Mississippi államban volt komoly politikai pozícióban, ám egy botrány miatt kénytelen volt lemondani. A bukott politikus pedig beejtőernyőzött a bírói pozícióba, amelyet már régóta betölt. Akárcsak a seriff és az ügyész, a bírót is a helyi polgárok választják, amely felelősséggel jár, illetve a polgárháború előtti déli villában lakó Noose kellemetlen helyzetbe kerülne, ha az ügy során rontana a renoméján, és látványosan szembenenne a közhangulattal.

A fenti három karakter tehát egyaránt a hivatásuk éthosza és a közvélemény bosszúigényének szorításában van, amelyet igazából nem tudnak kezelni.

Az egyes karakterek egyéni stratégiai pozícióin túl is nagyon fontossá válik a saját pozíciójuk védelme és a közvélemény figyelmének irányítása. Ez a szempont az eljárás során különösen az esküdtszék összeállítása előtti szakaszban válik fontossá, mert habár szabály szerint az esküdtek olyanok lehetnek, akik nem ismerik az ügyet

³⁰ GRISHAM (1. lj.) 65.

³¹ GRISHAM (1. lj.) 390.

és az ügyben érintett személyeket, az ügyész és védőügyvéd médiaszereplései mégis alkalmasak, hogy a helyi lakosok – a potenciális esküdtek – véleményét előzetesen valamilyen irányba befolyásolják. Ezenkívül az eljárás során is igyekeznek a közvéleményt a maguk oldalára fordítani, ami hozzájárul – bár nem kizárólagosan – inkább a tárgyalás körüli tüntetések és zavargások eskalációjához.

A fokozott médiafigyelem hatása tekintetében 1989-ben szinte látnoki erejű volt a könyv, különösen, ha az 1994–1995-ös O. J. Simpson-ügyre gondolunk, ahol a médiafigyelem és a rasszizmus kérdése nagyon hasonlóan beárnyékolta egy bűnügyet, ami miatt az ügy már nem a konkrét tett megítéléséről szólt, hanem azon túlmutató „társadalmi igazságossági” kérdéssé vált.

4. BESZÁMÍTHATÓSÁG ÉS ESKÜDTSZÉKI NULLIFIKÁCIÓ

Ahogy fent írtam, az ügy tényei (az elkövetés körülményeire tekintettel) nagyon könnyen felderíthetők. A történeti tényállás egyértelmű, és habár a fiktív közvélemény és a regény narratívája is a bosszú és rasszizmus kérdéskörét hangsúlyozza, az igazi jogi probléma (és védői feladat) a történeti tényállás jogi minősítését érinti. A jelen lévő tanúk egyértelműen azonosították Carl Lee-t, mint a személyt, aki gépfegyverrel kioltotta két ember életét, és egy rendőrtisztnek maradandó testi fogyatékosságot okozott.

Jake Brigrance védőügyvédként hamar sorra veszi a lehetőséget, és habár szeretné peren kívül megoldani az esetet, abba a védelem nem megy bele. Egyetlen mentés-váruk van, ha sikerülne bizonyítani, hogy Carl Lee Hailey az elkövetéskor nem volt beszámítható.

Az egyedüli probléma, hogy a jogos felháborodáson túl a szövegből is egyértelmű, hogy Carl Lee előre megfontoltan és tiszta fejjel mérlegelve dolgozta ki a tervet arra, hogy hogyan végezzen az erőszaktevőkkel. Ott van a beszélgetés Carl Lee és Brigrance között nem sokkal a tett előtt, a fegyver beszerzése és a bíróság épületének bejárása. Mindezek módszeres és beszámítható személyt mutatnak.

A védelem a M'Naghten-szabályra hivatkozik, azaz arra, hogy az elkövető nem volt beszámítható az eset elkövetésekor, de ez csak egy gumicsont. Én nem követném Jake Brigrance-t komoly arccal, hogy elemezzem ezt a szabályt, mert a szövegből is egyértelműen kiderül, hogy az erre való hivatkozás mögött nincs tartalom, egyszerűen csak egy indok arra, hogy könnyebben rá lehessen venni az esküdtszék a nullifikációra.

Valójában a nagy védőügyvédi feladata itt az, hogy hogyan lehet rávenni az esküdteket, hogy hallgassanak a morális meggyőződésükre, és minden racionális megfontolást és jogot sutba dobva felmentsék Carl Lee-t. Mindez pedig nagyon komoly kérdéseket vet fel a jog öncélú és autonóm működése, illetve a társadalom valóság-percepciója és igényei között.

4.1. AZ ESKÜDTSZÉKI NULLIFIKÁCIÓ FOGALMA

Az esküdtszéki nullifikáció témája látszólag újnak tűnik (és a kontinentális jogrendszerből nézve némileg idegennek), de valójában egy nagyon régóta meglévő intézményről van szó, amelyet egyes szerzők már a Magna Charta idejére is visszavezetnek³², de még meggyőzőbb az 1670-es évek Angliájának Bushel-ügyére tekinteni, amelyben a kvéker William Penn (a későbbi Pennsylvania alapítója) és William Mead a saját – anglikán hitelevéllel nem összeegyeztethető – vallási nézeteik miatt perbe lettek fogva. A bűnösségről döntő esküdtszék megtagadta, hogy bűnösnek nyilvánítsa a vádlottakat törvénytelen gyülekezés miatt, mire a bíróság az esküdteket bezárta és éhezettette, amíg „azok nem hajlandóak olyan döntést hozni, amit a bíróság elfogad”. Az esküdtek kitarítottak, és az ügy a mai napig az esküdti függetlenség és méltóság egyik alapprecedense.³³

Az esküdtszéki nullifikáció fogalmának meghatározása a szakirodalom alapján viszonylag jól megragadható. Ha nagyon le akarjuk egyszerűsíteni, akkor arról van szó, hogy ez egy olyan előjoga az esküdtszéknek, hogy akár az előzetes jogi és ténymegállapításoktól függetlenül felmentse a vádlottat.³⁴ Ennek indokai változatosak lehetnek, Jack B. Weinstein a következő okokat sorolja fel³⁵:

1. A jog elutasítása, mert igazságtalan.
2. A jog igazságos, de igazságtalan lenne az alkalmazása.
3. Akaratlagos ellentmondás vagy hajthatatlanság.
4. Gyanakvás a bűnüldöző szervekkel szemben.

Caisa Elizabeth Royer egyszerűen két esetkört említ: vagy az esküdtszék empátikus a vádlottal szemben, vagy az esküdtek egyszerűen elutasítják a jog előírásait.³⁶

Az Egyesült Államokban a polgárháború előtt még élő és létező jogintézmény volt, egészen addig, amíg a Sparf and Hansen v. United States³⁷ ügyben a Legfelső Bíróság úgy nem döntött, hogy az esküdteknek a bíróság által megállapított jogot és tényeket kell alkalmazniuk a bűnösség megállapítása során. Ez az ügy majdnem egy évszázadra befagyasztotta ezt a kérdést, amíg az alkotmányos originalisták élő nem vették és kritizálták az ügyben hozott döntést.³⁸ A gyakorlat első hulláma a vietnámi háború idején került elő, majd a 80-as évektől egyre több tanulmány született,

³² Robert J. STOLT: „Jury Nullification. Forgotten Right” *New England Law Review* 1971. 111.

³³ Vö. Kevin CROSBY: „Bushell’s Case and the Juror’s Soul” *Journal of Legal History* 2012/3. 251.

³⁴ Vö. STOLT (32. l.j.) 106.; Dave HALL: „The Underused Power of Jury Nullification” *Tennessee Journal of Race, Gender & Social Justice* 2020/2. Article 4, <https://doi.org/10.70658/2693-3225.1178>; Irvin A. HOROWITZ: „Jury Nullification: An Empirical Perspective” *Northern Illinois University Law Review* 2008. 425.

³⁵ Jack B. WEINSTEIN: „The Many Dimensions of Jury Nullification” *Judicature* November 4, 1998. 170–171.

³⁶ Caisa Elizabeth ROYER: „The Disobedient Jury: Why Lawmakers Should Codify Jury Nullification” *Cornell Law Review* 2017. 1414–1416. <https://doi.org/10.31228/osf.io/k876c>.

³⁷ Sparf and Hansen v. United States 156 U.S. 51 (1895).

³⁸ Jonathan BRESSLER: „Reconstruction and Transformation of Jury Nullification” *The University of Chicago Law Review* 2011. 1135.

majd az O. J. Simpson-ügy,³⁹ illetve a Jack Kevorkian azaz „Dr. Death”⁴⁰ ügye nyomán a 90-es évektől egyre nagyobb viták kereszttüzébe került, illetve a kritikai jogi mozgalmak képviselői és aktivisták is felkarolták a nullifikáció ügyét.

Az esküdtszéki nullifikáció sokáig az amerikai jogrendszer egyik legjobban rejtetett titka volt, amelynek a lehetőségéről a bíróságok „elfelejtették tájékoztatni” az esküdteket. Míg elméletileg az esküdtek a tények és jog megtalálói, gyakorlatban míg a tények bizonyítottsága tekintetében még valamiféle szabadságuk van, addig jogi kérdésekben ki vannak szolgáltatva a bírói jogi tájékoztatásnak. John Clark felhívja a figyelmet, hogy az esküdtszéki döntés pszichológiájában mennyire nagy súlya van a bírói tekintélynek,⁴¹ de a rendszer elvi szinten teljesen szabad kezet adna a laikus esküdteknek.

Ennek vannak nyilvánvaló okai, amelyek a jogászai professzió formalizmusából adódnak, azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az Egyesült Államok alkotmányának hatodik kiegészítése alapján: „Büntetőügyekben a vádlottnak joga van arra, hogy ama állam és körzet elfogulatlan esküdtszéke, melyben a bűncselekményt elkövette, gyors és nyilvános tárgyaláson bírálja el az ügyét, és ezt a körzetet előzőleg törvényben kell meghatározni.” Az esküdtszék nemcsak egy technikai szereplője a büntető eljárásnak, hanem a közösségi morált is megtestesíti a döntés során.

A nullifikáció egyes támogatói szerint a nullifikáció helyes értelmezése nem a jog áthágása vagy figyelmen kívül hagyását jelenti, hanem a méltányossághoz hasonlóan az igazságosság eszményének teljesen megvalósítását teszi lehetővé az eljárás során, plusz a demokratikus képviselő eszményét jeleníti meg. Alan W. Schefflin úgy fogalmaz, hogy az esküdtszék az utolsó bástya az állami akarat és a népakarat között mielőtt a két szféra esetleg találkozna a barikádokon.⁴²

A huszadik századi progresszív jogelméleti törekvéseknek folyamatos volt a harca a hagyományos jogi formalizmussal szemben. Ezekből a meg-megújuló hullámokból a 70-es évek kritikai jogelméletei kerültek ki győztesen, amelyek a korábbi racionális és semleges jogrendszer képét problematizálták, a 80-as évekre a kontinentális posztmodern filozófiák hatása beszivárgott a jogi gondolkodásba, amely egy sokkal radikálisabb és rendszerszintűbb támadást jelentett a fennálló jogi ideológiával és eszményekkel szemben. Éppen ezzel egy időben fedezte fel magának sok szerző az esküdtszéki nullifikációt mint különös jogon túli eszközt a fennálló jogrendszer felforgatására.

A regény szempontjából Paul Butler tekinthető a legfontosabb és legrelevánsabb szerzőnek, aki már a kritikai fajlmélet keretein és céljain belül értelmezte ezt a kér-

³⁹ Az Egyesült Államok egyik legnagyobb médiafigyelmet felkeltő bűnügye során az egykori amerikai-futball-játékos O. J. Simpson a vád szerint megölte volt feleségét, Nicole Brown Simpson, és habár a vád bizonyítékai meggyőzőek voltak, az esküdtszék felmentette, óriási társadalmi vitát generálva.

⁴⁰ Dr. Jack Kevorkian több emberen hajtott végre asszisztált öngyilkosságot, amely alól az esküdtszék három különböző eljárásban is felmentette. Vö. Jim PERSELS: „Forcing the Issue of Physician-Assisted Suicide. Impact of the Kevorkian Case on the Euthanasia Debate” *The Journal of Legal Medicine*, 1993/1. 93., <https://doi.org/10.1080/01947649309510905>, továbbá Jeffrey ABRAMSON: *We, the Jury* (Cambridge-London: Harvard University Press 1994) 65–66.

⁴¹ John CLARK: „The Social Psychology of Jury Nullification” *Law & Psychology Review* 2000. 51–53.

⁴² Alan W. SCHEFLIN: „Jury Nullification: The Right to Say No” *Southern California Law Review* 1972/1. 182.

dést. Álláspontja szerint például a nem erőszakos bűncselekmények miatt vád alá vont afroamerikaiakat épp az esküdtszéki nullifikáció menthetné meg. Álláspontja szerint a büntető igazságszolgáltatás aránytalanul és szisztematikusan érinti az afroamerikai fiatalokat, amely rendszert ezzel az eszközzel lehetne leszerelni.⁴³ Azonban még Butler vagy akár Weinstein (akik a szakirodalomban a leginkább nullifikációpárti szerző) sem gondolnák, hogy Carl Lee Hailey esete megérné a nullifikációs döntést.

4.2. A NULLIFIKÁCIÓ MEGJELENÉSE A SZÖVEGBEN

Habár látható, hogy a nullifikáció régi és gazdag irodalommal rendelkezik, a regényben explicit módon mégsem szerepel ez a téma. Ennek ellenére annak a lehetősége, hogy az esküdtszék a saját feje után megy, és a jogi előírásokkal szemben a hétköznapi morált kövesse, jelen van, de csak úgy mint az elmaradott Mississippi állam társadalmi realitásának következménye, egy hiba a rendszerben, erre jó példa Brigance érvelése arra az esetre, ha ő ölné meg a kislánya megerőszakolóját: „Mert fehér vagyok, és ez egy fehér megye. Kis szerencsével teljesen fehérekből álló esküdtszék fog nék ki, akik magától értetődően rokonszenveznének velem. Nem New Yorkban vagy Kaliforniában vagyunk. Elvárják a férfitől, hogy megvédelmezze a családját. Az esküdtek bevennék.”⁴⁴ Habár benne rejlik a nullifikáció lehetősége a rendszerben, ez elsősorban Ford megye különleges szociokulturális helyzetéből adódik, de intellektuálisan az esküdtek nullifikációs jogának felvetése elő sem kerül, mert a védelem végig arra játszik, hogy „tisztán” jogi alapon a beszámíthatatlanság bizonyításával mentessék fel Carl Lee-t. Ahogy korábban írtam, a cél az, hogy morális alapálláshoz valami joginak látszó érvelt is fel lehessen állítani az esküdtszéknek, mintha nem a jogot kerülnék meg, hanem meghajolnának a szakértői vélemény előtt, így jogi indokokkal mentik fel.

Azonban önmagában a M’Naghten-szabály szerinti beszámíthatatlanság és védők által felkért dr. Bass a szakértői véleménye karcsú; ráadásul az ügyészi kikérdezésnél dr. Bass erkölcsi tekintélye összeomlik az esküdtek előtt, amikor kiderül, hogy korábban „minősített erőszakos nemi közöszlész” miatti vétség miatt megbüntették.⁴⁵ A jogi mentőkapu (ami egyébként is csak egy pszichológiai önfelmentés szerepét töltötte be) összeomlott, de még van egy utolsó trükk a „védelem” tarsolyában.

5. TÖRTÉNETMESÉLÉS ÉS JOGTUDOMÁNY, TÖRTÉNETMESÉLÉS ÉS JOGI ÉRVELÉS

A továbbiakban a regény megoldását jelentő monológokkal foglalkoznánk mint jogi történetmeséléssel. Vagyis igazság szerint a szöveg sarokpontját képező két monológ Hailey mellett nem jogi, hanem hétköznapi szövegek, amelyeket fehérek mondanak fehéreknek. A legfőbb jelentőségük, hogy a bosszú erkölcsi igényének kérdést

⁴³ Paul BUTLER: „Racially Based Jury Nullification” *The Yale Law Journal* 1995. 715.

⁴⁴ GRISHAM (1. lj.) 66.

⁴⁵ GRISHAM (1. lj.) 571.

átranzformálják szimplán törzsi kérdésből általános emberi kérdéssé. Mindehhez persze egy sor ponton problematikus nyelvezetet használnak, és egyes pontokon éppen a hallgatóság rasszizmusára apellálnak.

Ehhez a történetmesélői érveléséhez három szöveget vettem elő, amelyek közül az első kettő a regényből származik, ezek sokkal nyersebbek és esetlegesebb érvek, de ez adja a hitelességüket. Ehhez képest a harmadik szöveg – amely a filmadaptáció védőbeszéde Jake Brigance szájából – szerepeltetése talán nem tűnik elegánsnak, de egyértelmű, hogy a regény két monológja ide lett mentve, másrészt a perspektivikus történetmesélés és annak kifordítása szempontjából egy sokkal inkább kimódolt és példaértékű szöveg.⁴⁶

5.1. KRITIKAI FAJELMÉLET ÉS TÖRTÉNETMESÉLÉS MINT LÉTÁLLÍTÁS

A történetmesélés alapvető eleme a kritikai fajelmélet módszertanának, amely az elnyomott afroamerikai kisebbség legfontosabb eszköze a fennálló társadalmi rend kritikájára. Az afroamerikai lét a kritikai fajelméletet képviselő kutatók és a rasszizmus elleni aktivisták érvelése szerint nemcsak a fizikai elnyomásban, hanem a társadalom nyelvi dimenzióiban is megnyilvánul. Nemcsak a testük, hanem az önmagukat reprezentáló szimbólumok és narratívák is idegenek számukra, csak a többségi fehér kultúra nyelvén és szemszögén keresztül tudják csak leírni a saját helyzetüket, amely nyelvnek ők nem alkotói és nem urai.⁴⁷

A posztmodern filozófiai gondolkodás nyomán a nyelv eme problematizálása az elnyomás és a kontrollnélküliség olyan tapasztalatát hozza el, amelyet a semlegesnek és univerzálisnak gondolt tudományos és köznapi diskurzus elleplez, és kommodifikálja az elnyomottakat. Ezért szoktak rendszerszintű erőszakról beszélni, amely a társadalom minden kötelékét áthatja.

Az intézményes nyelv teremti meg Jacques Derrida szerint is az első erőszakot, amely aztán lezárja az igazságosságra vonatkozó diskurzus irányait: „Mint jól tudjuk, számos országban, a múltban és még napjainkban is az állam egyik törvényalapító vagy jogteremtő erőszakos cselekedete abban állt, hogy a keretei közt élő nemzeti vagy etnikai kisebbséget egy bizonyos nyelv használatára kötelezte.”⁴⁸ A jogteremtő erőszak csendbe fojtja saját legitimitásának alapját, ezzel a születés esetlegességét, amoralitását és ki nem mondott előítéleteit. A nyelv nem mindenki nyelve, hanem a jogot és társadalmat létrehozó erőhatalmak nyelve, amellyel szemben mindenki más tehetetlen. A többség nyelvén beszélni annyit jelent, mint az elnyomók szabályai szerint játszani, és az ő szemszögükből látni önmagunkat.

⁴⁶ A szövegekben a kislányt ért bestiális büntett naturalis elmesélése is helyet kap, amelyet hosszas vívódás után bent hagytam, mert úgy gondolom, hogy a sokkhatás tudatos retorikai fogás, hogy a hallgatóságot nyitottá tegye a beszélők érvelésére, így a szövegek hatásmechanizmusa szempontjából nem elhanyagolhatóak. Ezeket a részeket dőlt betűvel szedtem, hogy tipográfiailag elkülönüljenek, és tetszés szerint át lehessen ezeket ugorni.

⁴⁷ MALAGON et al. (3. lj.) 258.

⁴⁸ Jacques DERRIDA: *Törvényerő. A tekintély misztikus alapja* [Ford.: Kicsák Lóránt] (Budapest: L'Harmattan 2016) 28.

Mindebből következik, hogy a tudományos-szociológiai diskurzus sem képes a kisebbségi tapasztalatot teljes mértékben átfogni, így valami más kell. A válasz erre az egyéni narratívák és a történetmesélés kiemelése lett: az intézményes nyelv meghaladása úgy lehetséges, ha mindenki elmeséli a saját történetét, még akkor is, ha ez nem éri el az uralkodó diskurzus elvárt racionalitását és diszkurzív szabályait.⁴⁹ A történetmesélés ebben az értelemben egy performatív létállítást: én létezem, ebben a szituációban, amelynek igazsága és érvényessége van.

A történetmesélés nyilvánvalóan erős eszköz bárkinek a kezében, már Arisztotelész is említette ezt a *Rétorikában*.⁵⁰ Azonban ne feledjük, hogy a módszertanban rejlő szubjektivizmus és az önérvényesítés szándéka nagyban megnehezíti a párbeszédet. A meggyőzés és érzékenyítés egyoldalú, és a kritikai fajelmélet filozófiai alapjai miatt igazából egyik hamis narratíva (az intézményes semlegesség narratívája) helyébe egy szubjektív – és a megélt létállapot kontigenciáját magánhordó – narratíva kerül. A Malagon–Huber–Velez szerzőhármás is úgy fogalmaz, hogy a kritikai fajelmélet a marginalizáltak tapasztalatainak megvilágításában érdekelt, ezért nem foglalkozik sem a tradicionális kutatási módszerek külső érvényességével, sem azzal, hogy a kutatás eredményeinek általánosíthatósága szempontjával.⁵¹

A Michel Foucault és más kontinentális filozófusok nyomán az USA kritikai jogelméleti irányzataiban egyfajta metanyelvűvé váló posztmodern-dekonstruktivista módszertan sok esetben inkább retorikai fogás, amely aligha képes tudományos módszerré válni, habár vannak olyan szerzők, akik szerint éppen ez lenne a cél.

Tanulmányom szempontjából ez az egész azért érdekes, mert a történetmesélés módszere két ponton is előkerül a jogi érvelésben, első alkalommal majdnem megemlítve Carl Lee Hailey-t, második alkalommal pedig meg is említi őt, és megadva azt a morális felmentést, amely az esküdtszéki nullifikáció elfogadásához szükséges.

5.2. A REGÉNY KÉT ESKÜDTTI MONOLÓGJA ÉS A FILMES ADAPTÁCIÓ VÉDŐBESZÉDE

Az első monológ a vádeszküdszéki meghallgatáshoz tartozik, ahol a tanúk meghallgatása után, az ügyész felügyelete mellett tizennyolc vádeszküdt dönt arról, hogy vádat kell-e emelni Carl Lee Hailey ellen a rendelkezésreálló információk alapján. Ahogy a regény akkurátusan elmagyarázza az eljárás menetét⁵² vádeszküdszék döntéséhez elég, ha a tizennyolcból tizenketten a vádemelésre szavaznak, ezért itt sokkal könnyebb döntésre vinni egy vitatott kérdést. A meghallgatás során egy epizódszereplő egy bizonyos Mack Lloyd Crowell (akiről később kiderül, hogy Brigance ügyvéd-cimborája, Harry Rex Vonner „embere”) a vádeszküdszék tagjaként a következő érveléssel áll elő:

⁴⁹ MALAGON et al. (3. l.) 260.

⁵⁰ ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika* [ford. ADAMIK Tamás] (Budapest: Telosz 1999) 116. 1393b.

⁵¹ MALAGON et al. (3. l.) 261.

⁵² GRISHAM (1. l.) 171–173.

– Köszönöm – így Crowell. – Szeretnék maguktól kérdezni néhány dolgot. Hányan vannak maguk között, akik ugyanezt tennék vagy akarnák tenni, amit Mr. Hailey csinált, ha valaki megerősokolná a lányukat, netán a feleségüket vagy esetleg az anyjukat? Hányan? Emeljék fel a kezüket!

Hét vagy nyolc kéz lendült a magasba, és Buckley lehorgasztotta a fejét. Crowell elmosolyodott, folytatta.

– Én ugyanis csodálom azért, amit tett! Volt benne brahi. Csak remélni merem, hogy nekem is lenne bátorságom megtenni, amit ő tett, mert Isten látja lelke, nagyon szeretném! Néha az embernek egyszerűen meg kell tennie, amit muszáj. Hailey jutalmat érdemelne, nem vádemelést. – Crowell lassan körüljárta az asztalokat, élvezte a rá irányuló figyelmet. – Mielőtt szavaznánk, kérek még valamit maguktól. Szeretném, ha elképzelnék azt a nyomorult kislányt. Azt hiszem, tízéves. Próbálják meg maguk előtt látni, ahogy *ott fekszik, összekötözött kézzel, sírva, és az apja után rimánkodik! Azután gondoljanak a részeg, narkóval belőtt gazemberekre, akik egymás után megerősokolják, ütik-verik, összerugdadják!* A pokolba, hiszen meg is akarják gyilkolni! Gondoljanak a saját lányukra! Tegyék őt a kis Hailey helyébe! Na, nem azt mondanák, hogy megkapták, amit megérdemeltek? Hálások lehetnénk, amiért halottak. Nagyobb biztonságban érzem magam, hogy tudom, az a két szemétláda nincs már itt többé, hogy erőszakoljon és legyilkoljon gyerekeket is. Mr. Hailey nagy szolgálatot tett nekünk. Ne emeljünk vádat ellene! Küldjük haza a családjához, ahová tartozik! Rendes ember, aki helyesen cselekedett.⁵³

Crowel érvelése megmarad a köznapi morális felháborodás regiszterében (bár feltehetően Vonner előzőleg felkészítette, de ezt az aspektusát a jelenetnek a regény elmismásolja), egy olyan férfi szavai bontakoznak ki, aki a hagyományos maszkulin szerepkörrel és az amerikai *frontier* mentalitással összhangban megteszi, amit meg kell, még akkor is, ha tiltják a törvénynek. Jellemző, hogy az érvelésben nem a konkrét ügy tényei kerülnek elő, a szekrényből gépfegyverrel előugró Hailey-vel, hanem az ügy előzményei, az elkövető motivációja. „Képzeljék el” – hívja fel az esküdt társait Crowel. A jogi eljárás elidegenít és eltávolít, viszont a történet arra hív fel, hogy empátiával lássunk, a jelenlévő fehér esküdtek a saját lányukat lássák áldozatnak, és vessék el a hétköznapi morál „ezt illik gondolni” elvét. A hétköznapi bosszúigény csábítóbb és zsigeribb, mint az intézményes igazságszolgáltatásba vetett hit. Legalábbis Crowel így gondolja. Ezen kívül még utilitarista érveket is felhoz arra, hogy Cobb és Willard rossz emberek voltak, akik halált érdemeltek, és nélkülik jobb hely lett a világ. Ebben az értelemben Carl Lee Hailey nem bűnös, hanem az közösség (amely egyszerre áll fehérekből és feketékből) védelmezője.

Érdekes, hogy habár az eljárás természetéből adódóan itt lehetne a legkönnyebben a vádemelést elkerülni (és így kvázi-felmenteni Hailey-t), ennek ellenére itt még elbukik a kísérlet. Ha külső nézőpontból nézzük, akkor a dramaturgia diktálja ezt, ha elfogadjuk a regény játékszabályait, akkor pedig részben Buckley ügyész fizikai jelenléte, részben pedig a jelenlévők rasszizmusával magyarázható a dolog

⁵³ GRISHAM (1. lj.) 180–181.

(hiszen az előzetes szavazásnál nyolcan jelezték, hogy ők szintén megtennék, amit Hailey tett).

Crowl monológja igazából már csirájában hordja a regény megoldását és az esküdtszéki nullifikáció morális önfelmentésének lehetőségét. Később a bűnösségről szóló esküdti vitában ezért már egy fokkal átgondoltabb szöveggel találkozunk.

Az esküdtek közül Wanda Womack lett a „jogos felháborodáson alapuló bosszú” hangja, ám érdekes módon Mrs. Womackot nem a saját hangján halljuk, hanem egy elbeszélés alapján tudja meg Jake Brigrance, hogy miként is sikerült az esküdteket a felmentés pártjára állítani, és így megnyerni az ügyet.

Megkérte őket, hogy csukják be a szemüket, és hallgassanak rá. Gondolják azt, mondta nekik, hogy a kislány szöke, kék szemű, és a két férfi, aki megerőszkolta, fekete. *Odakötözik a jobb lábát egy fához, a bal egy kerítésoszlophoz, többször egymásután végigmennek rajta,* és ocsmányul káromkodnak vele, amiért fehér. Idézzék maguk elé a látványt, mondta, ahogy ott fekszik a kislány, a papájáért könyörög, *azok meg a szájába taposnak, kiverik a fogát, eltörik a két állsontját, az orrát.* Képzeljék el a két részeg feketét, amint *ráöntözik a sört, az arcába pisálnak, és röhögnek, mint a féleszűek.* Aztán kérte, hogy képzeljék el, az ő lányuk az, a saját gyerekiük. Legyenek őszinték magukhoz, és írják le egy cédulára, hogy vajon, ha alkalmuk lenne rá, elpusztítanák-e azt a két fekete állatot. Végül szavaztak róla titkosan. És mind a tizenketten azt mondták, hogy megölnék őket. Az elnök összeszámolta a szavazatokat. Tizenkettő-nulla. Wanda azt mondta, karácsonyig ott ülhet az esküdtek tanácskozájában, de akkor sem szavaz a bűnösségükre. És ha őszinték magukhoz, nekik is ugyanúgy kell érezniük. Tízen helyeseltek, csak egy asszony tartott ki. Mindannyian nekiestek, kiabáltak vele, és addig átkozódtak, amíg végül beadta a derekát. Kemény harcuk volt bent.”⁵⁴

A szemek becsukása egy nagyon hatásos retorikai fogás, és rámutat a szöveg mögötti alapelvre: az ítélet megítélése teljesen más lenne, ha nem látnánk az elkövetők bőrszínét, sőt az még világosabb lenne, ha a felállás a fehér hallgatóság előítéleteinek megfelelően fekete elkövetőkkel és fehér áldozattal menne végbe (a regény keletkezésének különös iróniája, hogy pont egy ilyen ügy adott ihletet Grishamnek). Crowlnél az eset leírása rövid volt, de Womack a lehető legnaturálisabban meséli el azt az ügyet, amely Hailey tettéhez vezetett. Ismételten nem a jogi racionalitás, hanem a társadalmi rend és igazságérzet tágabb összefüggéseiben járunk, ahol egyik bűnt a másikkal ellensúlyozzuk ki.

Az érvelés egyik legerősebb eleme, ahogy a hallgatóság rasszizmusára rájátszva újraszínezi az esetet, ezzel lényegben nem meghaladja a törzsi kettős normatívát, hanem az esetet a hallgatóság nézőpontjába helyezi, a hatásvadász „szöke, kék szemű kislány” áldozat, a „két fekete állat” elkövető pont a többségi társadalom rasszista nyelvezetét és előítéleteit használja. Lényegében az eredeti bűncselekmény fehér elkövetőiből csinál fekete elkövetőket a behunyt szemű hallgatóság képzetében.

⁵⁴ GRISHAM (1. lj.) 652–653.

A filmadaptációban⁵⁵ a fenti két esküdti monológ nem hangzik el, hanem az adaptáció sűrítési kényszere miatt egyes elemei és fordulatai Jake Brigance záró védőbeszédébe kerül. A filmes védőbeszéd adaptációs szempontból is érdekes, de gondolatosságában is tartalmaz új elemeket, amitől igazi programbeszédnek lehet tekinteni, és figyelembe véve korunk médiájának vizuális nyelvét – és a filmek dominanciáját – jó eséllyel egy átlagember előbb találkozik az adaptációval, mint a regénnyel. Ennek fényében tekintsük át a védőbeszéd leiratát:

Nagyszabású védőbeszédrel készültem, tele éles eszű jogi frázisokkal. De nem fogom elmondani. Bocsanatot kérnék. F fiatal vagyok és tapasztalatlan. Ha hibáztam is, azt ne Carl Lee Hailey terhére róják. Ő nem tehet róla. Ebben a nagy jogi manőverezésben a legfontosabb dolog elveszett, és az az igazság.

Nekünk mint ügyvédeknek szent kötelességünk, hogy ne csak beszéljünk az igazságról, de szüntelenül keressük, és ha megtaláljuk, akkor éljünk vele. Ezt a tanárom tanította. Vegyünk például dr. Bass esetét. Remélem elhiszik, hogy soha nem idéztem volna szakértőként büntetett előéletű személyt, de vajon mi az igazság? Az, hogy dr. Bass ebben a perben hazudott? Valamit tudniuk kell: a lány, akit megerőszakolt, tizenhét volt, ő pedig huszonhárom. A lány később feleségül ment hozzá, és gyerekeket szült neki. És a mai napig boldog házasságban élnek. Ezért hát kevésbé hihető a tanúvallomása?

Vajon hol rejlik bennünk az igazság? Az elménkben? Vagy a szívünkben?

Azt akartam bizonyítani, hogy egy fekete ember is igazságos ítéletre számíthat délen, mert mindannyian egyenlők vagyunk a törvény szemében. De nem ez az igazság. Hiszen a törvény az ember szemével lát. A magukéval, az enyémmel. Mindaddig, amíg nem látjuk egymást egyenlőnek, addig a törvénykezés sem lesz pártatlan. Csupán régi mélyen gyökerező előítéleteink, a gyűlölet tükörképe lesz. De addig a napig mindannyiunk szent kötelessége, hogy keressük az igazat.

De nem a szemünkkel és nem az elménkkel, ahol a félelem és a gyűlölet könnyen előítéletbe csaphat át. Hanem a szívünkkel, az érzéseinkre hagyatkozva.

Elmesélek egy történetet. Megkérem Önöket, hunyják le a szemüket, amíg a történetet hallgatják. Azt kérem, hogy figyelmesen hallgassák, és közben magukat is figyeljék.

Kérem, hunyják le a szemüket.

Ez a történet egy kislányról szól, aki egy szép napos délután hazafelé tartott a boltból... Azt akarom, hogy képzeljék maguk elé! Hirtelen egy teherautó fékez mellette. Kiugrik két férfi, és magukkal ragadják. Egy közeli kihalt mezőre vonszolják, és ott megkötözik. *Letépi a ruhát a testéről. Rámásznak. Az egyik, majd a másik. Megerőszakolják. Széttűzva tiszta gyermeki ártatlanságát erőszakos lökéseikkel.*

⁵⁵ A filmes monológ megidézése kapcsán szeretnék egy olyan módszertani megjegyzést tenni, hogy a használatához azért nyúlok, hogy bemutassam a jogi történetmondás retorikai működését. Álláspontom szerint a filmes monológ amennyiben eltér a regény két védői monológjától, annál sűrűbb és példaértékűbb szöveg. Ráadásul a filmes/mozgóképes médium sokkal inkább jelen van a hétköznapi valóságtapasztalatunkban, mint a regény.

Az izzadságuk és a sörszagú leheletük bűzében. Amikor végeztek, miután megölték kis méhét, elvéve az esélyét, hogy valaha is gyermeke lehessen, hogy életet adjon a sajátján túl. Akkor céldobást gyakorolnak rajta. Sörösdobozokat vágnak hozzá. Olyan erősen dobják, hogy egészen a csontig felszakítja a bőrét. Utána pedig levizelik. Most jön az akasztás. Fognak egy kötelet, hurkot kötnek rá. Képzelték el, ahogy a hurok a nyaka köré tekeredik, majd meghúzzák. A levegőbe rántják, míg a lába kétségbeesetten keresi a talajt, de nincs menekvés. A faág azonban nem bírja megtartani. Eltörik, és a kislány a földre zuhan. Ekkor megfogják, és a kocsi hátuljába dobják. Gyorsan a Foggy Creek hídhöz hajtanak, és ledobják onnan. Harminc láb mélyre zuhan a hid alatti patak aljára.

Maguk előtt látják?

Ott fekszik megerőszkolt, összetört kis teste. A vizeletükben, spermájukban ázva. Véresen összeverve. Halálára hagyva.

Látják a kislányt?

Képzelték maguk elé ezt a gyermeket.

És most képzelték el, hogy fehér.

Végeztem, Bíró úr!⁵⁶

A védő beszéd második bekezdése dr. Bassról nagyjából hasonlóképpen benne van a regényben is, ezzel most külön nem foglalkoznék. Ellenben a harmadik bekezdés egy szinte tankönyvszerű kritikai fajelméleti magyarázat arról, hogy a fennálló társadalmi rendszereink nem képesek igazságos döntéseket hozni, mert a rendszer nem személytelen és objektív: „a törvény az ember szemével lát.” Ebben a kijelentésben több dolog is együtt áll, ugyanúgy benne van a személytelen rendszerek mögé bújás illúziója, mint a vizualitás becsapása. A kritikai fajelmélet és más kritikai jogi irányzatok is nagy jelentőségűnek tartják a jog vizuális jelenlétét a társadalmunkban.⁵⁷ Az aktaközpontú jogi eljárások igyekeznek lehasogatni az eljárásról a főlősleges elemeket, nem lát és nem hall, csak ha az jogilag releváns. Ez pedig abba a hamis illúzióba ringatja a hagyományos jogászai gondolkodást, hogy az racionális és professzionális, és az önértékelés univerzálisan elfogadható lehet. Azonban minél nagyobb figyelem középpontjába kerül az eljárás, annál inkább lefoszlik ez az álarc, a bíró nemcsak egy hivatalnok lesz, hanem egy arccal rendelkező személy, a vádlott nemcsak az eljárás tárgya, hanem egy ember, adott esetben a kamerák által bőrszínt kap és sorsot, amely a vádlottak padjára vezette.⁵⁸ Viszont épp ezek azok az aspektusok, amelyet a hagyományos jogi gondolkodás igyekszik kizárni, mert a törvények előtt mindannyian egyenlők vagyunk. Azonban az elv mögött ott rejlik, hogy a rendszert

⁵⁶ Leirat a filmből. 2:08:00–2:15:02. Az egyszerűség kedvéért a magyar szinkron szövegének leiratával dolgoztam.

⁵⁷ Peter GOODRICH: „Europe in America: Grammatology, Legal Studies, and the Politics of Transmission” *Columbia Law Review* 2001. 2076., <https://doi.org/10.2307/1123713>; Peter GOODRICH: „Screening Law” *Law & Literature* 2009/1. 8., <https://doi.org/10.1525/lat.2009.21.1.1>; Peter GOODRICH: „Visiorcracy: On the Future of the Fingerpost” *Critical Inquiry Spring* 2013. 508., <https://doi.org/10.1086/670043>.

⁵⁸ GOODRICH „Europe in America” (57. l.) 2075.

mégsem gépek, hanem emberek működtetik, amelyek kihatnak a döntéseikre így azok „Csupán régi mélyen gyökerező előítéleteink, a gyűlölet tükörképe lesz.”⁵⁹

A regény és a film narratívájában mintha a látás zavarna össze mindent. A látás hozza létre a „fekete bőrszín”, amelyhez a többségi társadalom előítéletei és gyűlölete kapcsolódik. Ha nem látjuk azt, ami történt, sőt mi több, elképzeljük, hogy nem azokban a színekben látjuk az eseményeket, hanem másokban, akkor az eset morális megítélése teljesen másként történne. Ha fehér lenne az áldozat, akkor nem takaroznánk a bosszúállás jogi megítélésével vagy a „rend” eszményével, és felmentenénk azt, aki kezébe veszi az igazságszolgáltatást, és végez az erőszaktevőkkel.

6. ZÁRSZÓ

Habár a fenti magyarázat kielégítőnek tűnhet, úgy gondolom, hogy Grisham regénye a saját perspektívájának foglya, és szimplán bőrszínproblémának látja a rasszizmus kérdését. Ha nem foglalkoznánk a bőrszínnel, akkor egyenlők lehetnénk, és igazságos lenne a társadalom. Az igazság azonban az – ahogy arra a kritikai fajelméletet képviselő szerzők legjobbjai rá is mutatnak –, hogy a rasszizmus nemcsak vizuális inger által előállt gyűlölet, hanem egy teljes társadalmi jelenségkomplexum, amely sok más aspektussal rendelkezik, egy sor egyéb tényező hozza létre azt a dolgot, amelyet „afroamerikai elleni rendszerszintű rasszizmusnak” nevezünk. A „jogrendszer színvakságának” elvét azért is kritizálják és tekintik nem kielégítő elvnek, mert a kisebbségi helyzetbe került személyek valóságélménye, életútja és lehetőségei teljesen mások, és így az alapvetően a többségi társadalomra méretezett normarendszer szükségszerűen torz és igazságtalan döntéseket fog hozni.

A regény végkicsengése álláspontom szerint inkább melankolikus és nem felszabadító. Az amerikai társadalom cowboymentalitása és a jogot megkerülő önbíráskodás eszménye intakt marad, az egyedüli változás az, hogy ebbe az eszménybe most már a fekete kisebbség is beléphet. A társadalmi erőszak nem szűnik meg, sőt, a társadalmilag elfogadott jogon túli erőszak alkalmazásának privilégiuma kibővül egy új személyi körrel. Európai szemszögből nézve ez inkább visszalépésnek tűnik a vérboszszú archaikus társadalmába, és nem a szabadság és az egyelőség kiterjesztésének.

Ezenkívül a jelen tanulmányban szereplő esküdtszéki nullifikáció mint csodafegyver az igazságtalan törvények és társadalmi konvenciókkal szemben azért nem lehet megfelelő eszköz, mert ez feltételez egy „antirasszista” és „társadalmi igazságosságra nyitott” közvéleményt, azonban ennek tényszerűsége kérdéses (különösen napjaink amerikai közéletében), másrészt a közvélemény patológiásan szenzációhajhász tendenciái könnyedén tehetik ezt az eszközt az erőszak, az előítéletek és rasszizmus eszközzé, ahogy az egyébként megtörtént a történelem folyamán.

Végül csak annyit jegyeznek meg, hogy jómagam is elvesztem a lényeg és látzatok dichotómiájában: habár a regény alapbűncselekménye két erőszaktevő legyilkolása volt, végül nem az ő gyilkosuk bűnösségéről szolt az eljárás, hanem az ő

⁵⁹ Lásd az 56. lábjegyzet által megjelölt filmes monológot.

bűnösségükről. Valójában a vádló és védő szerepköre felcserélődött ebben a furcsa fordított büntetőeljárásban, ahol előbb jött a büntetés, és utána következett annak a megvitatása, hogy vajon bűnösök voltak-e, és ebben az esetben Willard és Cobb védője Buckley államügyész volt, és Brigance volt a vádló. A perben igazából a jogrendszer lett gyanú alá vonva, amely „gyilkosokat mentetet” szemben a jogot körbevevő társadalmi igazságérzettel.

Úgy gondolom, hogy a *Ha ölni kell* legnagyobb tanulsága nekünk, jogászoknak az, hogy a jogrendszer mennyire törekeny és kiszolgáltatott valójában a mindenkori társadalmi környezetének: miközben próbáljuk a professzionális autonómiánkat fenntartani, a társadalom sok esetben mást láthat helyesnek. A közvélemény és a köznapi igazságérzet szorosan a markában tartja az eljárást és szereplőit, amittől olyan érzetünk lehet, hogy bármikor jöhet egy nagy hullám, amely elsodorja azt a jogrendszert, ami hosszú évszázadok alatt felépült, és a nyomán nem marad más, mint az egyéni bosszú és erőszak eszkalációja.

KISS VALÉRIA*

NEHÉZ DÖNTÉSEK. A DEMENCIÁVAL KAPCSOLATOS JOGI KÉRDÉSEK IRODALMI REPREZENTÁCIÓJÁNAK ELEMZÉSE**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.05>

Amikor José Arcadio Buendía egyedül maradt, abban keresett vigaszt, hogy szobák végtelen soráról álmodott. Álmában felkelt ágyából, kinyitotta az ajtót, és átment egy másik szobába, amely pontosan olyan volt, mint az övé [...]. Kedvtelve járt szobáról szobára, mint egy folyosón, párhuzamos tükrök között, amíg Prudencio Aguilar keze meg nem érintette a vállát. Ekkor visszaindult a szobák során, vissza az ébredés felé, s amikor útjának végére ért, a valóságos szobában ott találta Prudencio Aguilart. De két héttel azután, hogy José Arcadio Buendíát bevitték az ágyába, Prudencio Aguilar egy éjjel valamelyik közbülső szobában érintette meg a vállát, s abban a hitben, hogy a valóságos szobába jutott, örökre ott maradt.

Gabriel García Márquez: *Száz év magány*

Tanulmányomban a demenciával kapcsolatos jogi kérdések irodalmi reprezentációját vizsgálom. A demencia a XXI. század „népbetegsége”, az egyik legnagyobb kihívás, amellyel az előregedő társadalmak szembe kell hogy nézzenek. Ennek ellenére a szindrómával kapcsolatban a laikusok és a szakemberek tájékozottsága is alacsony. Az ismeretek hiányánál azonban komplexebb kérdés a demencia valódi megértése, amelyben a történetek, az irodalom a segítségünkre lehet.

A tanulmányban elsősorban Lisa Genova Megmaradt Alice-nek című művét elemzem, emellett Cabré, Munro, Bernlef, Kavagucsi és Enger regényeit dolgozom fel. A művek elemzésénél két fő kérdésem volt. Egyrészt az, hogyan ábrázolják a diagnózist és azt, ahogyan ez az érintett szereplőre és a környezetére, családtagjaira, munkatársaira hat. A másik kérdésem az volt, hogy a betegség lefolyását hogyan mutatják be, milyen döntéseket, fordulópontokat ábrázolnak, ki, hogyan hozza meg ezeket a döntéseket.

A tanulmány bemutatja, hogy ezek a művek értékes empirikus anyagot szolgáltatnak a jog és társadalmi valóság közötti ellentmondások megértéséhez. Ami a jogi oktatást illeti, a Megmaradt Alice-nek például kifejezetten alkalmas arra, hogy megmutassa a jogi szabályozás társadalmi, emberi következményeit a cselekvőképesség, támogatott és helyettes döntéshozatal témája kapcsán. Emellett fontos tanulságnak tartom azt is, hogy téves lenne az irodalmi művekből kirajzolódó képet mérceként beállítani. A vizsgált történetekben megjelenik a demens betegek élete értéktelenségének gondolata, a családtagok szeretetének idea-

* PhD, egyetemi adjunktus, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: kiss.valeria@ajk.elte.hu.

** A tanulmány "A nagykorúak cselekvőképességének korlátozása Magyarországon" című, az NKFIH által támogatott alapkutatás (FK 132513) keretében készült.

lizálása és az ebből fakadó paternalizmus kritikátlan elfogadása. Ugyanakkor, ha hihetünk az irodalmi narratívákból kirajzolódó képnek, a jogi intézmények teljesen idegenek, irrelevantánsak az érintettek számára: a jog elszakadt a szabályozni kívánt társadalmi valóságtól, nem áll már vele egészséges feszültségben, így nem alkalmas annak formálására sem.

I. PROBLÉMAFELVETÉS

A demencia „összefoglaló név, szellemi képességek romlásával és pszichés zavarokkal járó tünetegyüttes, amely megnehezíti a beteg mindennapi életét”,¹ legjellemzőbb tünete a memóriazavar. A XXI. század népbetegsége, az egyik legnagyobb kihívás, amellyel az előregedő társadalmak szembe kell hogy nézzenek.² Nem önálló betegség, hanem egy klinikai szindróma, amely számos betegségben megjelenhet, a leggyakoribb az Alzheimer-kór okozta demencia. Magyarországon a demens betegek számát 200 000 főre becsülik.³ Ennek ellenére a szindrómával kapcsolatban a laikusok és a szakemberek tájékozottsága is alacsony. Ezzel is összefügg, hogy a betegek döntő többségét nem diagnosztizálják a betegség korai szakaszában, és nem kapnak specifikus kezelést, amely lassíthatná állapotuk romlását. Az ismeretek hiányánál azonban komplexebb kérdés a demencia valódi megértése, amelyben a történetek, az irodalom a segítségünkre lehet.⁴

A demenciát a jogrendszer a cselekvőképesség koncepcióján keresztül értelmezi. A magyar jog számára a demencia egy részben, a betegség előrehaladott, kései

¹ Sz. n. (é. n.): Mi a demencia? INDA – Interprofesszionális Demencia Alaprogram, <https://inda.info.hu/mi-a-demencia>.

² VAJDA Norbert: Demencia Magyarországon. A 21. század egyik legnagyobb társadalmi kihívása. Szellem és tudomány. Különszám: *Bonarum Cultores Artium*. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának kutatói almanachja. 2020/1. 688–689., <https://www.uni-miskolc.hu/~btmtt/almanach/687-696.pdf>.

³ KOVÁCS Tibor: *Interprofesszionális együttműködési lehetőségek az egészségügyben: a demencia diagnózisa és kezelése* (INDA – Interprofesszionális Demencia Alaprogram 2015) https://inda.info.hu/uploads/dokumentumok/kovacs_tibor.pdf.

⁴ A demenciával számos irodalmi mű foglalkozik, néhány a magyarul megjelentek közül: Alice MUNRO: „Oda-vissza” in Uő.: *Szeret, nem szeret... Kilenc történet* (Budapest: Park 2008) 304–358., Lisa GENOVA: *Megmaradt Alice-nek* [ford. Neset Adrienn] (Szeged: Könyvmolyképző 2007), J. BERNLEF: *Agyrétek* [ford.: Wekerle Szabolcs] (Budapest: Gondolat 2008), Martin SUTER: *Az emlékezet csapdájában* [ford. Béresi Ákos] (Budapest: Trivium 2010), Diane KEATON: *Játszd újra, Diane* [ford. Béresi Csilla] (Budapest: Kossuth 2012), Jonathan FRANZEN: *Javítások* [ford.: Bart István] (Budapest: Európa 2012), Cecilie ENGER: *Anyám ajándékai* [ford. Petrikovics Edit] (Budapest: Typotex 2013), Jaime CABRÉ: *Én vétkem* [ford. Tomcsányi Zsuzsanna] (Budapest: Jelenkor 2014), Kazuo ISHIGURO: *Az eltemetett óriás*. [ford.: Falcsik Mari] (Budapest: Európa 2016), Matthew THOMAS: *Nem vagyunk önmagunk* [ford. Szécsi Noémi] (Budapest: Libri Kiadó – József Attila Kör 2017), KAVAGUCSI Tosikadzu: *Mielőtt a kávé kihűl* [ford.: Béresi Csilla] (Budapest: Kossuth 2018). Az angol nyelven elérhető művek közül említhető John BAYLEY: *Elegy for Iris* (New York: Picador 1999), Thomas DEBAGGIO: *Losing My Mind. An Intimate Look at Life with Alzheimer's* (New York: The Free Press 2002), Samantha HARVEY: *The Wilderness* (London: Doubleday 2008). Az angol nyelvű Alzheimer-irodalom áttekintéséhez: Stefan Merrill BLOCK: „A place beyond words: The literature of Alzheimer's” *New Yorker* August 20, 2014, <https://www.newyorker.com/books/page-turner/place-beyond-words-literature-alzheimers>.

stádiumában pedig teljesen korlátozott cselekvőképességgel járó állapotot jelent. Ami a jogi „kezelést” illeti, a betegek méltóságának megőrzése a kulcskérdés. Mivel a demencia általában hosszú lefolyású, korai diagnózis esetén kiemelt jelentősége lehetne a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (Ptk.) 2:39. §-a által szabályozott előzetes jognyilatkozatnak. Emellett a demens betegek jellemzően végigjárhatnak a Ptk. által meghatározott skála minden fokát a támogatott döntéshozataltól a cselekvőképességet részben, majd teljesen korlátozó gondnokságig, eközben pedig az akaratuk tiszteletben tartása, a méltóságuk megőrzése egyre sérülékenyebbé válik. Ez egyrészt szabályozási kérdés, de jórészt az ellátórendszer működésétől függ. A gondnokok és gondozók tevékenységének hatékony kontrollja viszont szintén jogi kérdés is.

II. MÓDSZERTAN

A jog és irodalom kutatásoknak több irányzatuk van. A legalapvetőbb felosztás megkülönbözteti a jog az irodalomban (*law in literature*) és a jog mint irodalom (*law as literature*) megközelítéseket.⁵ Az előbbi a jogintézmények irodalmi reprezentációjának elemzésével foglalkozik, míg az utóbbi a jogi szövegek, diskurzusok megértéséhez az irodalomtudomány eszközeit, belátásait használja. H. Szilágyi összefoglaló tanulmányában úgy fogalmaz, hogy az előbbi irányzat érdeklődésének középpontjában a jog és az igazságosság viszonya áll, és az irodalmi reflexiók elemzésének célja gyakran a pozitív jog kritikája, erkölcsi tanulságok megfogalmazása.

Bár ez a tanulmány a jog az irodalomban irányzathoz sorolható, de a célja nem kifejezetten az érintett, a cselekvőképesség hanyatlásának esetére kidolgozott jogintézmények (támogatott döntéshozatal, gondnokság, előzetes jognyilatkozat) kritikája. Ahogy fentebb röviden bemutattam, a demencia a XXI. századi társadalmak népbetegségévé vált, mégis bizonyos értelemben rejtélyes, megfejthetetlen állapot maradt. Az emlékek elvesztésével az identitás alapvető eleme sérül, ezért a demencia nemcsak egészségügyi, társadalmi vagy épp jogi kérdéseket vet fel, hanem az egyén önazonosságának filozófiai problémáját is. A családtagok, a beteg környezete számára is egyre kevésbé megérthető a betegség előrehaladtával az, amin a beteg/páciens keresztülmegy. A jogászoknak, jogalkotóknak és jogalkalmazóknak egyaránt, általában hiányzik a megfelelő szaktudása erről a betegségről, de ennél is alapvetőbb probléma talán a valódi megértés hiánya. Ennek a tanulmánynak az alapötése az, hogy a demenciáról szóló irodalmi narratívák ebben segíthetnek, ezeken a történeteken keresztül a jogalkotással, jogalkalmazással foglalkozó szakemberek vagy még a pályájuk egy korábbi szakaszában a joghallgatók is megismerhetik ezt a betegséget. Ez a fajta megismerés azért különösen értékes, mert közelebb hozza a problémát, mint a betegségről szóló szakirodalom tanulmányozása, lehetővé teszi a valódi, érzelmi bevonódást, átélést. Másrészt viszont olvasóként megőrzünk némi távolságot, ezeket a többé-kevésbé fiktív történeteket olvasva lehetőségünk van el-

⁵ H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom (habilitációs előadás)” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1. 5.

mélyültebben reflektálni az emberi tapasztalatoknak erre a sajátos területére, ami-re, ha a saját családunk történetévé válik, már nincs lehetőségünk.

Ezek persze nem gyökeresen új belátások, sőt. A kisebbségi léthelyzetekkel kapcsolatban időről időre felmerül az igény, hogy megteremtődjön ezek elmondásának, elbeszélésének nyelve, megszólaljanak az érintettek, legyenek szavaink ezekre a tapasztalatokra, és ezeken keresztül a nem érintettek számára is megközelíthetőbbé váljon az érintettek valósága, társadalmi tapasztalata. Ez a belátás nagyon fontos a feminista társadalomtudományok, így a feminista jogelmélet művelői számára, de a kritikai rasszelmélet (*Critical Race Theory*) művelői is kiemelt fontosságúnak tartják, és használják a jogi történetmesélés eszközeit, módszerét.⁶

A tanulmányban elsősorban Lisa Genova *Megmaradt Alice-nek* című művét elemzem, mivel a demenciával kapcsolatos irodalom köréből ez az, amelynek kifejezetten az Alzheimer-kór a témája, emellett Cabré, Munro, Bernlef, Kavagucsi és Enger regényeit dolgozom fel. A művek elemzésénél két fő kérdésem volt. Egyrészt az, hogyan ábrázolják a diagnózist és azt, ahogyan ez az érintett szereplőre és a környezetére, családtagjaira, munkatársaira hat. Felmerülnek-e jogi relevanciájú kérdések, például az érintett tulajdonával való rendelkezés, gondnok vagy intézmény kiválasztása, előzetes nyilatkozatok tétele egészségügyi vagy más, például az imént említett kérdésekben? A másik kérdésem az volt, hogy a betegség lefolyását hogyan mutatják be, milyen döntéseket, fordulópontokat ábrázolnak, ki, hogyan hozza meg ezeket a döntéseket. Ki gondoskodik az érintettől, hogyan mutatják be ezt a kapcsolatot?

III. DEMENCIA AZ IRODALOMBAN

A demencia témája lassan megtalálja az utat a *mainstream* vagy legalábbis széles közönséghez eljutó alkotásokba is. 2020-ban mutatták be *Az apa* című filmdrámát, amely egy szindarab adaptációja. Anthony Hopkins, aki a filmben a címszerepet, az Alzheimer-kórban szenvedő apa szerepét játssza, Oscar-díjat kapott alakításáért, ez a filmnek és így a benne ábrázolt témának is nagy nyilvánosságot biztosított. Több, fent említett műből is készült film.

⁶ A kisebbségi tudatosság jogelméletei általában véve is különösen nagy hasznát veszik a kvalitatív megközelítéseknek, és a hagyományos jogelméleti és jogszociológiai kutatásoknál rendszerint sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a történetek, „ellentörténetek” elbeszélésére. (Richard DELGADO: „Storytelling for Oppositionists and Others: A Plea for Narrative” *Michigan Law Review* 1989/8. 2411–2441., <https://doi.org/10.2307/1289308>. Erre azért van szükségük, mert a valóság alternatív olvasatát igyekeznek megmutatni, azok tapasztalatain keresztül, akik valamely kisebbségi csoporthoz tartoznak. Ahogyan Nagy Tamás fogalmazott a narratív jogelmélet kontinentális és amerikai irányzatainak különbsége kapcsán: „Az amerikai megközelítések számára viszont az elbeszélések sokkal inkább mint a történelem által »elhallgattatott« kisebbségek hangjának megszólaltatása, a hagyományosan marginalizált (kirekesztett), elnyomott társadalmi csoportok szempontjainak kifejezésre juttatása és érdekeik érvényesítése válik érdekessé.” Az irányzat ezen ágának legfőbb célja az, hogy feltárja, megmutassa a konfliktusok jog nyelvére való lefordításának elnyomó jellegét, és lehetővé tegye más narratívák megszólaltatását. (Nagy Tamás „S ő levelemre városunkba jön«, avagy hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak?” in FLECK Zoltán – FEKETE Balázs (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről* (Budapest: Eötvös Kiadó 2015) 115.

Ahogy a demenciáról szóló irodalmi (és más művészeti ágakba tartozó) művek egyre szaporodnak, ezeknek a narratívának a kutatása érdekes és egyre bővülő témájává vált az irodalomtudományi kutatásoknak.⁷ Ezek az elemzések gyakran hangsúlyozzák, hogy a narratívák segíthetik az empátia felébresztését és a megértést,⁸ de előfordul az is, hogy felhívják a figyelmet az egyes narratívákban megjelenő elnyomó, dehumanizáló értelmezésekre.⁹ Bár a demenciáról szóló narratívák jogi aspektusait jellemzően nem érintik ezek a művek, a belátásaik beépítése ennek a sajátos kérdésnek a vizsgálatában is fontos. Tudomásom szerint kifejezetten erről a témáról még nem született átfogó elemzés, ez a tanulmány talán alkalmas arra, hogy felhívja a figyelmet erre a fontos, jelentős és érdekes kutatási területre a jogelmélet, fogyatékoságtudomány és irodalomtudomány határterületén.

A demenciáról szóló narratíváknak az egyik központi kérdése az identitás és emlékek kapcsolata, a személyiség felbomlásának vagy épp valamiféle esszenciális személyiség megjelenésének kérdése, amely egy élet emlékeinek elvesztése után marad meg. Emellett a szerzőket általában a család témája foglalkoztatja: a szülők története, a szülők és gyermekek kapcsolata, a meghatározó döntésekre való visszaemlékezés, amelyek a maguk idejében talán feloldódtak a hétköznapiakban, de az elvesző emlékekért való küzdelem a korábinál világosabbá teszi a jelentőségüket, a javítások, megbékélés, feloldozás lehetősége.

Ami a demenciával kapcsolatos jogi kérdéseket illeti, ezek általában nem vagy nem reflektáltak jelennek meg ezekben a művekben, ahogyan a rájuk adott tudományos reflexióban sem. Pedig ezek a kérdések napjainkban jogtudományi viták tárgyává is váltak, világszerte és Magyarországon is. Ennek legfőbb oka a fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló ENSZ egyezmény (*Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, CRPD), amelyet 2006. december 13-án fogadtak el, és amit Magyarország az első európai államként, még 2007-ben ratifikált. A CRPD 12. cikke ugyanis úgy rendelkezik, hogy a részes államok elismerik, hogy „a fogyatékosággal élő személyeket az élet minden területén másokkal azonos alapon megilleti a jog-, illetőleg cselekvőképesség”. Az Egyezmény által létrehozott, a végrehajtási mechanizmusokat működtető CRPD Bizottság az első magyar országjelentés felülvizsgálata során kifejtette, hogy az Egyezmény szövegezéséből következően az egyezménykonferencia szabályozás minden esetben biztosítja az érintett beleszólását és végső döntési kompetenciáját az életét meghatározó döntések tekintetében, vagyis az Egyezménnyel nem összeegyeztethetők a helyettes döntéshozatali

⁷ Lucy BURKE: „Oneself as Another: Intersubjectivity and Ethics in Alzheimer’s Illness Narratives” *Narrative Works* 2014/4. 28–47., <https://doi.org/10.7202/1062098ar>; Aagje SWINNEN – Mark SCHWEDA (szerk.): *Popularizing Dementia: Public Expressions and Representations of Forgetfulness* (Bielefeld: Transcript Verlag 2015) <https://doi.org/10.1515/9783839427101>; Rebecca A. BITENC: *Reconsidering Dementia Narratives. Empathy, Identity and Care* (New York: Routledge 2020).

⁸ Ragna AADLANDSVIK: „The Second Sight: Learning About and With Dementia by Means of Poetry” *Dementia* 2008/3. 321–339., <https://doi.org/10.1177/1471301208093287>.

⁹ Susan M. BEHUNIAK: „The Living Dead? The Construction of People with Alzheimer’s Disease as Zombies” *Ageing and Society* 2011/1. 70–92., <https://doi.org/10.1017/s0144686x10000693>.

mechanizmusok (*substitute decision-making*), vagyis a cselekvőképesség részleges vagy teljes korlátozása.¹⁰

Bár az iránymutatás világos, a CRPD egyértelmű paradigmaváltást vár el abban a tekintetben, hogy a fogyatékkal élő személyeknek másokkal azonos alapon, megkülönböztetés nélkül kell biztosítani a cselekvőképességet, szükséges esetekben segítséget, támogatást adva a döntések meghozatalához, de sohasem elvonva a döntés jogát az érintettől, ez komoly szabályozási kihívás elé állította a ratifikáló államokat. Jelentős hazai és nemzetközi munkák¹¹ születtek az elmúlt években erről a témáról, amelyek részben a jelen helyzet jogszociológiai feltárására vállalkoztak, részben pedig arra, hogy szabályozási javaslatokat adjanak, amelyek segíthetik a jogalkotót ennek a kihívásnak a megoldásában.

Az irodalmi reprezentációk elemzése annyit tehet hozzá ehhez, hogy szembevisíti a jogtudomány képviselőit azzal, hogy a jogi szabályozás hogyan jelenik meg a demenciával kapcsolatos értelmezésekben, reprezentációkban, történetekben. A diagnózishoz való jog, a korai stádiumban az önrendelkezés joga, a betegség előrehaladtával pedig a megfelelő kezeléshez, ápoláshoz való jog, és a helyettes döntéshozatal problémája mind a méltósághoz való alapvető jogot érintik. A demenciával foglalkozó művekben a jogi nyelvezet, értékelés általában nem jelenik meg, ahogyan jobbára a jogrendszer szereplői (gyámhatóság, bíróság, gondnok, támogató) sem. A demencia a személyiség és a családi kapcsolatok olyan alapvető rétegeit érinti, amelyek, úgy tűnik, szinte taszítják a jogi értékelést, értelmetlen, irreleváns az irodalmi narratívákban a jogi szálak megjelenítése. Ez a hiány önmagában is tanulságos, jól mutatja azt, hogy a betegség hétköznapi értelmezésében akár az érintettek, akár a családtagok számára mennyire távoliak, hatástalanok a jelenlegi jogi megoldások. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a jognak és a jog által irányított intézményrendszernek ne lenne szerepe abban, hogy rendezze a demens betegek önrendelkezésének problémáit. A betegek és családjuk helyzetének jobb megértése pedig kulcsfontosságú a jogi megoldások fejlesztésében.

Az alábbiakban egyrészt azt vizsgálom, hogyan jelenik meg (1) a diagnózis birtokában való felkészülés, másrészt (2) a gondnokság, gondozás és a méltóság megőrzésének témája egyes, a demenciával foglalkozó irodalmi művekben.

¹⁰ BIRTHA Magdolna: „Mennyire lehet konstruktív egy párbeszéd? Az ENSZ CRPD Bizottságának felülvizsgálata a fogyatékosjogi egyezmény magyarországi végrehajtásáról” *Fundamentum* 2012/3. 89.

¹¹ GULYA Fruzsina – HOFFMAN István (szerk.) *A nagykorúak cselekvőképességének korlátozása Magyarországon*. (Budapest: ORAC 2024) <https://doi.org/10.21862/ncskm.9789632586151>; illetve ld. különösen ebben a kötetben: TÖKEY Balázs – KISS Valéria – HOFFMAN István – MALÉTH Anett: „Hogyan lehet a Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló ENSZ Egyezményt (CRPD) a kontinentális jogrendszerekbe átültetni? Egy lehetséges megoldás” 13–32., <https://doi.org/10.21862/ncskm.9789632586151.13.32>; emellett jelentősek ezen a téren FIALA-Butora János munkái, különösen FIALA-BUTORA János: *Right to Decide: A Framework for Supporting the Legal Capacity of Persons with Severe Disabilities* (London: Hart, megjelenés alatt).

III. 1. DIAGNÓZIS ÉS FELKÉSZÜLÉS

Egyes művekben a demenciát úgy mutatja be a szerző, mint egy olyan folyamatot, amelyben a beteg már a kezdetekkor, a korai stádiumban is „elveszik”, korábbi önállósága, ágenciája azonnal szétesik, feloldódik a betegszerepben, teljesen lefoglalja ez az ismeretlen, az egzisztenciája alapjait fenyegető folyamat. Az edukáció, naprakész, könnyen elérhető ismeretek, korai diagnózis, megfelelő egészségügyi tájékoztatás és ellátás fogalmi nem hangoznak el, bár, ha reflektálunk erre, ennek hiánya nagyon is meghatározó vonás a művekben. A főhősöknek sérül az a joguk, hogy még a betegségük korai stádiumában világos válaszokat kapjanak a kérdéseikre. Ebből személyes szinten elveszettség, félelem származik, ami hangsúlyos elem ezekben a történetekben. Ha a jogi következményeken elmélkedünk, nem nehéz belátni, hogy a beteg önrendelkezési joga is sérül. Azt, hogy mennyire természetes ez, jól mutatja az, hogy a demenciát bemutató, érzékeny, a jelenséget összetetten ábrázoló művek jó részében ez semmiféle kritikát nem vált ki egyetlen szereplőből sem.

Erre jó példa Bernlef művének főhőse, Marteen Klein. Marteen egy zárt és komfortos mikrovilágban él a feleségével, Verával és a kutyájukkal. A műből az életükről kirajzolódó kép egyszerre monoton és meghitt, kevés szereplővel, biztonságos egyformaságban telnek a napok. Marteent a regény első pillanatától kezdve teljesen lefoglalja az, hogy összezavarodik körülötte ez a biztonságos környezet, a napok, az órák elvesztik linearitásukat, a feledés epizódjai megszakítják az idő békés folyását. Ezzel párhuzamosan a múlt egyre elevenebbé válik Marteen számára. De diagnózisról, szembenézéstről, rendelkezéstről, előzetes jognyilatkozatokról nem esik szó, legalábbis a főhős számára ezek a kérdések mintha nem is léteznének. Ezek a kérdések az *Agyrémek*ben Vera kérdései, az ő problémái. Vera szembesül a diagnózissal, ő próbál megoldást találni, keres ápolót a férje számára.

Egy másik példa erre Cecilie Enger műve, az *Anyám ajándékai*:

Hat hónap telt el azóta, hogy anya mélységesen összezavarodva beült a hűgom kocsi-jába anélkül, hogy megkérdezte volna, hová mennek. Anne Johanne egész idő alatt fogta a kezét, amíg a kavicsos úton elindulva kigördültek a kapun, és elhajtottak az ápolási otthonhoz, ahol helyet biztosítottak anya számára.¹²

A szerző így írja le a betegség korai stádiumában az elbeszélő édesanyjának reakcióját:

Amikor az Alzheimer közbeszólt, anya kétségbeesése lecsupaszodott, elkeseredetten beszélni kezdett, hogy a félelmetes és folyamatosan szétcsúszó világot a helyén tartsa. És egyre csak írt, cetlikre firkált feljegyzéseket, leveleket, listákat, időpontokat. A mondatok egyre rövidebbek lettek, az összefüggések felbomlottak, jelentős epizódokat ugrott át, minden félbeszakadt, és megszűnt az értelem.¹³

¹² ENGER (5. l.) 1. fejezet.

¹³ ENGER (5. l.) 44. fejezet.

A diagnózis és megfelelő tájékoztatás birtokában az érintettek reakciója megváltozik, megpróbálnak megoldást találni. A *Megmaradt Alice-nek* címszereplője, amikor megtudja, hogy Alzheimer-kórban szenved, levelet ír magának, amelyben öt kérdést tesz fel jövőbeli énjének („Milyen hónapban járunk? [...] Hány gyermeked van?”¹⁴), azzal, hogy ha nem tud ezekre válaszolni, már nem azt az életet éli, amit szeretne. A levélben ezután részletes instrukciókat ad az öngyilkossághoz. Alice, a címzett azonban már nem tudja követni az utasításokat, noha szándékában áll. A regény vége felé Alice és a férje, John elmennek fagyizni, és John is felteszi neki ezeket a kérdéseket, Alice pedig már nem tud válaszolni rájuk. Ezek után John felteszi a döntő kérdést:

– Alice, még mindig itt akarsz maradni?

A férfi komolyan ráncolta a szemöldökét, a szeme melletti vonalak elmélyültek. Fontos volt számára a kérdés. Alice elmosolyodott, és elégedett volt magával, hogy erre a kérdésre legalább tud válaszolni.

– Igen. Szeretek itt üldögélni veled. Még nem végeztem.

Felmutatta a csokis fagyit. Olvadozni kezdett, és lecsorgott a tölcsér oldalán, egyenesen a kezére.

– Miért, máris indulnunk kell? – kérdezte.

– Nem. Edd csak nyugodtan.¹⁵

A regény végső tanulsága azonban éppen az, hogy Alice, aki megkapta a diagnózist, nem ítélte meg helyesen a helyzetét, mert a betegség előrehaladtával, az emlékek elvesztésével, a személyiség komplexitása megszűnik, de végül mégis megmarad az identitásnak, önazonosságnak valamiféle magja, az értékesség és méltóság alapja megőrződik, Alice megmarad Alice-nek.

A jövőbe írt levél témája kerül elő Kavagucsi Tosikadzu művében is. A *Mielőtt a kávé kihűl* története az időutazás egy sajátos, korlátozott formája köré épül. Egy tokiói kávézó egy bizonyos székén lehet a múlt vagy a jövő egy meghatározott pontjára utazni, és ott annyi időt eltölteni, amennyi egy csésze kávé elfogyasztásához kell. A mű négy története közül az egyik egy házaspárról szól. A férfi, amikor megtudja, hogy Alzheimer-kórja van, levelet ír a feleségének, aki, amikor tudomást szerez a levélről, visszautazik az időben, hogy elkérje azt a férjétől. Az utazás alkalmat ad nekik, hogy beszéljenek a betegségről, amire annak idején nem került sor. A levélben pedig a férfi „rendelkezik” arról, milyen bánásmódot szeretne a jövőben. Ez a levél sem pozitívabb, mint Alice-é:

Ápolónő vagy, ezért feltételezem, hogy mostanra észrevetted, olyan betegségem van, ami felejtéssel jár. Úgy képzelem, hogy emlékezetem elvesztésével párhuzamosan te félreteszed a személyes érzéseidet, és egy ápolónő közönyével viseled majd gondo-

¹⁴ GENOVA (5. l.) 285–286.

¹⁵ GENOVA (5. l.) 283.

mat. [...] Nem muszáj ápolónőként sem mellettem maradnod. Hasznavehetetlen férj vagyok, hagyj hát el! [...] Nem szeretném, ha szánalomból maradnál a feleségem.”¹⁶

De Kohtake, a feleség nem érzi tehernek Fuszagi ápolását, úgy gondolja, ez a legjobb megoldás.

Munro novellája különleges abból a szempontból, hogy nem ábrázolja tragikusnak a betegséget. Egy házaspárról, Fionáról és Grantról szól. A történetben Munro Fionát öntörvényű nőnek ábrázolja, többször utal arra, hogy nem befolyásolták a társadalmi elvárások, a környezetének mintái, a maga bájos és csendes módján feleltet az ezeknek. Grant kezét is ő kérte meg, „[...] akkoriban sokan úgy látták, hogy magát Grantet, aki éppen akkor nyerte el első állását az egyetemen [...] Fiona egy hasonlóan külön szeszélyből eredendően szedte fel, ápolta, gondozta, kedvelte.”¹⁷ A mű fő témája az ő összetett viszonyuk, szerelmük, amelyben a demencia és Fiona beköltözése a Mezőtő nevű otthonba váratlan fordulatot hoz. Munro érzékenyen, de humorral mutatja be azt, ahogyan Fiona állapota romlik:

Idővel nemigen számított, milyen címkét ragasztanak rá. Fiona, aki már nem járt egyedül vásárolni, eltűnt a szupermarketből, amikor Grant egy pillanatra hátat fordított. Egy rendőr talált rá, több sarokkal arrébb, amint az úttest közepén sétált. A rendőr megkérdezte a nevét, és Fiona azonnal megmondta. Azután a rendőr megkérdezte, hogy hívják a miniszterelnököt.

– Ha ezt nem tudja, fiatalember, nem volna helye ilyen felelősségteljes állásban.¹⁸

A novellában Fiona döntése, hogy intézménybe költözik:

Aznap, amikor elkóborolt a szupermarketből, Fiona a vacsoránál így szólt Granthez:

– Ugye tudod, mit kell majd tenned velem? Be kell dugnod oda, abba a... Micsodatóba?

– Mezőtő – mondta Grant. – Még nem tartunk ott.

Az *Oda-vissza* történetében Fiona valóban beköltözik az otthonba, de ez Grant szerelmét nem érinti.

Jaume Cabré regénye, az *Én vétkem* összetett családtörténet, amely a soá emlékeztét is érinti, a regény kerettörténete szól arról, hogy a főszereplőt, Adrià Ardévolt – aki érdekes módon, a *Megmaradt Alice-nek* címszereplőjéhez hasonlóan egyetemi professzor – korai Alzheimer-kórral diagnosztizálják. Adrià visszaemlékezései alkotják a regényt. Ami a betegséggel való szembenézést illeti, ez csak futólag jelenik meg, de ő is ad a diagnózis birtokában iránymutatást a környezetének, egy írásban, amelynek a „Gyakorlati útmutatás életem végső szakaszához” címet adja. Adrià az egyetlen az itt említett karakterek közül, aki rendelkezik a tulajdonáról, lakásáról, könyvtáráról, festményekről, gyűjteményekről. Ezt indokolja is az élet-

¹⁶ KAVAGUCSI (5. lj.) 126.

¹⁷ MUNRO (5. lj.) 308.

¹⁸ MUNRO (5. lj.) 308.

története, amelyekben ezeknek a tárgyaknak értékükön túl nagy érzelmi jelentősége, a családtagok sorsát is formáló ereje van. A regény maga is legalább annyira tárgyak története, mint az őket időszakosan birtokló embereké. A „gyakorlati útmutatást” Adrià így zárja:

Végül pedig hozzátennék még néhány gondolatot mindazok számára, akiket érdekel. Azt mondják, hogy nem hiányolom majd sem a könyveket, sem a zenét, de ezt nem hiszem el. Azt mondják, hogy nem ismerlek majd fel benneteket, de ne legyetek kegyetlenek hozzám. Azt mondják, hogy az állapotom nem okoz majd szenvedést. Ezért nektek se okozzon. Nézzétek el a leépülésemet, amely fokozatos lesz, de megállíthatatlan.¹⁹

Ezek a történetek arra világítanak rá, hogy a diagnózis birtokában a szereplők habitusuknak megfelelően képesek rendelkezni arról, mi történjen velük később. Alice és Fuszagi értéktelennek ítélik magukat az emlékezetük nélkül, és felszabadítanak a környezetüket a gondoskodás terhe alól. A maga derűsebb módján Munro hőse is így tesz. Ugyanakkor mindhárom történet azt mutatja, a környezetük értékesnek, szeretetre méltónak tartja őket a betegség késői szakaszában is, és meg vannak győződve arról, hogy a szeretett személy egyéniségének lényege megmaradt. Ez az üzenet egyrészt humánus és reményt keltő, másrészt viszont rávilágít arra, hogy a jog egyik fő megoldása nem vág egybe a történetekből kirajzolódó erkölcsi iránymutatással. Az előzetes jognyilatkozat lényege, hogy az érintett akarata érvényre juthasson akkor is, ha már nem képes azt kifejezni. Ha a családtagok szeretetből ezt felülbírálják, az olyan paternalista megoldás, amely megfosztja az egyént a méltóságától. Ezek a röviden bemutatott narratívák rávilágítanak arra, hogy az előzetes jognyilatkozat csak akkor nem vezet embertelen eredményre – hiszen a hősök eutanáziára, magára hagyásra buzdítják környezetüket, saját értéktelenségüket hangoztatják – ha széles körben rendelkezünk tudással erről a szimptomáról, és általánosan elfogadott, hogy a demens személyek élete értékes.

III. 2. GONDOSKODÁS ÉS HELYETTES DÖNTÉSHOZATAL

A demenciáról szóló regényekben a betegek állapotának romlásával természetes módon bekövetkezik az, hogy a családtagok kezdenek róluk gondoskodni. Később, amikor ez már nem elég, vagy túl nagy terhet jelent, gyakran szakképzett ápolót fogadnak, végül pedig egy intézményben helyezik el a beteget. Kifejezetten jellemző, hogy a beteg döntési jogáról nem esik szó e lépések kapcsán. Korábban már idéztem Enger művének egy részletét, az édesanya intézményben való elhelyezéséről. A regényben a gyerekek keresnek megoldást, az édesanyjuk nincs döntési helyzetben. Idekívánkozik egy interjúrészlet a korábban már említett kutatás anyagából, amelyben egy apa, aki mentális beteg, felnőtt fiával él, és a gondno-

¹⁹ CABRÉ (5. l.) 35. fejezet.

ka is, így fogalmazott: „magával a gyámsággal, hát inkább csak negatív tapasztalatom van, mert maga ez az intézmény ez igazából nem segített, ez egy bürokratikus akadályt jelentett”.

A fiktív történetekből és a kutatásban felvett narratív élettörténet-interjúkból hasonló kép rajzolódik ki: a helyettes döntéshozatal jogi keretei nagyon távol esnek az érintettek hétköznapi valóságától. Teljesen természetes, hogy az egyén, míg képes rá, maga dönt a számára fontos kérdésekben, mint ahogy az is, hogy amikor már nem képes erre, a döntési jog (a narratívákban inkább felelősség) átcsúszik a családtagok kezébe. Ebben az esetben az irodalom mintha szebb képet festene a valóságnál, hiszen a helyettes döntéshozatal minden jogrendszerben létező intézmény, és nem mentes a konfliktusoktól, de ezek a konfliktusok nem jelennek meg a vizsgált elbeszélésekben. Nem irodalmi mű, de említésre méltó a *Fontos vagy nekem* című film, amely a helyettes döntéshozatalban rejlő visszaélési lehetőségekről szól. Fontos megjegyezni, hogy a filmben egy hivatásos gondnok próbálja meg kifosztani a gondnokoltjait, vagyis nem családtagok közötti viszonyokról van szó. A családon belüli visszaélési lehetőségek mintha tabusítva lennének ebben a körben.

Az általam részletesebben elemzett művek közül négyben esik szó intézményi elhelyezésről. Két mű főhősét, Alice-t és Fuszagit mindvégig a családtagjaik gondozzák – legalábbis amíg követjük a történetüket. Ahogy a betegség előre halad, a művekben általában nem merülnek fel döntési helyzetek, konfliktusok. A *Megmaradt Alice-nek* kivételes ebben a tekintetben (is), mivel ahogy Alice betegsége egyre súlyosabbá válik, ő és a férje komoly dilemma elé kerül, John ugyanis remek állásajánlatot kap egy másik városban. Alice nem akar költözni, és a lányai mellé állnak:

- Apa, ez az utolsó esélyünk, hogy együtt lehessünk. Nem mehetsz el New Yorkba, nem veheted el tőlünk ezt az esélyt.
- Nézd, ha elfogadtad volna az NYU ajánlatát a Brandeis helyett, annyi időt tölthetnél velem, amennyit csak akarsz. Te is döntöttél, én is döntök.
- És anyának miért nincs beleszólása a döntésedbe? – kérdezte az anya.
- Nem akar New Yorkba költözni – tette hozzá a színésznő.
- Te sem tudod, hogy mit akar – mondta John.
- Megmondtam, hogy nem akar. Gyerünk, kérdezd meg! Csak azért, mert Alzheimerem van, nem jelenti azt, hogy ne tudná, mit akar és mit nem. Hajnali háromkor rántottát akart piritóssal, nem müzlit vagy szalonnát. És egyáltalán nem akart lefeküdni. Te azért nem veszed figyelembe, hogy mit akar, mert Alzheimer-kóros – mondta a színésznő.

*Ja, rólam beszélnek...*²⁰

Alice tehát a lányaival, férjével marad a regény végéig. A *Mielőtt a kávé kihűl* Fuszagijának történetét is csak addig követjük, míg a felesége még tud gondoskodni róla, és a történetben benne rejlik, hogy Kohtake, mivel a foglalkozása ápolónő, el

²⁰ GENOVA (5. l.) 278.

tudja majd látni, nem lesz szükség arra, hogy mások gondoskodjanak róla, de ennek a terheiről, praktikus következményeiről nem esik szó.

A többi karakter előbb-utóbb valamilyen intézménybe, otthonba kerül. Ezeknek az ábrázolása legtöbbször sötét. Bernlef regényében, mire Marteen bekerül egy intézménybe, már csak nagyon töredékesen érzékeli maga körül az eseményeket, de ez a bánásmód nem mentes az erőszaktól, Marteent leszíjazzák, gyógyszereket adnak be neki. Cabré megzavarodott Adriáját meglopják. Fiona kellemes helyen él, de az otthonban a súlyos esetek az emeleten vannak, és a novellában végig fenyegetően jelen van az emeletre kerülés lehetősége:

Meg kellene tudnia, gondolta [Grant], hogy mi megy végbe az emeleten, ahol azokat tartják, akik, mint Kristy mondta, már tényleg veszítettek. [...] Felment a lépcsőn, de odafent az ajtó zárva volt, kulcsa csak a személyzetnek volt hozzá. [...] Mit csinálnak azok, akik veszítettek?

– Némelyik csak ül – mondta Kristy. – Van aki ül, és sír. Más meg torka szakadtából ordít. Ne legyen rá kíváncsi.²¹

Ami a döntéseket illeti, az intézményben lakók már nem hozhatnak saját döntéseket. Fionát elszakítják szerelmétől, és semmit nem tehet ez ellen. A legtöbb karaktert úgy ábrázolja az író, mint akinek ebben a szakaszban már nincs is meg az a képessége, hogy döntsön, mivel a fontosabb, összetettebb problémákat nem tudják értelmezni. A gondnokság, a jogi relevanciájú döntések meghozásának módja nem merül fel ezekben a történetekben.

IV. ÖSSZEGZÉS

Ebből a rövid tanulmányból számos kérdés adódik. Egyrészt, reményeim szerint felvillantja, milyen kiterjedt irodalma van elsősorban az Alzheimer-kórnak, és ezek milyen értékes empirikus anyagot szolgáltatnak a jog és társadalmi valóság közötti ellentmondások megértéséhez. Ami a jogi oktatást illeti, a *Megmaradt Alice-nek* olyan mű, amely mélyen, érzékenyen és hitelesen mutatja be az Alzheimer-kórt, és alkalmas arra, hogy „érzékenyítse” a diákokat erre a kérdésre. Mivel film is készült belőle, könnyen beilleszthető az egyetemi tananyagokba, és kifejezetten hasznos lehet a diákok számára, hogy megértsék a jogi szabályozás társadalmi, emberi következményeit, amikor a cselekvőképesség, támogatott és helyettes döntéshozatal témájával foglalkoznak.

Emellett e rövid elemzés fontos tanulságának tartom, hogy téves lenne az irodalmi művekből kirajzolódó képet mérceként beállítani. A vizsgált történetekben megjelenik a demens betegek életének értéktelenségének gondolata, az érintettek ettől való félelme, és a családtagok szeretetének idealizálása és az ebből fakadó paternalizmus kritikátlan elfogadása. Ugyanakkor, ha hihetünk az irodalmi narra-

²¹ MUNRO (5. l.) 331.

tívákból kirajzolódó képnek és az eddigi kutatási eredményeinknek, a jogi intézmények teljesen idegenek, irrelevánsak és értelmetlenek az érintettek számára, a jog e téren teljesen elszakadt a szabályozni kívánt társadalmi valóságtól, nem áll már vele egészséges feszültségben, így nem alkalmas annak formálására sem, pedig erre az érintettek – potenciálisan mindannyiunk – méltóságának megőrzése érdekében nagy szükség lenne.

LŐRINCZI LILLA*

A LÁTHATATLAN KÁNON – A JOGI ES IRODALMI SZÖVEGEK ÉRINTKEZÉSI PONTJAI

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.06>

A szöveg célja a jogi és irodalmi szövegek közötti kapcsolódási pontok, hasonlóságok és különbségek feltárása, különös tekintettel a kánon és kanonizáció fogalmára. A kánon és kanonizáció említésekor az ember tipikusan egyházi, irodalmi szövegekre vagy zenére asszociál, e tanulmány arra ösztönzi az olvasót, hogy ezen hagyományos értelmezéseket félretéve vizsgálja meg, hogyan terjeszthető ki a kifejezés értelmezési köre a jogi szövegekre és az ezekkel kapcsolatos mechanizmusokra is. A tanulmány kitér arra, hogy a jogi szövegek is keresztülmennek-e a kanonizáció folyamatán, hasonlóan az irodalmi szövegekhez, és hogy hogyan segítheti ez a megközelítés a jogi szövegek mélyebb megértését. Az összehasonlítás során választ keres arra, hogy az irodalmi szövegeknek van-e olyan sajátosságuk, amely megmagyarázza, miért vált a kánon népszerű kutatási tárggyá az irodalomban, míg a jogi szövegek esetében ez miért nem jelent meg hasonló mértékben, miért maradhatott egy szinte érintetlen terület, ahol csak utalások szintjén találkozhatunk a kánon fogalmával. A kutatás rávilágít arra, hogy a kánon nemcsak a kiválóknak tartott szerzők és műalkotások gyűjteménye, hanem a kiválasztási folyamatok és értelmezési rendszerek is szerves részét képezik, amely tényezők a jogi szövegek esetében ugyanúgy vizsgálat tárgyát képezhetik. A jogi szövegek kanonizációjának vizsgálata új kutatási irányokat nyithat meg, beleértve a jogi szövegekben átadott ismeretek és értékek fenntartását és a kánon szerepének elemzését, valamint a kontinentális és common law jogrendszerek jogalkotási és jogalkalmazási mechanizmusainak kanonizációra gyakorolt hatását.

A kánon és a kanonizáció említése kapcsán az ember elsősorban az egyházi szövegekre, az irodalmi szövegekre vagy esetleg a zenére gondol. Ebben az írásban mégis arra kérem az olvasót, hogy – ha csak egy kis időre is – tegye félre az ismert értelmezéseket, és engedje meg, hogy bemutassam, a kifejezés értelmezési köre miként terjeszthető ki a jogi szövegekre és a jogi szövegekkel kapcsolatos mechanizmusokra is. A népszerű irodalmi fogalom jogi szövegekre vonatkoztatása felfedhet ahhoz hasonló ténytérületeket, mint amit az úgynevezett kánonháborúk, az Egyesült Államokban az irodalmi kurrikulum körüli viták tártak fel az 1970-es évektől kezdődően. A jog és irodalom kutatások bevett irányzatai, a jog az irodalomban

* Doktorandusz, ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: lorinczililla987654321@gmail.com.

és a jog mint irodalom irányok mellett Judith Resnik amerikai jogtudós ezt az irányt nevezi meg mint a terület harmadik kutatási iránya. Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen értékeket tartunk kiemelten fontosnak a kevés reflektorfényt kapó jogi kánon vagy jogi kánonok szerint, új nézőpontból világíthatjuk meg a jogrendszerben jelen lévő hatalmi elemeket és azok működését.¹

Úgy gondolom, ehhez a vállalkozáshoz az első lépést a jogi és az irodalmi szövegek összevetése adja: e két szövegtípus egymás mellé helyezése során talán kiderül, van-e olyan tulajdonsága a jogi szövegeknek, amely megmagyarázza, hogy a kánon, amely oly népszerű kutatási tárgya (és gyakran problémák forrása) lett az irodalomnak, miért jelent meg sokkal kisebb mértékben, miért maradt szinte feltáratlan a jog területén.

A JOGI ÉS IRODALMI SZÖVEGEK KÖZÖTTI ELTÉRÉSEK ÉS HASONLÓSÁGOK

Mára a kánon kifejezés, mint ahogy azt látni fogjuk, hosszú út bejárta után alapvetően két értelemben ért nyugvópontra. Az egyik jelentés szerint a kánonkonceptió tágan értelmezendő, a kifejezés a kulturális háttér egészére utal, amelyhez hozzátartoznak mindazok a művek, amelyek segítségével létrejönnek a kulturális narratívák, míg a másik értelem szerint a kánonkonceptió egy „szűkebb, szakmai, illetve értelmező közösségi”² jelentést takar.³ Ha efelől a tágabb értelem felől közelítjük jelen szöveg témáját, a kánon olyan eszköz, amelyet arra használunk, hogy fenntartsuk a múltat a jelenben. Ahhoz, hogy a múlt jelenként mutakozzon meg, annak elemeit újra és újra fel kell használni, újra kell olvasni, értelmezni és értékelni. Mivel ezeket az elemeket, szűkebb értelemben véve művészeti alkotásokat a kulturális emlékezet felszínén tartani nagy erőfeszítéssel jár, nem várhat ez a sors minden műalkotásra: „csak egy kis százalékuuk nyeri el ezt a státuszt egy bonyolult eljárás révén, amelyet kanonizációnak nevezünk.”⁴ Mivel eszerint az általános kultúratudományi definíció szerint a kanonizációban leginkább műalkotások vesznek részt, érdemes feltennünk azt a kérdést, hogy vajon mindazon információ, amit a „jog” fogalma alatt és ahhoz kapcsolódóan tartunk fenn, kanonizálódik-e a jogi szövegeken keresztül, és ha igen, az vajon hasonlóan alakul-e az irodalmi kanonizációhoz.

¹ Vö. Judith RESNIK: „Constructing the Canon” *Yale Journal of Law and Humanities* 1990. 221–230. Úgy vélem, létezik egy harmadik terület, ahol a jog/irodalom iránt érdeklődők dolgozhatnak, sőt, dolgozniuk kellene. A kérdés a kánon kérdése: mi (és kik) kap (kapnak) hangot; kit privilegizálnak, ismételnék és idéznek; kit hallgattatnak el, kit hagynak figyelmen kívül, ki szorul háttérbe, és ki kerül a perifériára. A jognak és az irodalomnak közös hagyományai vannak – az elhallgatás, bizonyos történetek margóra szorítása és mások privilegizálása.

² BOKA László: *A divattól a kultuszig; Kanonizációs stratégiák Sütő András műveinek magyarországi recepciójában*. Doktori disszertáció (Budapest: 2006).

³ BOKA (2. l.).

⁴ Aleida ASSMANN: Canon and archive, „Culture is intrinsically related to memory” in Astrid ERLI – Ansgar NÜNNING (szerk.): *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlin, New York: Walter de Gruyter 2008) 97–107., <https://doi.org/10.1515/9783110207262.2.97>.

Kiindulópontként fontos megjegyezni, hogy ez az írás a jogi szövegeket a többi szövegtől elhatárolhatónak tartja, és az irodalmi szövegek esetében ugyanezen álláspontot képviseli, vagyis az irodalmi szövegeket is elkülöníthetőnek tekinti a többi szövegtől – ellentétben a posztstrukturalista irodalomtudománnyal.⁵ Ahogy Falusi Márton is írja: „[h]a az irodalmi és a jogi szöveget dekonstruáljuk, határaitak összemossuk, mindkettőt lényegükben tesszük harcképtelenné; előbbiből a referencialitást, utóbbiból a normativitást füstöljük ki.”⁶ A következő oldalakon olyan alapvető, a két szövegtípust összehasonlító megállapításokat kívánok tenni, amelyek azoknak is kapaszkodót tudnak nyújtani a téma megértéséhez, akik még járatlanok a jog és irodalom területén. Ha ezekkel az információkkal felvértezve közelítünk a kánon fogalmához, talán kiviláglik, hogy van-e olyan szegmensük a jogi szövegeknek, azok kanonizációjának, amelynek okán nem tudnak az irodalmi kanonizáció párhajánként szolgálni.

Az első összevetési pont a két szövegfajta *rendeltetése*.⁷ A jogi szöveg „mindig normatív vagy legalábbis igényli a normativitást”,⁸ azaz arra törekszik, hogy az emberi cselekedeteket közvetve vagy közvetlenül befolyásolja, az általa kívánatosnak tartott irányba. A normativitás igénye elsődlegesen a jogszabályok és az ítéletek tekintetében érvényesül, és ehhez társulnak továbbá az ún. másodlagos diskurzus – a jogról szóló tudományos és közírások – szövegei, mégpedig abban az esetben, ha azok hatással akarnak lenni a fennálló jogrendre.⁹ Ezt a képet árnyalják azok a szövegek, amelyekre Zódi Zsolt mint magyarázó szövegek¹⁰ hivatkozik, és amelyek célja a jogászok munkájának segítése. Ezek, ha közvetetten is, de befolyásolják az emberi cselekedeteket, a kérdés az, hogy vajon megütik-e a normativitás jogi szövegektől elvárható szintjét, vagyis állíthatjuk-e, hogy ezeket is normatív szövegeknek tekintjük.

Ezzel szemben az irodalmi szöveg, pontosabban a szépirodalmi szöveg rendeltetésének¹¹ tárgyalásakor tulajdonképpen az irodalom funkciójáról beszélünk, hiszen az irodalmat – talán a képregénytől eltekintve – megfeleltethetjük a szöveggel, a

⁵ Vö. FALUSI Márton: „Eszmetörténet és/vagy kultúratudomány – avagy van-e a „jog és irodalom” kutatásoknak módszertana” in FARKAS Attila – KOVÁCS Dávid (szerk.): *Eszmetörténeti lehetőségek* (Budapest: Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet 2022) 31–49., 33., <https://jog.tk.hu/uploads/files/FalusiMarton.pdf>.

⁶ FALUSI Márton: *Jog és irodalom, haza és haladás a magyar eszmetörténetben*. Doktori értekezés (Pécs: 2017), 37. <https://ajk.pte.hu/sites/ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/falusi-marton/falusi-marton-vedes-ertekezés.pdf>.

⁷ Az összehasonlítás alapjául szolgáló kategóriák során Fekete Balázs által az *Írásmódszertan joghallgatóknak* (2017) című oktatásmódszertani füzetben leírt csoportosítást vettem kiindulási alapul. https://www.eltereader.hu/media/2017/08/MF5_Fekete_READER1.pdf.

⁸ Vö. FEKETE (7. lj.).

⁹ Vö. FEKETE (7. lj.).

¹⁰ „A magyarázó szövegek általában nem részei szorosán véve a jogrendszernek, bár bizonyos magyarázó szövegekre a működési szövegek olykor hivatkoznak érvként. A magyarázó szövegek meta-szövegek: a jogforrásokról és a működési szövegekről szóló szövegek, ezeket magyarázó, feldolgozó, a jogi szakma vagy más szakmák, esetleg a joghallgatók vagy a laikusok számára a jogrendszer „belső szövegeit” közvetítő szövegek.” ZÓDI Zsolt: „Jogi szövegtípusok” *Magyar Jogi Nyelv* 2017/2. 20–29. https://joginyelv.hu/jogi-szovegtipusok/#_ftn2.

¹¹ RENÉ WELLES – AUSTIN WARREN: *Az irodalom elmélete* (Budapest: Osiris 2006) 29–38.

szövegben való létezéssel. Mivel az irodalom mint olyan újra és újra saját tárgyának meghatározására törekszik, amelynek során javarészt azt az ontológiai kérdést járja körül, hogy milyen létmóddal rendelkezhetnek a műalkotások, illetve hogy mi a műalkotások identitása, amelyet csak néha vált fel az a kérdés, hogy lehet-e egyáltalán az irodalomnak társadalmi hatása, és amennyiben igen, milyen módon és milyen mértékben,¹² ez az írás nem kíván többet, mint felvetni párat a lehetséges rendeltetések közül.

Az irodalom funkciójának megragadása az esztétika történetében két végpont között ingadozik, ezt a két pontot a horatiusi költészetből ismerős *dulce et utile*, a költészet kellemes és hasznos mivolta jelöli ki. Kizárólag az egyik jelző figyelembevétele az irodalom rendeltetésének szélsőséges félreértését eredményezné, így talán célszerű letenni a voksot amellett a megoldás mellett, hogy az irodalom funkciója ennek a két jelzőnek az együttese, vagyis az irodalom örömet tud szerezni, és tanítani is képes. Sokat vitatott megközelítés szerint az irodalom nem más, mint felfedezés, az igazságra eszmélés, olyan megismerési módot kínálva fel, amelyre a filozófia és a tudomány nem fordít figyelmet.¹³ Emellett azonban azok a nézetek is helyet kapnak az esztétika történetében, amelyek azt állítják, hogy a művészet – és különösképpen az irodalom – a befolyásolás speciális esete: az olvasó tudatos vagy nem tudatos meggyőzése azért, hogy egy rajta kívülálló személy életfelfogását igaznak fogadja el.¹⁴ A retorika tudománya egy további olyan pont, ahol a jog és az irodalom találkozni tudnak, Kenji Yoshino amerikai jogtudós egyenesen ezt nevezi meg a jog mint irodalom kutatások két csapásiránya közül az egyiknek: „A jog mint irodalom [másrészt] két részterületre oszlik: a retorika tanulmányozására a jogi írásokban és az irodalomelmélet alkalmazására a jogban.”¹⁵

Meg kell még említeni azokat az elméleteket, amelyek az irodalom funkciójaként az arisztotelészi katarzisz jelenségét helyezik a középpontba: a máig lezáratlan vitákat generáló katarzisz fogalom legelfogadottabb jelentése szerint az irodalom (költészet)

¹² Eric ACHERMANN – Klaus STIERSTORFER: „Squaring Law and Literature: Materiality – Comparativity – Constitutivity” *Law & Literature* 2022/4. 457–489., <https://doi.org/10.1080/1535685x.2022.2052598>.

¹³ Welles és Warren az irodalom feltételezett sajátos megismerési módja körül kialakult diskurzust azonban alapvetően szemantikai problémának ítéli, ahol a „tudás”, „megismerés” stb. szavak értelme határozza meg azt, hogy az irodalomelmélet adott gondolkodója tulajdonít-e egyedi, a megismeréssel kapcsolatban lehetőséget az irodalmi szövegeknek. WELLES–WARREN (11. lj.) 32–35. A modernitás következtében fellépő tudományos megismerés és az irodalom kapcsolatához lásd: Bernadette MALINOWSKI: „Literary Epistemology” in Aura HEYDENREICH – Klaus MECKE (szerk.): *Physics and Literature: Concepts – Transfer – Aestheticization* (Berlin, Boston: De Gruyter 2022) 279–302. <https://doi.org/10.1515/9783110481112-012>.

¹⁴ WELLES–WARREN (11. lj.) 36. Felelős propagandistának tartja Eliot például Dantét vagy Lucretiust, akik továbbra is rendelkeznek azzal a képességgel, hogy befolyásolják az emberiséget a költészetükön keresztül, így továbbadva az általuk elsajátított gondolati rendszert. – T. S. ELIOT: „Poetry and Propaganda” *The Bookman* February 1930. 595–602. Vö. SZEGEDY–MASZÁK Mihály: „Szerepjátás és költészet: összhang vagy ellentmondás?” *Irodalomtörténet* 1992/4. 715–728. https://epa.oszk.hu/02500/02518/00265/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1992_04_715-851.pdf.

¹⁵ Kenji YOSHINO: „What’s Past Is Prologue: Precedent in Literature and Law” *The Yale Law Journal* 1994/2. 471–510., <https://doi.org/10.2307/797009>.

rendeltetése nem más, mint hogy levezesse az akár az írókban, akár az olvasókban meglévő érzelmi feszültséget.¹⁶

A fentieket figyelembe véve leginkább arra a megállapításra juthatunk, hogy az irodalmi szövegek nem rendelkeznek végérvényesen meghatározható rendeltetéssel, „a megértési kontextus változásával a funkció új és új formát ölt, új használati értelem teremődik. [...] Végző soron ezért inkább arról van szó, hogy nem mi használjuk a szöveget, hanem a szöveg használ (sőt „használ ki”) minket arra, hogy jelenlételehetőségei megformálódjanak.”¹⁷

A két textusfajta következő összehasonlítási pontja az *értelmezés*. Azért is érdemes egy pillanatra elidőznünk ennél az összevetési pontnál, mivel ahogy azt Szegedy-Maszák Mihály állítja, „[a] kánon a képzelet terméke, de értelmezés nem létezhet nélküle.”¹⁸ Szegedy-Maszák állítása habár műalkotásokra vonatkozik, az értelmezés központi szereppel bír a jog területén is, annak szükségessége megkerülhetetlen velejáráója a jogász munkának, a joggyakorlatnak, amelyet az ún. értelmezési kánon kidolgozott módszertana segít.¹⁹ Am hiába találjuk szemben magunkat a jelen dolgozat tárgyát képező fogalommal, máris afelé a jelentés felé, amelyet ez az írás játékba hív, sokkal szélesebb nézőpontból, az irodalmi kánonfogalom nézőpontjából igyekszünk közelíteni. Eszerint a fogalom szerint, ahogy azt a későbbiekben is látni fogjuk, „minden kánon értékrendszert alkot,”²⁰ amely az értelmezésnek nemhogy a háttereként tud szolgálni, hanem normatív és formatív erővel lép fel a kánonhoz tartozó értelmezői közösség társadalmi gyakorlatai során²¹ – ezáltal hatva a jogi gyakorlatokra is.

Ami szignifikáns különbségként merül fel az értelmezés folyamatát illetően a jogi és az irodalmi szövegek között, az az, hogy a jogi szövegek esetében van egy végső, intézményes, tekintéllyel rendelkező testület – ez ma Magyarországon a Kúria²² –, amely képes és köteles eldönteni az értelmezési vitákat, tekintélyénél és helyzeténél fogva azokat hivatalosan le tudja zárni. A lezárás ugyanakkor csak ideiglenesen értendő, mivel az adott jelentés rögzítését követően újraértelmezésre a jogi szövegek esetében is van lehetőség, de ekkor is a bíróság lesz az (ideiglenes) jelentésrögzítésre illetékes testület.²³ Mindamelltt, hogy az értelmezés egy örökösen zajló,

¹⁶ WELLEK–WARREN (11. l.) 37.

¹⁷ BÓKAY Antal: *Bevezetés az irodalomtudományba* (Budapest: Osiris 2006) 13.

¹⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A bizony (talan) ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban*. In SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Minta a szényegen* (Budapest: Balassi 1995) 76.

¹⁹ A jogi hermeneutika joggyakorlat mellett, nevezetesen jogtudományi megközelítésének rövid összefoglalásához lásd: JAKAB DÉNES BARNÁ: „Jog és hermeneutika” *Jogelméleti Szemle* 2005/3. <http://jesz.ajk.elte.hu/jakab23.html>.

²⁰ SZEGEDY-MASZÁK (18. l.) 77.

²¹ Aleida ASSMANN (4. l.) 100.

²² Magyarország Alaptörvénye, 25. cikk (3) bekezdés: „A Kúria a (2) bekezdésben meghatározottak mellett biztosítja a bíróságok jogalkalmazásának egységét, a bíróságokra kötelező jogegységi határozatot hoz.”

²³ FEKETE (7. l.). Az jogértelmezés ugyanis, amely szükségszerűen megelőzi a jogalkalmazást, egy a „bírók által végzett speciális értelemfeltáró tevékenység [...]”; legyen szó akár egy kifejezés először elvégzett értelmezéséről, akár újraértelmezéséről, az értelmezési folyamat lezárásának lehetősége a bíróság kezében fog nyugodni. – TÓTH J. Zoltán: „A dogmatikai, a logikai és a jogirodalmi értel-

nyílt végű folyamat, az irodalmi szövegek befogadásakor akár egészen személyes értelmezések is létrejöhetnek. Ha visszagondolunk a kánonok érintőlegesen említett jellemzőire, akkor azonban tisztában lehetünk azzal, hogy az irodalmi szövegek értelmezési tere sem végtelen, és itt is előfordulhatnak autoritativ fórumok, amelyek meghatározzák a lehetséges értelmezéseket. Kulcsfontosságú eltérés azonban a két szövegfajta közt, hogy ezek a fórumok demokratikus keretek között nem tüntethetik fel magukat és az általuk elfogadott jelentéseket kizárólagosként.

Eltér emellett az értelmezés rendeltetése is a kétfajta szöveg között, a jogi szövegeknél ugyanis, ahogy az a fentiekből is kitűnhet, alapvető elvárás az értelmezés egysége, tehát az, hogy az egyes értelmező közösségek által helyesnek gondolt eredmény jöjjön létre bármely értelmezés során²⁴ – hiszen a norma kötelező erővel rendelkezik.²⁵ Irodalmi szövegnél az értelmezés célja annak feltárása, hogy az olvasó számára mit nyújt a szöveg, a jogban pedig annak kiderítése, hogy mi az az értelem, amely a jog által elrendezni szándékolt életviszonyt, társadalmi helyzetet a legmegfelelőbb módon szabályozza.²⁶

Az összehasonlítás harmadik pontja az *olvasóközönség*. Ha a kánonokat mélyrehatóbban szeretnénk vizsgálni, nem mehetünk el ezen pont mellett, tekintettel arra, hogy a kanonizáció folyamatában részesülő közösség formálódik, alakul a kánon által, a kánon meghatározza a közösség saját magáról kialakított képét, azalatt a folyamat alatt, amíg az olvasóközönség óhatatlanul a hagyományáram részesévé válik²⁷ – de a közösség vissza is hat magára a kánonra, a kanonizációs folyamatra.²⁸ Ezért is érdemes figyelemmel lennünk arra, hogy a megbúvó jogi kánonok milyen értékeket tartanak fenn és erősítenek meg, hogy ezáltal milyen közösséget teremtenek meg, akár akkor, ha valaki explicit a jogi kánonok értelmezői közösségének a tagjává válik, akár akkor, ha kisugároznak rá azok az értékek, amelyet a professziót gyakorlók, a fenntartásra specializált intézmények a jelenben tartanak.

Véleményem szerint ez az a pont, ahol a két textusfajta között a legnagyobb az átfedés. A jogi szöveg hiába jön létre egy zárt közönség – potenciálisan azon személyek köre, akik érdekeiket a jog segítségével szeretnék érvényesíteni – számára,²⁹ meglehetősen szűk az a sáv, amelyet a jog érintetlenül hagy. És ha már úton-útfélen a joggal találjuk szemben magunkat, érthető az igény, hogy az bárki által megismerhető és megérthető legyen – így tulajdonképpen a jogi szövegnek egy egyetemes olvasótábor igényeit kell kielégítenie: „[a] jog akkor tud elvárásokat hatékonyan közve-

mezés a magyar felsőbbirósági gyakorlatban” *MTA Law Working Papers* 2015/17. 11., 15., <https://jog.th.hu/mtalwp/a-dogmatikai-a-logikai-es-a-jogirodalmi-ertelmezes-a-magyar-felsobiro-sagi-gyakorlatban>.

²⁴ Tóth J. Zoltán: „A jogi hermeneutika gyakorlata Magyarországon: az írott jogi normaszövegek értelmezésének módszerei a magyar felsőbbirósági jogesetek tükrében” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KISS Anna – ZÓDI Zsolt (szerk.): *Iustitia körülnéz. Tanulmányok a jog és irodalom köréből* (Budapest: Szent István Társulat – az Apostoli Szentszék Könyvkiadója 2016) 179–201.

²⁵ SZILÁGYI Péter: *Jogi alaptan* (Budapest: Osiris 2006) 314.

²⁶ Tóth J. (24. l.).

²⁷ SZEGEDY-MASZÁK (18. l.) 78.

²⁸ Steven TÖRÖSY DE ZEPETNEK: „Toward a Theory of Cumulative Canon Formation: Readership in English Canada” *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal* 1994/3. 107–119. 109.

²⁹ FEKETE (7. l.).

títeni, ha a célcsoportok számára azonosítható tartalmat mutat fel. E célcsoportok jelentős részben *átlagemberek*, hiszen a jogszabályok jelentős része az átlagemberekhez szól, az ő magatartásukat kívánja irányítani, befolyásolni – jogkövetést várva.³⁰ Tehát amennyiben fontosnak tartjuk a jogbiztonság elvét, a jogi szöveg olvasóközönségét nem szűkíthetjük le azon személyek körére, akik már a jogi szövegek értelmezéséhez szükséges speciális képességekkel és ismeretekkel rendelkeznek.³¹ Az irodalmi szöveg esetében, nem meglepő módon, szintén egyetemes olvasóközönséget képzelünk el, az író vagy költő bárkinek szánhatja a művét, és azt bárki olvashatja.³²

Kérdéses ugyanakkor ez az összevetési pont abból a szempontból, hogy az olvasóközönséget többféle módon is érthetjük: érthetjük alatta azokat, akiknek a szöveget szánták, de azon személyeket is, akik azokat ténylegesen olvassák. Gyanúm szerint bármelyik meghatározást választjuk is, a kapott eredmény nem fog élesen elütni a két szövegfajta esetében.

Ezzel ellentétben szignifikáns különbségek tapasztalhatók a szövegek stílusa és szókinccse kapcsán – és ezzel el is érkeztünk a szövegek összehasonlításának utolsó szempontjához.

Habár a „különbéféle típusú jogi szövegek más nyelvi jellemzőkkel rendelkeznek”,³³ összességében elmondható, hogy a jogi szövegek stílusát és szókinccsét döntően annak szaknyelv mivolta határozza meg. Ennek köszönhetően – a természetes nyelv korlátlanásával ellentétben – a jogi nyelv korlátozott és kötött, ugyanis a szakterületen belüli megfelelő kommunikációhoz elkerülhetetlen a szakkifejezések használata, ez pedig értelemszerűen leszűkíti annak a lehetőségét, hogy egyes jelenségeket nyelvileg sajátosan ragadjunk meg.³⁴ A jogi nyelv ennél fogva törekszik a monoszémiára, vagyis arra, hogy „korlátozza a többes vagy homályos jelentéseket, nincsenek benne metaforák, rokonértelmű és hangulatfestő szavak, jelentésárnyalatok stb.”³⁵ A jogi nyelv, és ezáltal a jogi szövegek jellemzője is, hogy eredete az írott

³⁰ BLUTMAN László: „Bírói jogalkalmazás és szövegű értelmezés” *JeMa – Jogesetek Magyarázata* 2010/4. 94–104., <https://jema.hu/article.php?c=77>. (Kiemelés tőlem.)

³¹ Ez a felismerés és az ebből fakadó közérthetőségi igény már a magyar bíróságokon is megjelent: „A bírósági ítéletek közérthetőségében pedig attól várhatunk a közeljövőben pozitív változásokat, hogy a Kúria 2017-ben a Közérthetőség és szakszerűség és bírósági jogalkalmazásban című program keretében kötelező bírósági képzést szervezett az ország valamennyi bíróságán, melynek célja a két korábbi joggyakorlat-elemzőcsoport által összeállított ún. Stíluskönyvek ajánlásainak megismertetése volt a bírakkal.” VINNAI Edina: „Harc a szavakért – Közérthetőség a jogban” *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 2017/1. 42–53. https://matarka.hu/koz/ISSN_1788-9979/vol_12_no_1_2017/ISSN_1788-9979_vol_12_no_1_2017_042-053.pdf.

³² FEKETE (7. lj.).

³³ VINNAI (31. lj.).

³⁴ Vö.: SZABÓ Miklós: „Nyelvi átfordítások a jogban” in SZABÓ Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog: Nyelvhasználat a jogi eljárásban* (Miskolc: Bibor 2010) 9–28.; VINNAI (31. lj.).

³⁵ SZABÓ Miklós (34. lj.); valamint ZÖDI Zsolt (10. lj.): „[A] jogi szakszövegek jellegzetessége [...], hogy ez a szókinccs bizonyos területeken nem tér el radikálisan a hétköznapi szókinccstől, és ahol eltér, az nem a jog, hanem a szabályozott terület miatt van. Ami a jogban radikálisan eltér a hétköznapi regisztertől, az a *jelentésképzés és jelentéshasználat*. Hasonlóan más szaknyelvek szövegbázisához, a jog igyekszik *kisajátítani a jelentést*: hol szűkíteni, hol éppenséggel bővíteni annak tartományát a hétköznapi jelentéshez képest, de mindenképpen ad neki egy sajátos jogi jelentést.” (Kiemelés az eredetiben.)

nyelvben keresendő, és az írott nyelv stílusjegyei – a „rég, hagyományos kifejezések, már-már rituális fordulatok, hosszú és bonyolult mondat szerkezetek”³⁶ – határozzák meg a szóbeli megnyilvánulásokat is. A „beszélte nyelvi helyzetekben [...] a szóhasználat, a kifejezések, szófordulatok, de még a mondat szerkesztés is az írott jogszabályok szövegezéséhez szorosan kötődik, azokat ismétli.”³⁷ Zódi Zsolt speciálisan a jogi szövegeknek tulajdonít még egy jellemzőt, mégpedig az ún. komplex célt, hiszen a jogi nyelvnek egyaránt célja lehet „a jogviták eldöntése, de lehet valamilyen már létező társadalmi gyakorlat mederbe terelése, esetleg megtiltása, állami bevételek beszédése, vagy csak egyszerű koordináció.”³⁸

Az irodalmi szövegek szókincsének és stílusának tárgyalásakor vissza kell utalnunk az irodalom rendeltetéséről tett megállapításokra, a nyelv irodalmi felhasználásának sajátos jellege ugyanis abból fakad, hogy – ellentétben a többi művészeti ággal – az irodalom nem rendelkezik saját közvetítő eszközzel, ebből kifolyólag az irodalmi alkotások anyaga maga a nyelv lesz.

Ebből adódóan számos nehézségbe ütközhet az, aki az irodalmi nyelvet szeretné jellemezni.³⁹ Annyit azonban mindenképp meg lehet állapítani, hogy az irodalmi nyelv – jelölő funkcióját tekintve – nem törekszik kifejezetten arra, hogy a jel és a jelölt közötti kapcsolat teljesen egyértelmű legyen. Ezenfelül fontos jellemzője még az expresszivitás, tehát az arra való törekvés, hogy megismertesse az olvasóval az elbeszélő/lírai én hangulatát, és a megismertetésen felül befolyásolja is az olvasó magatartását, amihez a közöltek tartalmán túl a hangszimbolika is hozzájárul.⁴⁰

Ez az utolsó szempont a kanonizáció kérdését illetően akkor nyeri el jelentőségét, amikor a különböző textuális kapcsolódás rögzülését fedezzük fel vagy véljük felfedezni az irodalmi szövegekben, nevezetesen az irodalom ún. belső történéseit vizsgáljuk. A szerző és szerző, szöveg és szöveg közti párbeszéd, a szövegekben belüli és szövegek kívüli kapcsolódások, vagyis az intertextuális utalások értelemszerűen építenek arra, hogy egy-egy szöveg vagy szövegrészlet a maga teljességében és változatlanágában jelenjen meg. Ezzel ellentétben bár a jogi szövegekben a szaknyelvi megjelölések következetes és pontos használata kétségkívül fontos, és természetesen a jogi szövegek is referálhatnak egymásra akár szó szerint is, a kanonizáció immans mivolta sokkal rejtettebben lehet jelen, mint az irodalmi szövegek esetében.

³⁶ SZABÓ (34. l.)

³⁷ VINNAI (31. l.); SZABÓ (34. l.).

³⁸ ZÓDI (10. l.).

³⁹ Vesd össze: „[B]e kell látnunk azt is, hogy nagyon viszonylagos az a különbség, amely a művészetet és a nem művészetet, az irodalmi és a nem irodalmi nyelvi közlést egymástól elválasztja.” WELLEK-WARREN (11. l.) 25.

⁴⁰ WELLEK-WARREN (11. l.) 22–25.

MI FÁN TEREM A KÁNON?

„A probléma természetesen az, hogy ez a kánon rejtett, töredékes, implicit és rendkívül nehéz követni nyomait.”⁴¹

De vajon miért nem merült még fel az irodalmi kánon és a kanonizáció kérdésköre a jogi szövegek vizsgálatával kapcsolatban? A kérdés megválaszolásához vessük most pillantásunkat a kánonra.

Az ógörög *kanón* (κανών) kifejezés pályafutását építészeti szakszóként kezdte mint „mérőeszköz”.⁴² Jan Assmann német kulturális antropológus szerint a szó a konkrét értelmétől – egy olyan osztásokkal ellátott nádfajta, amelyet építészeti eszközként tudtak használni – eltávolodva végül négy, átvitt jelentésben állapodott meg: (1) mérték, kritérium; (2) mintakép, modell; (3) szabály, norma; (4) táblázat, lista.⁴³ A kánonnak mint instrumentumnak a célja a tájékozódás elősegítése volt: „lehetővé tette a pontosságot, és biztos támpontokat, irányvonalakat nyújtott”⁴⁴ – mind a művészetben, mind az emberi cselekvések terén –, ehhez pedig megkerülhetetlen feltételként társította azt, hogy a kanonikus művek követői minél pontosabban és hűségesebben kövessék a felmutatott példákat.⁴⁵

Az antik *kánon* jelentése a Kr. u. II. századtól kezdődően meghatározó jelentésváltozáson ment keresztül, amely a Kr. u. IV. században azzal zárult, hogy a keresztény egyházi használat következtében a szó már nem konkrét mércét vagy mintaképet jelölt, hanem a „szent irodalom kötelezőnek elismert készletét.”⁴⁶ A jelentésbővülés kulcsfontosságú váltást eredményezett: az addig emberi tekintéllyel bíró kánon isteni eredetű lett⁴⁷ – ennek pedig az lett a következménye, hogy a kezdetben absztrakt mérce jelentés végül a normák normája jelentést vette fel.⁴⁸ A zsidó és a keresztény hit hívői a kánont már nemcsak ember alkotta szabályként vagy formaként fogták fel, hanem olyan elbeszélésgyűjteményként is, amelyeket a szent könyv foglal magában. Ezeket az elbeszéléseket az olvasótábora kimeríthetetlen, enciklopédikus elbeszéléseknek tekintette, amelyek az Isten által kinyilatkoztatott igazságokat tartalmazták, és amelyek mindent magukba foglaltak a közös előfeltevésektől kezdve a kinyilvánított hiedelmeken át a viselkedési szabályokig.⁴⁹ Az antik kánonfogalom tulajdonképpen azt kívánta meghatározni, hogy mihez kell igazodni, „az ember és

⁴¹ KÁLMÁN C. György: „A kis népek kánonjainak vizsgálata” *Helikon* 1998/3. 255., https://mandadb.hu/dokumentum/232934/helikon_1998_3.pdf.

⁴² CSÓTI Magdaléna: *A farkasember anatómiája. Kanonizációelméleti fejtegetések a farkasember-irodalom kapcsán*. Doktori disszertáció (Budapest: 2014) 51., <https://doi.org/10.15476/elte.2014.015>.

⁴³ JAN ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* (Budapest: Atlantisz 1999) 106.

⁴⁴ ASSMANN (43. lj.) 112.

⁴⁵ ASSMANN (43. lj.) 105.

⁴⁶ ASSMANN (43. lj.) 113.

⁴⁷ JAN GORAK: „A modern kánon létrehozása. Egy irodalmi eszme teremtése és válsága” in ROHONYI Zoltán (szerk.): *Irodalmi kánon és kanonizáció* (Budapest: Osiris 2001) 27.

⁴⁸ ASSMANN (43. lj.) 114.

⁴⁹ GORAK (47. lj.).

az emberi alkotások utólagos megítélésénél volt irányadó”,⁵⁰ a jelentésváltozáson át-
esett kánon azonban a kiválogatott szövegeket alapul véve már teret adott a jövőbe-
li kapcsolódásoknak, mondhatni „[a] kánon igényt tart[ott] a jövő formálására is.”⁵¹

Az újkortól kezdődően már nem csak olyan műveket értettek kánonon, amelyek
szabályozni akartak, vagy szent könyveknek minősültek, a kánon tehát újabb jelen-
téssel gazdagodott. Ez az újabb jelentés szinte egybecseng a köznapi értelemben
ma is használatos kánonnal, vagyis a valamilyen kimagasló értéket képviselő szer-
zők, művek gyűjteménye jelentéssel. Az újkorban eleinte a klasszikus nyelveken írt
művekre használták a kifejezést, ám a fordítások és az utánzások következtében a
XVIII. századra a klasszikus nyelveken írt művek mellé felzárkóztak a népi, nem-
zeti nyelveken írt alkotások is, amelyek idővel elkezdték kiszorítani a görög-latin
alkotásokat.⁵² A kánon irodalmi kifejezéssé válásához a nemzeti irodalom ideájá-
nak megszületése mellett még hozzájárult a könyvnyomtatás és ezáltal az olva-
sás elterjedése, az individuum szerepének átalakulása és a középosztály
erősödése, de a kánon jelentésváltozását segítette elő az irodalom egyre hangsú-
lyosabban tetten érhető profitjellege és a szerzői jogi szabályozás egyre komplexebbé
válása is.⁵³

A jelentés itt vázolt rövid alakulása természetesen nem volt ennyire egyenes vona-
lú, de talán magyarázattal szolgálhat arra, miért is ütközik annyi nehézségbe a kánon
definiálása – amire szinte minden irodalomelmélettel foglalkozó szakember kísérlet-
et tesz –, hiszen a korábbi jelentések ma is erőteljesen meghatározzák a mai közna-
pi kifejezésünket, és a fenti rövid áttekintésből is kiderül, hogy a kánon nem olyan
régóta használatos kifejezés az irodalom területén.

És ha már minden irodalomelmélettel foglalkozó szakember megalkotta a saját
meghatározását, ezek közül szeretnék párat felvillantani, amelyek – véleményem
szerint – lehetőséget adnak arra, hogy a kánont és a kánonképződést a jogi szöve-
gekkel kapcsolatban is vizsgálni lehessen.

Rohonyi Zoltán az irodalmi kánonról szóló monográfia⁵⁴ előszavában azt írja, a
kánon „nem csupán *szövegek, szerzők, beszédmódok, műfajok* halmaza, hanem
a *kiválasztásukat meghatározó kommentár és az önállósuló értelmezés szerves
rendszer*e, amelyet a lezárás és nyitás, az előírás és annak folyamatos tagadása
jellemet.”⁵⁵ Ahogy ebből a meghatározásból is kitűnik, a kánon sokkal több min-
dent foglal magában, mint a kimagasló értékűnek tekintett művek szövegtömegét.
Nyilvánvalóan a szövegek, a szerzők, a beszédmódok és a műfajok a kánon elen-
gedhetetlen elemeit jelentik, de mindehhez társul egy folyamat, amelynek során a
művek kiválasztódnak, továbbá egy az értelmezéshez szükséges (intézmény)rend-

⁵⁰ CsóTI (42. lj.) 52.

⁵¹ CsóTI (42. lj.).

⁵² GORAK (47. lj.) 47.; CsóTI (42. lj.) 53.

⁵³ CsóTI (42. lj.) 53.; BAGOLY Csilla: *Kánon 'MM' Kánon. A 20. század végi amerikai és magyar kánon-
viták okai és az irodalmi kánon definiálási kísérletei*. Doktori disszertáció (Miskolc: 2000) 9.

⁵⁴ ROHONYI Zoltán: „Előszó. Kánon, kánonképződés, kanonizáció. Vázlat egy fogalmi tartomány műkö-
déséről és történeti funkcionalitásáról” in ROHONYI Zoltán (szerk.): *Irodalmi kánon és kanonizáció*
(Budapest: Osiris 2001) 7–15.

⁵⁵ ROHONYI (54. lj.) 8., kiemelés az eredetiben.

szer⁵⁶ is. Ha a három elemet lecsupaszítjuk – a szöveg, a kiválasztás folyamata és az ahhoz társuló kommentár, az értelmezés rendszere – már nem is állunk távol a jogi szövegek világtól, és ha a fenti definíciót még egyszer szemügyre vesszük, láthatjuk, hogy a szövegek rendeltetéséről nem esik szó – az lehet akár esztétikai, de lehet akár normatív is.

Jan Assmann a kánonformula eredetét egyenesen a jog szférájába helyezi el.⁵⁷ Az általa megadott definíció szerint „a kánon fogalmán a tradíciónak azt a formáját értjük, amely tartalmilag a legnagyobb fokú kötelező erővel, formailag pedig a legnagyobb mérvű rögzítettséggel bír.”⁵⁸ Ez a tradíció az ún. kánonformula felhívását követi: „sem hozzátenni, sem elvenni belőle, sem változtatni rajta nem szabad.”⁵⁹ A kánonformula sokféle társadalmi aktus során irányozza elő a változtathatatlanság követelményét: ezt kell követniük a tanúknak, a hírnököknek, de ugyanez a parancs érvényes a törvények és a szerződések betartása esetén is.⁶⁰ Természetesen attól még, hogy egy adott dolog a jog területéről eredeztethető nem jelenti azt, hogy az mind a mai napig ott megtalálható vagy felmutatható lenne. Mégis, amennyiben a kánon egyik rendeltetése az, hogy egy ismeretanyagot, egy értékrendet változtatás nélkül adjon tovább a rá következő generációknak,⁶¹ ennek szerves részét képezik a jogi szövegek is, gondoljunk csak a jog és irodalom mozgalom *kanonikus* szövegére, Robert M. Cover *Nomos and Narrative* című írására.

Egy merőben másfajta megközelítés, Kálmán C. György meghatározása szerint a kánon „se nem elemek halmaza, se nem pedig elvont rendszer, hanem konvencionálizált cselekedetek terméke, míg a kánonalakítás különleges erővel bíró cselekedet *végrehajtása*.”⁶² Ez a definíció – habár az irodalmi mezőn belül értelmezi a folyamatot – áthelyezi a fókuszot arra a kérdésre, hogy melyek azok a cselekedetek, amelyek termékeként végül a kánon, vagyis a kánonok létrejönnek, és talán egy még fontosabb kérdésként veti fel azt, hogy kik azok, akik a kánon alakítását elvégzik. Már az irodalmi szövegeknél is jól körülhatárolható, hogy a professzionális vagy hivatásos csoportok, a kultúra emberei azok, akik megteremtik, megváltoztatják és fenn tartják a kánont⁶³ (és további fejtegetést az igényel, hogy hogyan lehet ezt megragadni rendszerként),⁶⁴ a jogi szövegek esetében a jogbiztonság követelményéből

⁵⁶ Ahogy Szegedy-Maszák Mihály is írja: [A kánont] olyan értelemező eljárások rendszerének [lehet nevezni], amelyek segítségével egy közösség fenntarthatja saját érdekeit.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály (18. lj.) 78.

⁵⁷ ASSMANN (43. lj.) 105.

⁵⁸ ASSMANN (43. lj.) 103.

⁵⁹ ASSMANN (43. lj.).

⁶⁰ ASSMANN (43. lj.).

⁶¹ „Ha belátjuk, hogy a felejtés a személyes és kulturális élet természetes velejárója, akkor az emlékezés a kivétel, amely – különösen a kulturális szférában – különleges és költséges óvintézkedéseket igényel. Ezek az óvintézkedések a kulturális intézmények formájában jelennek meg.” Aleida Assmann a kánonról és az archívumról szóló tanulmányában a kánonra úgy hivatkozik, mint az aktív körforgásban tartott emlékezetre, amelynek feladata az, hogy a múltat megtartsa a jelenben. ASSMANN (4. lj.) 98.

⁶² KÁLMÁN C. (41. lj.).

⁶³ KÁLMÁN C. (41. lj.).

⁶⁴ „A kánont ezért elsősorban rendszerszerűségében kell szemlélnünk: kulturális intézményekre, értelmező-hitelesítő közösségekre van szüksége értékkepciójának, normarendszerének legitimálá-

fakadóan ez a kapcsolat nem lehet találgatás tárgya, a jogalkotásra és a jogértelmezésre felhatalmazott személyek körének artikulálnak, jogszabályi szinten rögzítettnek kell lennie. Legalábbis abban az esetben, ha azt feltételezzük, hogy a jogi szövegek kánonját vagy esetleges kánonjait megfeleltethetjük a jogforrási hierarchia által meghatározott rendszernek.

Ugyanakkor a helyzet a jogi szövegek esetében nem biztos, hogy ennyire egyértelmű. A kanonizációt tárgyaló elméletek ugyanis különbséget tesznek az intézményes kanonizáció és az ún. immanens kanonizáció között.⁶⁵ Az intézményes kanonizáció szereplőinek és működésének megragadása alapján véve rímél a Kálmán C. György által megfogalmazottakra – és mindenképp magában rejt egy hatalmi kontextust. Az immanens kanonizáció mechanizmusára Rohonyi Zoltán a Harold Bloom által hatásiszonyként, hatásszorongásként megnevezett folyamatot hozza fel példaként: „[e]z lenne tulajdonképpen az irodalom belső történése, szerző és szerző, mű és mű közötti ödipális/intertextuális kapcsolat.”⁶⁶ Vagy ahogy Kulcsár-Szabó Zoltán fogalmaz: „[s]zociális funkciói mellett az irodalom maga is kánonalkotó, azaz: kanonizálja önmagát.”⁶⁷ Ehhez az irodalom azokat az intertextuális eljárásokat hívja segítségül – imitáció, interpretáció, innováció –, amelyekkel képes és kíván a múlt szövegeihez kapcsolódni, és amelyek már az antikvitástól kezdődően meghatározták a szövegek egymáshoz való viszonyát.⁶⁸

Úgy vélem, a jogi szövegekkel kapcsolatban is érdemes lenne tanulmányozni ezt a felosztást, az immanens és az intézményes szövegkorpusz változásának alakulását, hiszen a fenti definíciók nem tartalmazznak olyan elemeket, amelyeknek köszönhetően a szövegszerveződés szigorúan az irodalmi szövegek sajátossága lenne. Ebben az esetben pedig felmerül a kérdés, hogy a jogi szövegek irányított létrehozatala és rendszerbe szervezése mellett nem rejtőzik-e itt is egy önkéntelen, kvázi önszabályozó szerveződés. Ahhoz, hogy ezt rendszerszinten meg tudjuk figyelni, szükség van annak leszögezésére, hogy pontosan mi is vesz részt a kanonizációban. Ehhez a megoldást egy olyan szövegtipológia nyújtja, amely a kánon nyíltságát alátámasztandó maga is dinamikusan képzei el a szövegek egymáshoz fűződő viszonyát. A jogi szövegek kanonikus működésének adekvát leírásához ebből kifolyólag én a Zódi Zsolt által felvázolt szövegtípus-rendszert veszem alapul, aki alapvetően két kategóriát határol el egymástól: a jogrendszeren belüli szövegeket, idesorolva a jogforrásokat és a működési szövegeket („Minden, konkrét személyekre joga-

sához. A megkülönböztetett tekintéllyel felruházott művek kiválasztását és értelmezését hatalmi érdekek befolyásolják. A kánonok és a kulturális intézmények egymást feltételezik, egyrészt ezek a kulturális intézmények elképzelhetetlenek hatalmi struktúrák nélkül, másrészt a kánonok tekintélye és állandósága épp ezen intézményektől függ.” BOKA László: „Kanonizáció és a »szerzői arc« az 1957 utáni erdélyi magyar irodalom magyarországi recepciójában” *Irodalomtörténeti Közlemények* 2001/1–2. 57–70., <http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2001-12/boka.pdf>.

⁶⁵ ROHONYI (54. l.) 11.

⁶⁶ ROHONYI (54. l.) 12.

⁶⁷ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: „Irodalom/történet(i)/kánon(ok)” in FRIED István – KOVÁCS Flóra – SZABÓ István Zoltán (szerk.): *Szövegek között. Budapesti és szegedi tanulmányok az irodalomelmélet/történet köréből* (Szeged: JATE BTK 1996) 16–38., http://acta.bibl.u-szeged.hu/31941/1/szovegek_001_016-038.pdf.

⁶⁸ KULCSÁR-SZABÓ (67. l.).

kat és kötelezettségeket keletkeztető vagy jogilag releváns tényeket rögzítő szöveg ilyen.”)⁶⁹, és a jogrendszeren kívüli szövegtípusokat, idetartoznak az ún. magyarázó szövegek (kommentár, tankönyv, monográfia, szakcikk).⁷⁰ Mindhárom kategória külön érdemes arra, hogy az abba tartozó szövegtípusok és az átmenetet képező szövegek kanonizációját megvizsgáljuk. A különböző szövegekből kialakuló kánonok felépülhetnek például a legfontosabbnak tekintett alkotmánybírói határozatokból, a legnagyobb presztízzsel rendelkező jogi tankönyvekből, vagy akár a jogászság számára tipikus problémákból és problémamegközelítési módokból,⁷¹ amelyeket külön erőfeszítésekkel tartunk fenn egy olyan eszköz segítségével, amely csak kis számú, nagyon szigorú kiválasztódási szabályoknak megfelelő szövegeket emel kvázi szent státuszba⁷² – ezáltal fenntartva azok látszólagos kikezdetlenségét. Amennyiben pedig elfogadjuk és vizsgálatra érdemesnek tartjuk a jogi kanonizáció lehetőségét, széles továbbgondolási mező kínálkozik, például hogy kulturálisan vajon mennyire meghatározott ez a folyamat, eltérően zajlik-e az angolszász jogi környezetben és a kontinentális jogi környezetben. Ha egy pillanatra elszakadunk a jogi kánonok ötletétől, és visszatérünk az irodalmi kánonokhoz, láthatjuk, hogy az irodalom esetében nem is kétség, hogy egy kulturálisan meghatározott és lehatárolt, az értelmező közösségektől⁷³ függő fogalomról van szó. Ahogy Szegedy-Maszák Mihály is írja: „[m]íg a zenében s talán a képzőművészetekben lehet nemzetközi kánonról beszélni, az irodalomban nincsenek a hangversenyteremhez illetve a képtárhoz hasonló intézmények.”⁷⁴ Vagyis az irodalom a nyelvi kitétségeknek köszönhetően nem tud egyetemes szintre emelkedni, nincs egy egyetemes kánont létrehozó intézmény. A nyelvi kitétség pedig természetesen a jogi szövegeknél is fennáll – igaz, az esztétikai funkció elsődlegességének igénye nélkül.

Annai azonban bizonyos, hogy eltérően zajlik a szövegszerveződési mechanizmus a kontinentális jogrendszerek és az *common law* jogrendszerek esetében, legyen az akár intézményes, akár immanens. Ez pedig egy alapvető sajátosságra vezethető vissza, minthogy az adott jogrendszernek milyen az írott joghoz fűződő viszonya, hiszen az írásban rögzítettség a szövegtípusok kialakulásának elengedhetetlen feltétele. Az írás és a két említett jogrendszer kapcsán pedig elég csak arra gondolnunk, hogy habár „[a] common law [...] fokozatosan elmozdul a rögzített szövegek, a

⁶⁹ ZÓDI (10. l.).

⁷⁰ ZÓDI (10. l.).

⁷¹ Az utolsó példával kapcsolatban említi Balkin és Levinson amerikai jogtudósok az amerikai jog kontextusában a jogi kánon egy más típusú megjelenési formájaként az ún. mély kanonikusságot (*deep canonicity*), amely azokat a gondolkodási, érvelési és beszédmódokat takarja, amelyek jellemzői egy adott kultúrának. A kifejezés a mély jelzöt annak kapcsán nyeri el, hogy az említett gondolkodásmódok, érvelési és beszédmódok gyakran nem tudatos választás vagy döntés eredményei. Jack M. BALKIN – Sanford LEVINSON: „Legal Canons: An Introduction” in Jack M. BALKIN – Sanford LEVINSON (szerk.): *Legal Canons* (New York, London: New York University Press 2000) 14–24., <https://doi.org/10.18574/nyu/9780814709030.003.0004>.

⁷² ASSMANN (4. l.).

⁷³ „Az értelmezői közösségek sokasága a feltétele, biztosítéka és termelője a kánonok sokaságának is.” KÁLMÁN C. György: *Te ronggyos (elm)élet!* (Budapest: Balassi 1998) 134.

⁷⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Irodalmi kánonok* (Debrecen: Csokonai 1998) 12.

textusok felé, textualizálódik, így közelítve a kontinentális, írott jog irányába [...]”⁷⁵, a precedensek továbbra is előnyt élveznek a statutory law-val szemben.⁷⁶ A *common law* országok esetében így az jelenthetné a kánon fogalmának és a kanonizáció mechanizmusának leggyümölcsözőbb felhasználását, ha ezt a kettőt rávetítenénk azokra a folyamatokra, amelyek a precedensek rangsorának, tekintélyének kialakulását magyarázzák. Elképzelhető, hogy hasonló – külső és belső – tényezők alakítják ezeket a gyűjteményeket, akárcsak az irodalmi kánonokat.

Az értelmező közösségek sokaságának szem előtt tartásával – ám a kánonok kialakulási okainak felfejtése nélkül – J. M. Balkin és Sanford Levinson az amerikai alkotmányjog területén belül a jogirodalmi kánonoknak három jól elhatárolható területét jelölik ki: a pedagógiai kánonnak, a kulturális írástudás kánonjának és a tudományos, akadémiai elmélet kánonjának területét. Mindhárom esetében egy normatív, előíró attitűd jelenik meg, vagyis hogy milyen eseteket és szövegeket kell az adott kánonnak tartalmaznia ahhoz, hogy egyrészt (i) a joghallgatók az amerikai társadalom számára fontos értékekkel megismerkedjenek, és magukévá tegyék azokat, továbbá felkészülten kezdjék meg jogászai pályájukat; (ii) másrészt egy magát műveltnek tartó állampolgár az amerikai jogról szóló társadalmi vitákban részt tudjon venni; (iii) harmadrészt a jogtudósok az akadémiai életben minél sikeresebben boldogulhassanak, léphessenek előre.⁷⁷ Ahogy ez a példa is rávilágít, az elhatárolás ezen három kategória előtt is megtörténik már, mégpedig jogterület szerinti különbségtételként. Balkin emellett meghatározza a jogirodalmi kánonok megkülönböztető jegyét, amely az amerikai alkotmányjog oktatás hangsúlyos elemeként jelenik meg: ezek pedig az anti- vagy ellenkánonok. Az ellenkánon azokból az esetekből és jogi szövegekből áll össze, amelyeket tévesnek, elhibázottnak kell tartaniuk a hallgatóknak, és ennek következtében a jövőben a jogi hivatásban résztvevőknek. Ezek az ellenkánont képző esetek példázzák azt, hogy milyen módokon nem szabad az alkotmányt értelmezni, és hogy milyen bírói magatartásoktól kell a bírácoknak tartózkodniuk.⁷⁸ Ha a kánonháborúkra gondolunk, eszünkbe juthat, hogy ellenkánonok persze jelen vannak az irodalom területén is, ugyanakkor ameddig ott a törekvések arra irányultak, hogy a bevett kurrikulumot próbálják meg átformálni, bizonyos elemeket eltávolítani, bizonyos elemeket pedig a kánon részévé tenni, a jogi ellenkánon más szerepet tölt be. Ez nem a casebookok által kanonizált eseteket próbálja megbolygatni – bár Judith Resnik erre a lehetőségre is felhívja a figyelmet – hanem olyan joganyagot emel ki és tart fenn konszenzuálisan, amely a helyes döntések ellenpólusát tudja képezni.

A jogirodalmi kánon mellett a *common law* jogrendszerben ismeretes a kánon egy további jelentése, az értelmezési kánon (*canon of construction*). Ezek olyan általá-

⁷⁵ Zódi Zsolt: „A korábbi esetekre történő hivatkozások mintázatai a magyar bíróságok ítéleteiben” *MTA Law Working Papers* 2014/1. 15., http://real.mtak.hu/18350/1/mta_law_working_paper_2014_01_zodi_zsolt.pdf.

⁷⁶ Zódi (75. l.).

⁷⁷ BALKIN – LEVINSON: (71 l.) 5–10.

⁷⁸ Jack M. BALKIN: „Wrong the Day It Was Decided, Lochner and Constitutional Historicism” *Boston University Law Review* 2005. 677–726., 681.

nos szabályok vagy előfeltevések (amelyekre a szövegek összehasonlításakor már történt utalás), amelyek a bírákat segítik a jogszabályok értelmezésekor. Ezeket a szabályokat két nagyobb csoportba lehet sorolni: léteznek az ún. szemantikai, más néven nyelvészeti vagy leíró kánonok (*semantic canons*), illetve az ún. tartalmi kánonok, vagyis normatív vagy policy-alapú kánonok (*substantive canons*), amelyek nem nyelvi megfontolásokat vesznek elsődlegesen figyelembe, hanem kialakult policykat vagy jogi eredményeket, célokat.⁷⁹ Ez az értelmezési kánon szintén arra törekszik, hogy egy lehetőleg zárt elemű listaként felszínen tartsa a helyesnek, alkalmazhatónak tartott értelmezési metódusokat – ezáltal teljesítve a kánon definíciójának tartalmi elemeit.

Úgy gondolom, hogy a jog és a kanonikusság vizsgálata a *common law* és a kontinentális jog kontextusától kicsit eltávolodva is tartogat még további megoldatlan kérdéseket. Ha a kánon fogalmi elemeire koncentrálnunk, felmerülhet például, hogy amennyiben létezik jogi kánon, vagy léteznek jogi kánonok, az ezekhez tartozó fogalmi készlet minden eleme megtalálható-e a jogban, például léteznek-e jogi apokrifek; vagy hogy például egy másik, szintén a kanonikusság elengedhetetlen jellegadó tulajdonságát, a megváltoztathatatlanság parancsát szem előtt tartva milyen viszonyban áll egymással a jogi szöveg és az értelmezés, vagy hogy a jogi eszközök hogyan használhatóak fel arra, hogy az örökkévalónk tűnő értékeinket kanonizáljuk.

Hogy visszatérjek az általam korábban feltett kérdésre, miszerint miért nem került még tárgyalásra a jogi kánon és kanonizáció, egyértelmű válaszokkal sajnos nem szolgálhatok. Talán az irodalomelmélet olyan vehemenciával sajátította ki a területet, hogy más diszciplínáknak még nem volt idejük felocsúdni, talán az intézményes szövegszerveződésre vetődött a figyelem java része, talán a jog és irodalom mozgalom még túl fiatal ahhoz, hogy ez a probléma fókuszba kerülhetett volna. Bárhol rejtezik is az igazság, jelen írás arra vállalkozott, hogy bemutassa, a kánon szó jelentéséből és definícióiból nem következik kizárólagosan, hogy kanonikus rangra emelt szövegek vagy szövegegyüttesek csak az irodalmi szövegek esetében valósulhatnak meg. Végtére is, a jogi kánon talán csak egy „fától az erdőt” szituáció, és ugyanúgy jelen lehet, akár az irodalmi – csak eddig nem vettük észre.

⁷⁹ Benjamin EIDELSON – Matthew Caleb STEPHENSON: „The Incompatibility of Substantive Canons and Textualism” *Harvard Public Law Working Paper* No. 23-06, *Harvard Law Review* 2023/2. 515–587. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4330403>.

MOLNÁR ANDRÁS*

JOG, POPULÁRIS KULTÚRA, SPEKULATÍV FIKCIÓ – NÉHÁNY ELŐKÉRDÉS

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.07>

A jog és irodalom mozgalom az 1970-es évekbeli színre lépésétől kezdve fokozatosan teret nyert az amerikai „mainstream” jogi oktatásban és jogtudományban. Az irányzat által képviselt interdiszciplináris szemléletmód ráirányította a figyelmet arra, hogy a kultúra bizonyos megjelenési formái milyen képet mutatnak a jogról, az irányzatban inherensen jelen lévő kritikai attitűd pedig a jogkritika új lehetőségeit nyitotta meg. Az irányzat önmagában véve hagyománytörőnek tekinthető, mert olyan társadalmi gyakorlat vizsgálatát vonta a jogtudomány körébe, amely rendeltetésénél fogva különbözik tőle, hiszen míg a jog feladata a társadalomban gyakran előforduló kapcsolatok szabályozása és az ezek kapcsán felmerülő konfliktusok rendezése, addig az irodalom fiktív élethelyzetek és események ábrázolása révén kérdésekkel szembesíti az olvasót.

A jelen tanulmány célja az, hogy a népszerű spekulatív irodalomra fókuszálva betekintést nyújtson a spekulatív fikció és a jog közötti kapcsolat elemzésének lehetőségeibe. A vizsgálódásnak kettős, látszólag ellentmondásos indoka van. Az irodalomban a spekulatív fikció hosszú ideig a „szórakoztató irodalom” kategóriájába volt „száműzve”, és gyakran úgy tekintettek rá, mint pusztán felszínes kikapcsolódásra. Ez a sztereotípiát bizonyos fokig még napjainkban is tartja magát, miközben a spekulatív fikció egyre inkább szerves részét képezi a kultúrafogyasztásnak és az azon keresztül történő világtértelmezésnek. A spekulatív fikció egyre hangsúlyosabb jelenlétével párhuzamosan, legkésőbb az 1980-as évekkel kezdődően a jogtudomány is elkezdett reflektálni arra, mit mondhat a kultúrának ez a szegmense a jogászok számára. Tanulmányom ehhez a kezdeményezéshez kíván csatlakozni. Az alábbiakban először körvonalazok két vonulatot a „jog és irodalom” kutatások körén belül, amelyek alapján meglátásom szerint a jog különböző aspektusai vizsgálhatók meg az irodalomkutatás bevonásával. Ezek áttekintését követően a spekulatív fikció és a „komoly” irodalom elhatárolásával kapcsolatos fő megfontolásokra és azok létjogosultságára térek ki. A tanulmány záró szakaszában – mintegy „esettanulmány” jelleggel – egy konkrét alkotás – Ian McDonald Luna-trilógiája – „jog és irodalom” nézőpontú elemzését végzem el.

BEVEZETÉS

A jog és irodalom mozgalom az 1970-es évekbeli színre lépésétől kezdve fokozatosan teret nyert az amerikai „mainstream” jogi oktatásban és jogtudományban. Az irányzat által képviselt interdiszciplináris szemléletmód ráirányította a figyelmet

* PhD, adjunktus, SZTE ÁJK, 6722 Szeged, Bocskai u. 10–12. E-mail: molnar.andras@szte.hu.

arra, hogy a kultúra bizonyos megjelenési formái milyen képet mutatnak a jogról, az irányzatban inherensen jelen lévő kritikai attitűd pedig a jogkritika új lehetőségeit nyitotta meg. Az irányzat – gyakori önmegjelölése szerint mozgalom – önmagában véve hagyománytörőnek számít azzal, hogy olyan társadalmi gyakorlat vizsgálatát vonta a jogtudomány körébe, amely rendeltetésénél fogva különbözik tőle, hiszen míg a jog feladata a társadalomban gyakran előforduló kapcsolatok szabályozása és az ezek kapcsán felmerülő konfliktusok rendezése, addig az irodalom fikatív élethelyzetek és események ábrázolása révén kérdésekkel szembesíti az olvasót.¹

A jelen tanulmány célja az, hogy a népszerű irodalomra, azon belül kifejezetten a spekulatív irodalomra fókuszálva betekintést nyújtson a spekulatív fikció és a jog közötti kapcsolat elemzésének lehetőségeibe. A vizsgálódásnak kettős, látszólag ellentmondásos indoka van. Az irodalomban a spekulatív fikció hosszú ideig a „szórakoztató irodalom” kategóriájába volt „száműzve”, és sokan úgy tekintettek rá – részben okkal, részben ok nélkül –, mint pusztán felszínes kikapcsolódásra. Ez a sztereotípiát bizonyos fokig még napjainkban is tartja magát, miközben a spekulatív fikció egyre inkább szerves részét képezi a kultúrafogyasztásnak és az azon keresztül történő viláértelmezésnek. A spekulatív fikció egyre hangsúlyosabb jelenlétével párhuzamosan, legkésőbb az 1980-as évekkel kezdődően a jogtudomány is elkezdett reflektálni arra, mit mondhat a kultúrának ez a szegmense a jogászoknak. Tanulmányom ehhez az áramlathoz kíván hozzájárulni. Az alábbiakban először körvonalazok két vonulatot a „jog és irodalom” kutatások körén belül, amelyek alapján meglátásom szerint a jog különböző aspektusai világíthatók meg az irodalomkutatás bevonásával: a „jog és irodalom” mozgalom egyik alapítója, James Boyd White a jogról alkotott kép kitágítását fogalmazta meg kezdeményezése lényegeként, Lawrence Friedman pedig a populáris kultúrára – és jobbra e körbe vonhatjuk a spekulatív fikciót – irányuló kutató figyelemmel a jog társadalmi percepciójának bővítéséhez kívánt hozzájárulni. Ezek áttekintését követően a spekulatív fikció és a „komoly” irodalom elhatárolásával kapcsolatos fő megfontolásokra és azok létjogosultságára térek ki. A tanulmány záró szakaszában – mintegy „esettanulmány” jelleggel – egy konkrét alkotás – Ian McDonald *Luna*-trilógiája – „jog és irodalom” nézőpontú elemzését végzem el.

JOGKÉP, JOGÁSZI LÁTÁSMÓD ÉS A „JOG ÉS IRODALOM” MOZGALOM KEZDETE

A „jog és irodalom” mozgalom „hivatalos”, általánosan elismert kezdő dátumának – ha eltekintünk a jogászok alkalmasszerű, „kvázi-irodalomtudományi” kitekintéseitől,²

¹ Ezt a különbséget Cs. Kiss Lajos a modern társadalmak funkcionális differenciálódásával magyarázza. Cs. Kiss Lajos: „Megjegyzések a jog és a művészet viszonyához” *Iustum, Aequum, Salutare* 2007, 17.

² Ilyennek tekinthető Benjamin Cardozo *Law and Literature* című tanulmánya, amely először 1925-ben jelent meg a *Yale Law Review* hasábjain: Benjamin N. CARDOZO: „Law and Literature” *The Yale Law Journal* 1925, 699. Magyar vonatkozásban analóg kísérlet, amit Moór Gyula *Az ember tragédiájáról* írt: Moór Gyula: „Az ember tragédiája jogbölcseleti megvilágításban” *Napkelet* 1923, 615. A „kvázi-irodalomtudományi” megjelölésen azt értem, hogy ezek a szerzők nem törekedtek tuda-

illetve a jogászok mint értelmiségiek és az irodalom összefonódásaitól³ – hagyományosan 1973-at tekintjük, amikor először jelent meg James Boyd White *The Legal Imagination* című kötete. Ez a vízvonalzó jelentőségűvé vált kötet nem annyira tudományos monográfia, sokkal inkább egyfajta feladatgyűjtemény joghallgatóknak; egzakt módon megfogalmazott állítások, illetve azok következetes demonstrálása alig található benne, az anyag legjavát irodalmi szövegrészletek, valamint az azokkal kapcsolatos kérdések teszik ki. White alapvető állítása az volt, hogy a jog és a nyelv szervesen összefonódik, ebből pedig elkerülhetetlenül következik, hogy a jogász professzió gyakorlása szempontjából a humanioráknak – és magának az irodalomnak – komoly relevanciája van.

Jóllehet, fentebb „kezdő dátumként” utaltam 1973-ra, White-tal együtt fontos megemlíteni, hogy valójában nem „kezdetről”, hanem „visszatérésről” van szó. White ugyanis maga hangsúlyozza, hogy az előbbi állítani „nevetséges” (*ludicrous*) lenne, elvégre a jog és az irodalom kapcsolata egészen a nyugati civilizáció hajnaláig visszanyúlóan megfigyelhető.⁴ White szerint a XX. század közepén következett be az a változás, elsősorban a filozófián belül a logikai pozitívizmus empiriaközpontúságának, illetve a tudományos tudás magasabb rendű tudásként való tételezésének köszönhetően, ami a jogszemléletre is áterjedt.⁵

White programalkotó monográfiáját átjárja az a gondolat, hogy a jogi nyelv csupán egyike a kifejezésmódok rendkívül változatos körének, és mivel ezt egy szakmára jellemző, sajátos szelekció határozza meg, ezért szükségképpen szűkítő. A jog végső soron nem pusztán szabályozza a társadalmi viszonyokat, hanem ugyanúgy embereket és emberi tevékenységeket ír le, mint a kommunikáció más formái.⁶

tosan a jogtudomány és az irodalomtudomány módszertani ötvözésére, mindössze széles látókörű jogászként irodalmi szempontú elemzést kívántak nyújtani jogi kérdésekről.

³ A jogászság társadalomformáló, mintaadó szerepe különösen markánsan megfigyelhető az Egyesült Államok létrejötte folyamán, amikor a jogászságra mint a rend képviselőire kifejezetten jelentős szerep jutott, és emellett gyakran írtak is, az írás viszont a társadalmi szerepvállalás miatt nem válhatott fő tevékenységgé. Ennek áttekintéséhez lásd pl.: NAGY Tamás: „Jog és irodalom: kezdetek és eszmények” *Iustum Aequum Salutare* 2007, 57., különösen 60–63.

⁴ James Boyd WHITE: „The Cultural Background of *The Legal Imagination*” in Austin SARAT – Catherine FRANK – Matthew ANDERSON (szerk.): *Teaching Law and Literature* (New York: Modern Language Association 2011) 29.

⁵ WHITE (4. lj.) 31. White ebben a visszaemlékezésben nem részletezi, miért éppen a XX. század közepén következett be az általa kiemelt empiriaközpontúság. Ez azért kelt bizonyos fokú hiányérzetet az olvasóban, mert ez a jelenség a nyugati jogfilozófia történetében már a XIX. században elvezetett egyszer a jogpozitívizmus térnyeréséhez, ami Kelsen Tiszta Jogtanában és a jogtudomány figyelmének szigorúan és minden egyebet kizáróan magára a jogra való irányításában öltött testet. Hasonló mentalitást képviselt a század második felében az Egyesült Államokban Christopher Columbus Langdell is, aki egyebek mellett éppen azzal a nézetével vált az amerikai jogfilozófia-történet jelentős alakjává, hogy a jogot a „tudomány” (*science*) szigorúságával, logikusságával és koherenciájával igyekezett felruházni. Duxbury nyomán Nagy Tamás felhívja a figyelmet arra, hogy az amerikai jogfilozófia a langdelli kezdetek óta egyfajta „ingamozgásban” van a formalista, illetve a formalizmust meghaladni igyekvő elméletek között. NAGY Tamás: „Tiszta beszéd? Avagy az amerikai jogelmélet kistükré” in NAGY Tamás – NAGY Zsolt (szerk.): *Jogelmélet és önreflexió* (Szeged: Pólay Elemér Alapítvány 2007) 150–151.

⁶ James Boyd WHITE: *The Legal Imagination. Abridged Edition* (Chicago: The Chicago University Press 1985) 109.

Látni kell, hogy White nem szembeállítja egymással a jogász és az irodalmi kifejezőmódot, hanem az irodalom megfelelő tanulmányozásában a jogász késségek, mindenekelőtt a nyelv megfelelő alkalmazásának fejlesztését is látta. Ez utóbbit jól példázza az, ahogyan a képzelőerőről mint a jó jogász egyik ismérvéről beszél, mi több, egyenesen úgy fogalmaz, a jogász élete „a képzelőerő tevékenysége”, és a munkája során

nem elegendő követni a Gyorsolvasási Intézet útmutatásait és kiolvasni a fő gondolati magot a jogesetből; az embernek irodalmi vagy régési képzelőerővel kell olvasnia, rekonstruálnia kell a tényeket, a pert, a vitát, rá kell kérdeznie arra, hogyan lehetett volna jobban felhasználni egy korábbi esetet, milyen kérdéseket felejtettek el vagy tettek fel rosszul, pontosan miért így vagy úgy fogalmazták meg a dolgokat, és hogyan lehetett volna az egész jobban csinálni. Hasonló eljárást végez az ember az ügyféle történetének hallgatójaként, illetve az általa a múltjának jegyzőkönyve gyanánt adott dokumentumok olvasójaként. Tehát a jogász képzelőerejének a múlt és a jövőre egyaránt ki kell terjednie. „Ha ott lettem volna...”⁷

Látható tehát, hogy az irodalmi orientáció, az irodalomhoz való „visszatérés” nem elvont, elméleti konstrukció White-nál, hanem a gyakorló jogász tevékenységének minőségét javító attitűd, melynek végső kiindulópontja talán úgy fogalmazható meg, hogy hivatásának gyakorlása során a jogász emberekkel foglalkozik, tehát az emberi lét tapasztalataival kapcsolatos, de nem a jog részét képező kultúrában való elmélyedés a jogász számára szakmailag előnyös.⁸

White mondanivalójának fontos motívuma az irodalomnak az a képessége, hogy az emberi helyzeteket árnyaltan és átélhetően bemutassa, és ezt állítja kontrasztba – részben kritikai éllel⁹ – a jog elkerülhetetlenül szűkítő nyelvezetével és ábrázolásmódjával. Ez a hangsúlyválasztás már megelőlegezi azokat a későbbi kezdeményezéseket, amelyek a narratívákban a jogász beleérző képesség kiterjesztésének lehetőségét látják. Az ilyen kísérletek egy befolyásos példája Martha Nussbaum elképzelése a „költői igazságszolgáltatásról” vagy „költői ítélkezésről” (*poetic justice*), melyre Nussbaum egy való életbeli példa gyanánt egy munkahelyi zaklatás miatt indított kártérítési per tényállását és ítéletének érvelését mutatja be.¹⁰ Nussbaum szerint az ügyben megfogalmazott indoklás – melynek szerzője a jog és irodalom

⁷ WHITE (4. l.) 209.

⁸ Ezzel az állítással összefüggésben óhatatlanul felsejlik Oliver Wendell Holmes az amerikai jogásztársadalomnak már-már a tudatalattijába beférkőzött szállóigéje, miszerint „a jog élete sohasem a logika volt, hanem a tapasztalat”. Oliver Wendell HOLMES: *The Common Law* (Boston: Little, Brown and Company 1881) 1. Ezt a tézist rendszerint a langdelli formalista iskola meghaladási kísérleteként, a szociológiai szemlélet csirájaként értelmezik; számunkra a jelen tanulmány szempontjából azért érdekes ez a szállóige, mert demonstrálja a korábban említett „ingamozgást” az amerikai jogelmélet történetében, illetve White felvetéséhez hasonlóan egy olyan kísérletként jellemezhető, amely a jogász professziót és a jogász logikát a jog társadalmi alrendszerén túlmutatóan értelmezi.

⁹ Vö. pl. WHITE (6. l.) 113.

¹⁰ MARTHA C. NUSSBAUM: *Poetic Justice. The Literary Imagination and Public Life* (Boston: Beacon Press 1995) 104–111.

irányzattal szemben átfogó kritikát megfogalmazó Richard Posner volt – jól sikerült példája a képzelőerő és az empátia bírói használatának, a szöveg ugyanis részrehajlás és elfogultság nélkül, mégis érzékletesen mutatja be azokat a körülményeket és azt a pszichológiai helyzetet, amelyekben a jellegzetesen maszkulin munkahelyen dolgozó egyetlen női alkalmazott találta magát, és amelyek csak a külső szemnek láthatatlan személyközi dinamikák ismeretében érthetők meg teljesen. Ahogy Nussbaum megfogalmazta:

[a]mikor ebben az ügyben „tényekről” beszélünk, tudatában kell lennünk annak, hogy ezek nem olyan értelemben „tények”, hogy függetlenek lennének az értékektől és az értékeléstől. Nincs vita azokat az incidenseket illetően, amelyek a bádogos üzletben történtek. A vita mindezek emberi jelentését illetően áll fenn – mennyire voltak fenyegetőek, mennyire káros hatással voltak a légkörre, amelyben Carr [az ügy felperese] dolgozott. A releváns tények tehát emberi tények, olyanok, amelyek felismerésére az irodalmár bíró fel van szerelve.¹¹

A jogászai érvelés és az irodalom kapcsolatát illetően Nussbaum azt a tézist fogalmazta meg, hogy a regény – és kifejezetten a regény – alkalmas arra, hogy társadalmi problémákat narratív keretek között járjon körbe. Ez alatt nem azt kell érteni, hogy egy regény képes kiváltani a tudományos igényű elemzést – Nussbaum sem állít ilyet –, azt viszont igen, hogy konkretizált szituációkban mutatja meg, és ezáltal átélhetőbbé, azonosulhatóbbá teszi az absztrakt szempontokat, továbbá lehetőséget biztosít a különböző helyzetben élő olvasóknak a különböző értelmezésekre, mindez pedig a közéleti diskurzus egy sajátos formáját valósítja meg.¹² Ezt az állítást arra alapítja, hogy az olvasás folyamata igényli az átélést, a fiktív környezetbe való belehelyezkedést, továbbá a kritikai reflexiót, az olvasottak összevetését az olvasó saját tapasztalatával, valamint más olvasók értelmezésével.¹³ A *Poetic Justice* jelentős részben arról szól, hogy Nussbaum ezt az állítást konkrét fikciós művek – mindenekelőtt Dickens *Nehéz idők* című regényének – elemzésén keresztül igyekszik igazolni.

Nussbaum álláspontját az empirikus elemzések is alátámasztani látszanak. Óvatosan kell fogalmazni, mert kerülni kell azt a leegyszerűsítő sugallatot, hogy az irodalom olvasása szükségszerűen, automatikusan és egzaktul megjósolható módon hat ki az olvasó gondolkodására,¹⁴ azonban egy bizonyos fokú perspektivabővülést gyakran megfigyeltek. Az irodalom mint a deliberáció képességét fokozó eszköz

¹¹ NUSSBAUM (10. l.) 105. A *Poetic Justice* című kötet 2021-ben magyar fordításban is napvilágot látott. Mivel én az angol nyelvű változatot olvastam és az áll rendelkezésemre, ezért az idézeteket saját fordításban közlöm.

¹² NUSSBAUM (10. l.) 8–9.

¹³ NUSSBAUM (10. l.) 9.

¹⁴ Vannak szerzők, például Stolnitz, akik határozottan mellett foglalnak állást, hogy az irodalomnak a személyiségre, illetve a világnézetre gyakorolt hatása esetleges, és tudományosan nem igazolt. Jerome STOLNITZ: „On the Historical Triviality of Art” *British Journal of Aesthetics* 1991, 199., <https://doi.org/10.1093/bjaesthetics/31.3.195>.

hatásmechanizmusát áttekintő elemzésében Hakemulder „morális laboratóriumként” utal rá, és az ímént említett fenntartások kínál bizonyítékokat a fikció olvasásának tényleges hatásaira. Hakemulder áttekintése szerint az irodalom legkülönbözőbb hatásainak feltárására történtek empirikus kutatások. Ennek körében kérdésként merülhet fel, hogyan befolyásolja az irodalom az olvasó értékrendjét és az általa követendőnek tekintett normákat, az olvasó erkölcsi fejlődését, az együttérzés képességét, az egyes társadalmi csoportokról kialakult benyomásokat,¹⁵ az önértékelést, a kritikai-elemző gondolkodást, valamint a szorongást.¹⁶

Hakemulder arra a végső következtetésre jut, hogy az irodalom olvasása alkalmas lehet az etikai készségek fejlesztésére, közelebbről arra, hogy az olvasó egyrészt jobban megismerje és megértse a karakterek helyzetét, indítékait, másrészt pedig megalapozottabban tudjon állást foglalni morális kérdésekben.¹⁷ A kérdés vizsgálata során a meglévő elemzések áttekintésén túlmenően saját kísérletet is elvégzett. Ennek lényege az volt, hogy a vizsgálati alanyokkal elolvastatták Csehov *A léha asszony*, valamint Ann Beattie *Learning to Fall (Zuhanni tanulni – a címfordítás tőlem: M. A.)* című novelláinak különböző változatait. Az eredeti novellák középpontjában a (női) házasságtörés és annak erkölcsi megítélése áll, és mindkét mű cselekménye azt járja körbe, milyen okból dönt a főhősnő a házasságtörés mellett. A kísérletet végzők átírták a novellákat oly módon, hogy mindösszesen négy változat áll rendelkezésre két szempont – a cselekmény fókusz, illetve a végkifejlet – szerint: 1a. a történet a főhősnő helyzetére fókuszál, 1b. a történet több nézőpontot egyformán igyekszik az olvasó számára bemutatni, 2a. a történet pozitív véget ér, 2b. a történet negatív véget ér.¹⁸ A vizsgálatot mindösszesen 108 – 68 női és 40 férfi – tesztalannyal végezték el, átlagosan 19 éves pszichológushallgatókkal.¹⁹ A feladat a következő volt: a résztvevők véletlenszerűen megkapták elolvasásra a novellaváltozatok egyikét, illetve a kontrollcsoport tagjai egy, a kutatás szempontjából semleges szöveget, majd kérdőívet kellett kitölteniük a novellák tárgyához – vagyis a házasságtöréshez – kapcsolódóan. A kérdőív három kérdéskört érintett: a főhős tettének erkölcsi megítélését, a tesztalanyoknak a házasságtöréshez való személyes viszonyulását, illetve a főhős helyzetének átélhetőségét.²⁰

Ezek közül az erkölcsi megítélés tekintetében mutatkozott bizonyos fokú összefüggés: a nézőpont manipulálása esetében a Beattie-novella, a végződés manipulálása esetében a Csehov-novella különböző változatainak elolvasása eredményezett szignifikáns értékelési különbséget a vizsgált csoportok között.

¹⁵ Ebben a konkrét áttekintésben kifejezetten a „kívülálló csoportok”, valamint a nemi szerepek megítélése volt nevesítve, megítélem szerint azonban a két kategória összefügg annyiban, hogy mindkettő esetében valamilyen csoporthoz tartozás a sarkalatos szempont.

¹⁶ Jemeljan HAKEMULDER: *The Moral Laboratory. Experiments examining the effects of reading literature on social perception and moral self-concept* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company 2000) 32–33.,

¹⁷ HAKEMULDER (16. lj.) 149., <https://doi.org/10.1075/upal.34>.

¹⁸ HAKEMULDER (16. lj.) 122.

¹⁹ HAKEMULDER (16. lj.) 125.

²⁰ HAKEMULDER (16. lj.) 126–128.

A tesztalanyok személyes viszonyulását illetően három hipotézist fogalmaztak meg.²¹ Az első szerint a fókuszált, vagyis az eseményeket a – hűtlenséget elkövető – főhős nézőpontján keresztül bemutatató történetek olvasói könnyebben elképzelik, hogy ők maguk is átélhetik a leírt eseményeket és a hűtlenség vétkébe essenek. A második hipotézis szerint a pozitív végkifejlet vezet nagyobb eséllyel ehhez az eredményhez. A harmadik szerint pedig a negatív végkifejlet hatására a hűtlenség negatív következményeire, a pozitív végkifejlet hatására pedig pozitív hatásokra számítanak a tesztalanyok. E körben az első hipotézis egyáltalán nem igazolódott be.²² A második és a harmadik hipotézis ezzel szemben igazolást nyert, vagyis az olvasmány nézőpontja és végződése összefüggést mutatott azzal, hogyan értékeli a hűtlenség következményeit az alanyok.²³

A fenti kísérletet a maga komplexitásában értelemszerűen nem lehetett bemutatni, ezért igyekeztem a legfontosabb elemekre fókuszálni. Talán ennyiből is kitűnik azonban, hogy az a gyakran banálisnak, közhelyszerűnek tűnő – s olykor akként is kezelt – állítás, miszerint a fikció olvasása befolyással van a világról való gondolkodásunkra, bizonyos fokig módszeresen ellenőrizhető. Számos hasonló összefüggést felmutató kutatás született a XX. és a XXI. század évtizedei folyamán, és ezek kiterjednek a populáris kultúra termékeire is. Így például egy néhány éve közzétett kutatásban Kevin L. Young és Charli Carpenter korrelációt mutatott ki a mesterséges intelligenciát veszélyforrásként ábrázoló sci-fi fogyasztása, valamint az önműködő fegyverek alkalmazásának elfogadása között.²⁴ Marco Caracciolo kutatása pedig azt erősítette meg, hogy míg a beleélés képessége révén az olvasóra hatással lehet az olvasott szöveg, ugyanakkor ha az olvasó saját értékrendjével ellentétes egy karakter, akkor ez megakadályozza, hogy bele tudjon helyezkedni a nézőpontjába.²⁵ A téma bonyolult, és semmiképpen sem szabad olyan leegyszerűsítő következtetéseket sugallni, hogy „az vagyunk, ami(lyen fikció)t fogyasztunk”, bizonyos mértékű összefüggés azonban kezd kirajzolódni, és ez a tendencia megerősíteni látszik a feltevést, amit a jog és irodalom mozgalom megszületésekor annak korai képviselői szem előtt tartottak, vagyis azt, hogy az irodalom jogászai nézőpontból is hasznos módon tágitja a perspektívánkat.

²¹ HAKEMULDER (16. l.) 119.

²² HAKEMULDER (16. l.) 136.

²³ HAKEMULDER (16. l.) 137., 140.

²⁴ Kevin L. YOUNG – Charli CARPENTER: „Does Science Fiction Affect Political Fact? Yes and No: A Survey Experimenton 'Killer Robots'” *International Studies Quarterly* 2018, 572–573., <https://doi.org/10.1093/isq/sqy028>.

²⁵ Marco CARACCILO: „Patterns of cognitive dissonance in readers' engagement with characters” *Entertainment* 2013, 21–37.

A POPULÁRIS KULTÚRA MINT A JOGRÓL VALÓ MINDENNAPI GONDOLKODÁS SZOCIOLÓGIAI TÜKRE FRIEDMANNÉL

A fentebb kifejtett gondolatok a jog és a társadalom viszonyával, a jogászai gondolkodás mibenlétével, a jog társadalmi funkciójával kapcsolatosak. White programalkotó okfejtése a jog autonómiájának kérdése köré rendeződik és egy újszerű módszerrel törekszik arra, hogy megkérdőjelezze a jog, illetve más társadalmi jelenségek végtelen elkülönítését. Ez a megközelítés, bár bevallottan nem gyakorlatidegen – sőt, nagyon is gyakorlati célú –, a jogelmélet körébe tartozik. Az alábbiakban egy másik megközelítésmódot igyekszem röviden bemutatni a jog és az irodalom kapcsolatával összefüggésben. Ezt a megközelítést a jog társadalmi percepciójára és annak tükröződésére fókuszál, ezért inkább a jogszociológia fogalmkörébe sorolható.

Az 1980-as években néhány kutató feltette azt a kérdést, mit árulhat el a jogról, a jogászai szakmákról a populáris kultúra, tehető-e tudományosan értékelhető állítás az emberek jogtudatásáról a népszerű kultúrában található reprezentációk alapján. Lawrence Friedman munkássága úttörő ebben a tekintetben. Friedman a jog társadalomelméletének magyarázó erejét problematizálta, és azt a kritikát fogalmazta meg, hogy hiányzik belőlük annak adekvát bemutatása, milyen módon gyakorolnak a társadalom mechanizmusai tényleges hatást a jog folyamataira.²⁶ A társadalom változásai – a technikai, életmódbeli stb. újítások – megváltoztatják az emberek gondolkodását, igényeit, ez pedig – egyebek mellett – a jog irányába is új elvárásokat hoz létre.²⁷ Friedman a laikus emberek jogról való gondolkodását tekinti a jogi kultúra egyik jelentésének, és a jog társadalmi változásokhoz való igazodásának megértésében fontos szerepet tulajdonít neki.²⁸

A populáris jogi kultúra másik értelme Friedman fogalomhasználatában a jog népszerű kultúrában való reprezentációja.²⁹ Az ilyen reprezentációk is alkalmasak lehetnek arra, hogy tükrözzenek valamit a nem jogász közönség értékrendjéből, a joghoz való viszonyából. E ponton rögtön tisztázható: az állítás nem az, hogy a populáris kultúra adekvát, szakmailag helytálló képet tükröz a jogról, és maga Friedman is egyértelművé teszi, hogy nincs szó a jog komplexitásának bemutatásáról.³⁰ Ugyanakkor a populáris jogi kultúra is tartalmaz bizonyos fajta reflexiót a társadalom fontos kérdéseiről, és adott esetben magáról a jogról is. A felvetést

²⁶ Lawrence M. FRIEDMAN: „Law, Lawyers, and Popular Culture” *The Yale Law Journal* 1989, 1583., <https://doi.org/10.2307/796606>. Friedman jól észrevehetően a statikus társadalomleírás helyett a társadalom dinamikus oldalára helyezte hangsúlyt helyezni, arra, hogy a társadalomban minden változik, mert az új körülményekhez a maguk módján igazodnak az emberek. Ez a hozzáállás jellemző Friedman jogikultúra-koncepciójára, vö. pl. Lawrence M. FRIEDMAN: „The Place of Legal Culture in the Sociology of Law” in Michael FREEMAN (szerk.): *Law and Sociology* (Oxford: Oxford University Press 2005) 191. Ugyanakkor ez a dinamikus oldal az, ami miatt – maga Friedman által is elismerten – a jogi kultúra egy nehezen megragadható fogalom, mert a legkülönfélébb, a joggal összefüggésbe hozható viselkedési tendenciákra alkalmazható, emiatt pedig felvethető vele szemben az a kritika, hogy nem alkalmas az egzakt, lehatárolt elemzésre.

²⁷ FRIEDMAN (26. l.) 1583–1584.

²⁸ FRIEDMAN (26. l.) 1585–1587.

²⁹ FRIEDMAN (26. l.) 1587.

³⁰ FRIEDMAN (26. l.) 1588.

Friedman foglalta egy általánosabb elmélet keretei közé, de már előtte is születtek tanulmányok, amelyek a jognak a népszerű kultúrában való megjelenését elemezték, és maga Friedman is bemutat számos példát a saját elméleti szűrőjén keresztül: a filmvilágban a nők – és így a női jogok – reprezentációja jelentős változáson ment keresztül a XX. században, a *Tizenkét dühös ember* – minden pontatlansága mellett – olyan alapvető jogi értékeket közvetít, mint az ártatlanság véelme, továbbá tükröz valamit a nyilvános tárgyalás drámai jellegéből. Az *L. A. Law* című sorozat pedig minden életszerűtlensége ellenére tükrözi a bankszektorban tevékenykedő ügyvédek társadalmi helyzetében, életmódjában és a nyilvánosság előtti megjelenésében bekövetkezett változásokat.³¹ Még a spekulatív fikciónak is jut egy kevés figyelem, amikor Friedman a földönkívüliek érkezésének toposzát hasznosító műveket az amerikai xenofób attitűdök kontextusába helyezi.³²

„SPEKULATÍV” VS. „REALISTA” FIKCIÓ: TÖRÉSVONALAK ÉS ÖSSZEFONÓDÁSOK

A fentiek alapján tehát megállapítható, hogy a jog és az irodalom (illetve a kultúra) viszonya elemezhető egyrészt a jogászai gondolkodás fényében, vagyis abból a szempontból, hogy mit adhat a fikció a jogászság szakmai tudásának – ezt láthatjuk a „jog és irodalom” mozgalom megszületésénél, másrészt szociológiai alapon is, vagyis abból a szempontból, hogy a (laikus) társadalom és a jog dinamikus kölcsönhatásában milyen helyet tölt be a kultúra – Friedman kifejezetten a népszerű kultúra vonatkozásában fogalmazta meg a témával kapcsolatos téziseit. Ezeknek az alapvető kereteknek a felvázolását követően vizsgálódásomat kifejezetten a spekulatív fikcióra szűkíttem. A spekulatív fikció olyan ernyőfogalom, amelynek körülhatárolása egyszerre tűnik egyszerű – majdhogynem nyilvánvaló –, illetve lezárhatatlan feladatnak. Többnyire olyan fikciós alkotást értenek alatta, amelynek cselekménye az általunk ismerttől eltérő világban játszódik, idegen, gyakran természetfeletti körülmények között. A definitív elem általában a természetfeletti, rendellenes vagy „fantasztikus” környezet, a különbözőség az ismerőstől, a valóságreferens, „realista” ábrázolásmód meghaladása valamilyen szempontból. Ez az a pont, ahol problematikussá is válik a fogalom, hiszen a nem realista ábrázolásmód valójában végigkíséri a fikció történetét. Spekulatív fikció-e az *Iliász*, az *Átváltozások*, *A vihar* vagy *Az arany virágcserep*? Nyilvánvalóan felszínes és semmitmondó lenne igennel válaszolni a kérdésre, mivel a természetfeletti elemeket tartalmazó klasszikus irodalmat nemcsak időben, de kulturális és társadalmi téren is óriási távolság választotta el attól, amit ma spekulatív fikciónak nevezünk. A spekulatív fikció és az abba tartozó zsánerelnevezések ugyanis legalább annyira piaci kategóriák, mint irodalmiak: a bolti „címkézés” érdekében is használatosak, hogy a vásárlókat orientálják.³³

³¹ FRIEDMAN (26. l.) 1600–1601.

³² FRIEDMAN (26. l.) 1590–1591.

³³ R. B. GILL: „The Uses of Genre and the Classification of Speculative Fiction” *Mosaic* 2013, 72., <https://doi.org/10.1353/mos.2013.0021>.

Ha ezt a körülményt is tekintetbe vesszük, akkor látható, hogy a spekulatív fikció definiálása nemcsak elhatárolási problémát képez, hanem a spekulatív fikciónak a populáris kultúrába való beágyazottságával is összefügg.

A populáris kultúrát a köztudat nemritkán azonosítja a szenzációhajhászattal, a harsány figyelemfelkeltéssel, a szabványosodással; a témával foglalkozó szakirodalomban ez képezi Adorno híres kritikájának a magvát is. Adorno heves kritikát intézett a tömegkommunikációra épülő, modern társadalmakról, mert a tömegkommunikációs eszközökben a tömegek egységes üzenetekkel való manipulálásának veszélyét észlelte.³⁴ Nézete szerint a „kultúripar” a sorozatgyártott, szabványosított művészeti termékekkel mintegy „mentesíti” a fogyasztót a gondolkodás „terhe” alól.³⁵ Adorno elsősorban a könnyűzenére és a televíziós szórakoztató műsorokra reflektált, de kritikáját nem nehéz kiterjeszteni az irodalom egy olyan területére, amely éppen arról ismert, hogy az abba tartozó zsánereknek megvannak a maguk sajátos formai és tartalmi jegyei, amelyek alapján nemcsak azonosíthatók, de könnyen tipizálhatók és sablonosíthatók is; a spekulatív fikcióba hagyományosan besorolt fantasy, sci-fi és horror zsánerei jellemzően beazonosíthatók néhány sajátos stíluselem megléte alapján.

Nem olyan vehemenciával, mint amilyennel Adorno a szabványosított tömegkultúrát ostromozta, de olykor a spekulatív fikcióra fókuszáló szakirodalom is osztja az egyeneműséget a kritikáját. Ez tükröződik például Damien Brodericknél, aki kísérletet tett a sci-fi stilsztikai és tematikai áttekintésére, és ennek során észrevételezte, hogy a zsáner termése – vélhetően egyfajta olvasói komfortérzettel összhangban – nagymértékben repetitív.³⁶

A kép azonban nem ennyire egyszerű. Egyrészt maguk a zsánerhatárok nem teljesen zártak, pontos meghatározásuk vita tárgya lehet, az egyes zsánerek konvencióit egy-egy innovatív szerző az újítás igénye által ösztönözve új megvilágításba helyezheti, és egyre jellemzőbb a különböző zsánerelemek elegyítése.³⁷ Másrészt

³⁴ Max HORKHEIMER – Theodor W. ADORNO: *A felvilágosodás dialektikája* (Budapest: Atlantisz 2020) 155.

³⁵ HORKHEIMER–ADORNO (34. lj.) 158.

³⁶ Damien Broderick: *Reading by Starlight. Postmodern science fiction* (London: Routledge 1995) 11–12.

³⁷ Ez utóbbinak jelentős képviselője China Miéville, aki a sci-fi és a fantasy elemeinek vegyítésével karakteresen hibrid fikciós világot alakított ki, és ez a hibriditás nemcsak a „megszokottól eltérő” környezetbe helyezi a cselekményt, hanem a kategóriahatárok folyamatos átlépésével, az ismeretlen újabb dimenzióinak az olvasó elé tárásával az „ismerős” és az „idegen” szembekerülésének dinamikáját állítja középpontba. NEMES Z. MÁRIÓ: „Boldog Babel és digitális Pompeji. A hibridizáció alakzatai a posztmodern popkultúrában” H. NAGY PÉTER – L. VARGA PÉTER (szerk.): *Poptechnikák. Komplexitás a népszerű kultúrában* (Budapest: Prae Kiadó 2022) 97–109. Rieder kifejezetten a sci-fi fogalmi határait elemezve foglal állást úgy, hogy a sci-fi nem egy világos, egzakt határokkal kijelölhető műfaj, hanem – mint általában a műfajok – történelmi folyamat; „nem szövegek egy csoportja, inkább a szövegek használatának és a szövegek közti kapcsolatok kialakításának egy módja”, és a „pontos határok rögeszméje” azért volt domináns korábban, mert az irodalmi műfajhatárok kijelölésén keresztül azok megsértése magas presztízsértékkel bírt. JOHN RIEDER: „On Defining SF, or Not: Genre Theory, SF, and History” *Science Fiction Studies* 2010, 197–198. A szó szerinti idézetek fordítása Benczik Verától származik, akinek magyarártásában a tanulmányt újraközölte az *Apertúra*. Lásd JOHN RIEDER „Meghatározzuk-e az SF-et vagy sem? Műfajelmélet, SF és törté-

viszont maga a piaci környezet, a profitlogika alapján történő könyvpiaci „termelés” is – kontrainuitív módon – eredményezheti a megszokott sablonokon való túllépést és a művek komplexebb struktúráját pusztán abból az okból kifolyólag, hogy a piacon való kitűnést, az újdonságot – és így az eladhatóságot – egyebek mellett éppen a sémák meghaladása biztosíthatja.³⁸ Mellesleg szólva a piaci környezet és a versenylogika a „magaskultúra”-ként címkézett kulturális szférában is megfigyelhető, így a kommerciális szempontok nem szűkülnek kizárólag a populáris kultúra területére.³⁹

A populáris kultúra mint tömegkultúra – és e minősége miatt „alacsonyabb rendű” kultúra – kritikáját az is árnyalja, hogy az egyetemes kultúra néhány klasszikusát kifejezetten tömegesen fogyasztották a maguk idejében; szinte közhelyszámba megy, hogy Shakespeare ilyen szerző volt, de Dickens is ebbe a körbe tartozott⁴⁰ – nem mellesleg két olyan szerzőről van szó, akikre a „jog és irodalom” kutatások kiemelt figyelmet fordítottak. Emellett a posztmodern gondolkodás mélyreható szkepticizmusa a populáris kultúra vonatkozásában szintén abba az irányba mutatott, hogy megkérdőjeleződött a határvonal a populáris és a magaskultúra között; a posztmodern kritika szerint az inherens esztétikai értékek gondolata tévút, mert nem léteznek objektív mércék az ítéletalkotásra.⁴¹ Ebből a gondolatból szükségszerűen következik a spekulatív fikcióra való nagyobb nyitottság is.

Úgy gondolom, nem hagyható figyelmen kívül a kérdéskör szempontjából a világépítés sem. Ez a vonás különös jelentőséghez jut a spekulatív fikcióban, aminek oka kézenfekvő. Az ún. „realista” – a jelen kontextusban ez alatt az értendő: valóságreferens – ábrázolásmódtól eltérő fikciós alkotások saját természeti törvényeket és társadalmi környezetet alkotnak, amelyek koherens rendet alkotnak a fiktív világban.⁴² A fantasy és a sci-fi zsánereiben a világépítésnek gyakran komoly szerepe van, elég csak *A Gyűrűk Ura*-, a *Dűne*- vagy az *Alapítvány*-ciklusra gondolni: mindhárom

nelem” [ford. BENCZIK Vera] *Apertúra*, 2015/tavasz–nyár, <https://www.apertura.hu/2015/tavasz-nyar/rieder-meghatarozzuk-e-az-sf-et-vagy-sem-mufajelmelet-sf-es-tortenelem/>.

³⁸ Peter SWIRSKI: „Popular and Highbrow Literature: A Comparative View” *Comparative Literature and Culture* 1999/4. 8–9., <https://doi.org/10.7771/1481-4374.1053>. E ponton megjegyezhetjük: még a gyakran az „egy kaptafára készült” populáris kultúra emblematikus manifesztációjának tekintett „szuperhősfilmek” terén is megfigyelhető az a tendencia, hogy a filmrendezők igyekeznek hozzátenni valami többletet a „jó kontra rossz” sémájához, például árnyaltabbnak, sebezhetőbbnek, esendőbbnek ábrázolják a „jó” karaktereket, vagy megérthető, reflexiót igénylő indítékokat adnak a „gonosz” szereplőknek. E rövid észrevétellel nem célozom állást foglalni a szuperhősfilmek esztétikai vagy morális értékének kérdésében, csupán szemléltetni kívánom a Swirski által írottakat.

³⁹ Herbert J. GANS: „Népszerű kultúra és magaskultúra” in WESSELY Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája* (Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium 1998) 123.

⁴⁰ John STOREY: *Cultural Theory and Popular Culture: An Introduction* (London: Routledge 2018) 6., <https://doi.org/10.4324/9781315226866>.

⁴¹ John FEKETE: „Introductory Notes for a Postmodern Value Agenda” John FEKETE (szerk.): *Life after Postmodernism. Essays on Value and Culture* (Montréal: New World Perspectives 1987) xi.

⁴² Vö. Nelson GOODMAN: *Ways of Worldmaking* (Indianapolis: Hackett, 2013) 12–14. Goodman monográfiája a világalgatókés kérdését sajátos ontológiai alapon elemzi, mely szerint a valóságról tett különféle állítások saját világot előfeltételeznek. Ez a kiindulópont meglehetősen radikálisnak tűnik még úgy is, hogy a szerző hangsúlyozza: nem célja a „kitalált” és a „valódi” világnak azonos ontológiai értéket tulajdonítani, csak a fizikai redukcionizmussal szemben kritikus – uo. 3–4. Ugyanakkor ez a megközelítésmód alkalmas arra, hogy módszertani alapot nyújtson a fiktív világok elemzéséhez.

regényfolyam saját univerzumban játszódik, amelynek megvannak a maga törvényszerűségei, a (fiktív) történeti múlt, ami a fiktív cselekményhez elvezetett, és a társadalmi berendezkedés, ami keretet ad a cselekménynek.⁴³ Mindezt annál inkább fontos hangsúlyozni, hogy tudatosítsuk: a spekulatív fikció nem egyenlő a „rend nélküli” fikcióval,⁴⁴ vagyis az általunk ismert valóság törvényszerűségeitől való eltérés nem szükségképpen jelenti azt, hogy adott fiktív világ saját törvényszerűségei ne érvényesülnének következetesen.⁴⁵ Továbbá az ilyen társadalmak, bár kitaláltak, elfeltételezik valamilyen normatív rend meglétét is, ami egyszerűen azok *társadalom*-mivoltából következik. Ez pedig megnyitja a lehetőséget a jog természetéről és funkciójáról való – akár érintőleges, akár fókuszált – reflexióra.⁴⁶ A „jog és irodalom” irányzat kiindulópontja nem az, hogy az irodalom valóságghű és részleteiben pontos képet ad a jogról – ezt, ha más nem, a Kafka munkásságára irányuló tudományos figyelem alighanem szemléletesen cáfolja –, hanem az, hogy az irodalom alkalmas eszköze lehet a jogilag is releváns diskurzusnak. Ezt példázzák Nussbaum fentebb bemutatott gondolatai a *Nehéz idők*ket illetően. Márpedig a *Nehéz idők* nem egy akkurátus körkép az angol jogrendszeréről, sem a XIX. század ideológiai irányzatainak részletekbe menő bemutatása, hanem egy fikciós írás, amely érzékletesen mutat be az ideológiák és a belőlük következő szabályozási megoldások által érintett helyzeteket. Ez nem idegen a spekulatív fikciótól – és közelebről a sci-fitől – sem. Robert Scholes fogalmazása szerint a fantasztikus irodalom „kudarcot vallott”, mert azt ígérte az olvasónak, hogy teljesen szétválasztja a képzelet világát az álta-

⁴³ Napjainkban, amikor a szórakoztatóipar az irodalom mellett olyan médiumokon keresztül is eljut a fogyasztókhoz, mint a filmek, a sorozatok vagy éppen a videojátékok, a világépítés néhány esetben transzmediális jelleget is ölt, vagyis az adott fiktív univerzum az „eredeti” változaton (pl. regényen) túlmenően más médiumokban is „folytatódik”, így például a *Csillagok háborúja* „kanonikus” filmjeit az e világban játszódó regények is kiegészítik. A fantasy világában megfigyelhető transzmediális kiterjesztéshez magyar nyelven lásd pl. KESERŰ József: „A világépítés komplexitása a fantasyben” in H. NAGY Péter – L. VARGA Péter (szerk.): *Poptechnikák. Komplexitás a népszerű kultúrában* (Budapest: Prae Kiadó 2022) 146–179.

⁴⁴ Erre mutat rá Suvin is, aki a sci-fit olyan zsánerként jellemzi, amelyben az „idegenség” (*estrangement*) és a „megértés” (*cognition*) interakciója játssza a főszerepet, azaz a szerző a valós környezetétől eltérő, de az olvasó számára megérthető fiktív világot hoz létre, és e fiktív világ történései nem önkényesek. Darko SUVIN: *Positions and Presuppositions in Science Fiction* (London: Macmillan 1988) 37., 67., <https://doi.org/10.1007/978-1-349-08179-0>.

⁴⁵ Hozzátehetjük a „valódi következtelenség” sokkal inkább jellemezheti a posztmodern irodalmat, amelynek egyik deklarált célja az irodalom önreflexiója és az olvasó állandó kiközlentése a megszokott sémákból.

⁴⁶ Így például Rosemary Jackson, bár nem a „társadalmi” fantasztikum elemzését végzi el, először 1981-ben megjelent klasszikus művében említést tesz arról, hogy a fantasztikus irodalom egy szegmense önálló világépítés révén metaforikusan kapcsolódik a valósághoz. Jackson ezt a fajta spekulatív irodalmat a todorovi „csodás” fogalomkörébe utalja, vagyis az olyan fikcióhalmazba, amelyben a természetfeletti a fiktív világ normális működéséhez tartozik. Rosemary JACKSON: *Fantasy: The Literature of Subversion* (London: Routledge 2009) 19. Todorov a természetfeletti vagy látszólag természetfeletti fikciós kifejezőmódokat három kategóriába osztotta: a „különös” esetében a látszólag természetfeletti esemény e világi magyarázatot kap; a „csodás” esetében a természetfeletti léte elfogadott; Todorov ezekkel állította szembe a „fantasztikus” fogalmát, amelynek lényege az olvasó bizonytalansága a kétféle magyarázat között. Tzvetan TODOROV: *Bevezetés a fantasztikus irodalomba* [ford. MAÁR Judit] (Budapest: Napvilág 2002), a csodáshoz lásd különösen 48–52.

lunk megtapasztalt világtól, erre azonban sohasem képes maradéktalanul: „senki nem tudott még olyan világot elképzelni, amelyből hiányzik minden kapcsolódás az általunk megtapasztalt világhoz”.⁴⁷

Különösen annak fényében érdemes erre figyelemmel lenni, hogy immár évtizedek óta megszilárdult álláspont, hogy a spekulatív fikció a kortárs folyamatokra történő reflexió adekvát médiuma, amelynek aktualitása ráadásul egyre jobban látható. Ennek oka egyrészt az, hogy maga a világ „furcsává” vált, az objektív valóság mint referenciapont megkérdőjeleződött a „tények utáni” (*post-truth*) korszakban, a világ pedig minden korábbinál nagyobb ütemben változik, így a realitás „irreálissá” válik, amit a leghívebben épp a spekulatív fikció különféle zsánerei képesek híven kifejezni.⁴⁸ Másfelől bizonyos folyamatok a jövőről való intenzív spekulációra készítetik a szerzőket; e téren említhető például a klímaváltozás – az ezzel foglalkozó fikciós irodalom „cli-fi” elnevezéssel önálló kategóriává vált az elmúlt évtizedben –,⁴⁹ mert az emberi civilizációit alapjaiban megrengető, tömeges szorongást kiváltó eseményről van szó, ami az elképzelt-elképzelhető jövő számos változatát helyezi kilátásba. Ugyanakkor ettől a konkrét helyzettől függetlenül is elmondható, hogy a spekulatív fikció teret adhat a képzelet síkján zajló „társadalmi kísérleteknek” azon az alapon, hogy az ebbe a kategóriába tartozó művek általában hozzánk hasonló embereket szerepeltetnek a külső körülmények bizonyos fokú megváltoztatásával.⁵⁰

Összességében: a spekulatív fikció történetileg és piaci helyzetét tekintve szorosan összefügg a populáris kultúrával. A populáris kultúra jogtudományi elemzésekbe való bevonása már a XX. században elkezdődött, és ahogy a spekulatív fikció egyre aktuálisabbá válik, úgy egyre több lehetőség kínálkozik a kutatások ilyen irányú kiterjesztésére.

⁴⁷ Robert SCHOLE: *Structural Fabulation: An Essay on Fiction of the Future* (Notre Dame: University of Notre Dame Press 1975) 7. Scholes a „fabuláció” (*fabulation*) kifejezéssel jellemzi az olyan fikciót, amely olyan világot mutat be, ami „nyilvánvalóan és radikálisan elkülönül az általunk ismerttől, ám visszatér, hogy valamilyen kognitív módon szembenézzon ezzel az ismerős világgal” – uo. 29.

⁴⁸ Robert T. TALLY Jr.: „Teratology as Ideology Critique; or, A Monster under Every Bed” *The New Americanist* 2019/3. 45. Egy magyar weird fiction szerző, Veres Attila *A valóság helyreállítása* című könyvének 2022. szeptember 26-án tartott bemutatóján beszélgetőpartnere, Csepelyi Adrienn kérdésére – ami a spekulatív fikció mai szerepére vonatkozott – úgy fogalmazott, hogy a sci-fi azért van válságban, mert ma már „sci-fiben élünk”, ami korábban a bizonytalan jövőre vonatkozó spekuláció volt, mindennapos élménnyé vált. A sci-fihez nem értek annyira, hogy határozottan állást foglaljak arról, válságban van-e vagy sem, ezt a személyes példát annak szemléltetésére írtam le, hogy a XXI. század világa bizonyos értelemben szervesen összefonódott a spekulatív fikcióval.

⁴⁹ Alexa WEIK VON MOSSNER: „Cli-Fi and the Feeling of Risk” *Amerikastudien/ American Studies* 2017, 131–132. Hozzátehetjük, hogy a cli-fit elsősorban a témaválasztása határozza meg, nem sorolható be egyetlen zsáner alá. Axel GOODBODY – Adeline JOHNS-PUTRA: „Introduction” Axel GOODBODY – Adeline JOHNS-PUTRA (szerk.): *Cli-fi. A Companion* (Oxford: Peter Lang 2019) 1–2.

⁵⁰ Aaron PASSELL: „SF Novels and Sociological Experimentation” P. L. THOMAS (szerk.): *Science Fiction and Speculative Fiction. Challenging Genres* (Rotterdam: Sense Publishers 2013) 60–61., https://doi.org/10.1007/978-94-6209-380-5_4.

ESETTANULMÁNY: „JOGNÉLKÜLISÉG” ÉS INDIVIDUALISTA ÉTHOSZ IAN MCDONALD *LUNA*-TRILÓGIÁJÁNAK VILÁGÁBAN

Tanulmányom záró szakaszában azt vázolom fel röviden, hogy egy sci-fi regénytrilógia elképzelt világához milyen jogábrázolás kapcsolódik. Választásom Ian McDonald *Luna*-trilógiájára esett, mert világa időben, térben és állapotában is távol esik mindattól, amit mi társadalomként és jogként ismerünk, még sincs teljesen elválasztva a saját korunktól, és mélyreható különbözősége és a centralizált, általános jog hiánya sajátos megvilágításban sarkallja az olvasót a jog rendeltetésével és természetével kapcsolatos reflexióra.⁵¹

McDonald trilógiáját olykor a *Trónok harca*-ciklussal állítja párhuzamba a kritika, mert cselekménye az utóbbihoz hasonló szabályozatlan, küzdelmekkel terhes környezetben játszódik; bár ehhez hozzátehetjük, a *Luna* jobbára nélkülszi George R. R. Martin regényfolyamának olykor öncélúsággal határos brutalitását. A *Luna* alapszituációja szerint a 2100-as évek környékén az emberiség már javában kolonizálja a Holdat, ahol összesen mintegy egymillió fő lakik. Az élet szempontjából kulcsfontosságú iparágakat – ezek: a közlekedés, a géntechnológia, a megfigyelés, a széntermelés, valamint a hélium-3 termelése – egy-egy család uralja, amelyek egymással is rivalizálnak – jöllehet a házasságkötések és üzleti kapcsolatok révén számottevő összefonódás figyelhető meg közöttük. A regényekben ábrázolt események az öt kartell viszálykodása köré rendeződnek, s azokat főként az utolsónak érkezett Corta család nézőpontjából ismeri meg az olvasó. A család vállalkozása, a Corta Hélio néhány nemzedék alatt felküzd magát a leghatalmasabbak közé, ám ez ellenkezést vált ki fő vetélytársából, a Mackenzie Művekből, és a viszály végül odáig fajul, hogy az utóbbi háborút indít vetélytársa ellen, hogy megingassa annak pozícióit. Az első kötetben fő cselekményszálként azt követhetjük nyomon, hogyan válik a villongás háborúvá, a második és harmadik pedig azt, hogyan próbálja a megsemmisült vállalat ügyvezetője – a szerző különböző földi nyelvekből összerakott szókészlete szerint „csonmuja” – helyreállítani a Corta Héliót jóformán a semmiből.

A holdbéli társadalom állam nélküli társadalom, alapállapota első ránézésre nem emlékeztet a hobbesi természeti állapotra, a *bellum omnium contra omnes*re. Maga a bonyodalom is abból származik, hogy a családok fegyveres érdekharcba bocsátkoznak. Ám míg a hobbesi modellben az általános, szélsőséges önzésből fakadó létbizonytalanság áll középpontban, valamint a magában álló egyén folyamatos önvédelmi kényszere – ami kontrasztban áll a szervezett társadalommal, egyúttal igazolja a szuverén általi kormányzást –, McDonald társadalmában létezik bizonyos fokú következetes normatív rend, továbbá létezik tulajdon és önrendelkezés, ami inkább emlékeztet Locke természeti állapotára. Ebben a rendben a központosított állam normái helyett egyedi – rendszerint mesterséges intelligencia által létrehozott – szerző-

⁵¹ A *Luna*-trilógiával egy korábbi tanulmányban részletesebben foglalkoztam, arra fókuszálva, hogy a trilógia jognélküli társadalmában a konszenzus mint szerződést megalapozó előfeltétel, illetve az individualizáltságból fakadó ellenségesség hogyan viszonyulnak egymáshoz. Vö. András MOLNÁR: „The Dynamics of Consent and Antagonism in Ian McDonald’s *Luna* Trilogy” Terezia SMEJKALOVÁ et al. (szerk.): *Argumentations 2021* (Brno: Masaryk University Press 2021). 69–87.

dések szabályozzák az egyének közötti interakciókat, ezek a felek igényeinek megfelelően bármikor módosíthatók, a viták pedig megállapodás szerinti eljárás keretében bírálhatók el, az érvek és bizonyítékok arzenáljába pedig akár a párbaj is belefér.

Az elképzelt holdi világ éthosza a késhegyre menő versengés és az egyén szinte kizárólagos felelőssége önmagáért. Állam helyett kollektív társadalmi képződményként a család és a vállalat – e kettő szorosan összefonódik – ad keretet az egyén létének. A „jog” fogalma átalakul, és az olvasó által tapasztalt mindennapokban megszokott államhatalmi normák szerepét az egyének által kialakított tartalmú, az egyének által kialakított eljárási rendben érvényesített előírások veszik át.⁵²

A holdi társadalom szellemiségéből rögtön a trilógia kezdetén ízelítőt kap az olvasó, amikor nyomon követheti hat tinédzser beavatási rítusát, akiknek húsz métert kell megtenniük a hold felszínén védelem nélkül, ruhátlanul. A próbatétel életre-halálra megy, aki elbukik, meghal, ilyen körülmények között kézenfekvő viselkedési alternatíva az önzés. Ennek fényében kifejezetten kontraintuitív a Corta családból származó Lucasinho döntése, hogy segít versenytársának, Kodzsó Aszamóának, aki menet közben megbotlott. Döntését nem valamiféle mélyen rejlő etikai megfontolás vezérelte, Kodzsó korábban a szeretője volt. Amikor a próbatételt követően apja felrója neki, hogy meg is hallhatott volna, és feddőleg kérdi, „[m]it tett volna akkor a család”,⁵³ akkor nem egyszerűen aggódó apaként jelenik meg – jóllehet kiderül a regényből, hogy gyengéd érzelmekkel viseltetik a fia iránt –, hanem a vállalata jövőjéért és nehezen kivívott hatalmi pozíciójáért aggódó üzletemberként is.

A beavatási ritust követően McDonald újabb kompetitív szituációkat mutat be. Az egyik Marina Calzaghe helyzete, aki pillanatnyi felindulását követően „[l]ejebb vette a légzési reflexét”,⁵⁴ hogy a lehető legkevésbé növelje adósságát, amikor pedig jobb híján a saját vizeletének eladásából tesz szert némi elenyésző, alkalmi bevételre, azt – a biológiai fennmaradás helyett – sávszélességre fordítja: „[a]z ember csökkentheti a lélegzését, kalózkodhat némi vizet, lophat némi ételt, de sávszélességet nem lehet koldulni”.⁵⁵ Olyan szélsőséges helyzettel találkozhatunk, ahol az egyén önkiszákmányolása – amit napjainkban egyebek közt Byung-Chul Han tematizál nagy népszerűséggel⁵⁶ – az élet legalapvetőbb feltételeire is kiterjed, és olyan mértékű sérülékenységgel jár, hogy a kicsapódó párából összegyűjtött víz elrablása is végzetes következményekkel fenyeget.

A másik helyzet, amit érdemes kiemelni a regény korai szakaszából, közvetlenül összefügg a jog reprezentációjával a *Luna*-trilógiában. Az olvasó ekkor találkozik először az ügyvédként dolgozó Ariel Cortával, a trilógia újabb jelentős karakteré-

⁵² Csak érintőlegesen érdemes utalni arra, hogy az általunk ismert jog államhatalmi normákkal való azonosítása olyan szűkítés, amit a legtöbb jogpozitivistá elmélet sem fogad el. Vö. GyÖRFI Tamás: „Jogpozitívizmus” in SZABÓ Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből* (Miskolc: Bíbor Kiadó 2004) 32–33. Ennek az elemzés szempontjából nincs jelentősége, a teljesség kedvéért viszont említést érdemel.

⁵³ Ian McDONALD: *Luna. Újhold* [ford. TAMÁS Gábor] (Budapest: Gabo 2017) 21.

⁵⁴ McDONALD (53. l.) 14.

⁵⁵ McDONALD (53. l.) 15.

⁵⁶ Vö. mindenekelőtt Byung-Chul HAN: *A kiégés társadalma* [ford. MIKLÓDY Dóra] (Budapest: Typotex 2019).

vel, méghozzá éppen egy „tárgyalás” közepette. Ariel „házasságokkal foglalkozó”⁵⁷ ügyvéd, a környék legjobbjja ezen a szakterületen. A holdi társadalom sajátos viszonyait, valamint a vezető vállalkozások családi összefonódásait – melyeknek fontos eszköze a házasság – tekintve kifejezetten magas presztízsű ügyvédnek számított, hasonlóképpen, mint a mi világunkban a nagyvállalati ügyvédek; nem pusztán szakember, hanem hatalmi tényező is, jóllehet a közvetlen vállalati csatározásokból és a vállalatirányításból. Arielt egy „per” közepén látjuk először, abban a pillanatban, amikor elfogadja a felkérést egy párbajra. Ez teljesen elfogadott abban az eljárásrendben, mert a holdi jog harmadik alappillére szerint „gyors lépés, egy ügyes húzás, vakmerő kockázatvállalás erősebb a jól felépített érvelésnél és alapos vizsgáltnál”,⁵⁸ Ariel pedig végül blöfföléssel nyert pert: ellenfele nem vállalta az életre-halálra szóló viadalt egy nővel szemben. A holdi jog vezérelve nem egyszerűen az erősebb, hanem a leleményesebb érvényesülése.

A *Luna* kezdetén tehát három szituációval találkozunk az olvasó, amelyek révén megismerkedhet egy sajátos jogreprézenciációval, és ezen túlmenően betekintést nyerhet ennek a sajátos jognak a szellemiségébe, az annak bázisát képező társadalmi gondolkodásmódba. Az első esetben – Lucasinho holdjáróvá avatása során – egy halálos kockázatú próbatétel történik, amely mintha egyaránt szimbolizálná a természet fölötti uralom képességét – „[l]egyőztük Hold úrnőt”⁵⁹ –, valamint az érvényesüléshez szükséges szívósságot. A második esetben mintegy alulnézetből kapunk betekintést ebbe a társadalomba, megtapasztalhatunk egy keveset a nélkülszülő társadalmi csoportok, a „társadalomalatti osztály” (*underclass*) frusztrációjából és haragjából. „Büdös kurva”⁶⁰ – ezzel a mondattal mutatkozik be Marina Calzaghe, aki kilátástalan helyzetében megrekedve – többek között –, utálja, hogy a nőnek [aki egy légi akrobatamutatót hajt végre ekkor] van szórakozásra pocskolható levegője, míg neki minden egyes kortyért meg kell küzdenie”.⁶¹ A harmadik esetben pedig a vertikálisan ellenkező véglettel találkozunk: egy sikeres, pályája zenitjén lévő, elismert szakemberrel, akinek professziója lényegét tekintve a küzdelemről szól.

Mindebből nem csupán konkrét emberi helyzetek és vágyak rajzolódnak ki, hanem egy komplett társadalmi értékrend, amelyek formálják ezt a modern, államcentrikus jogon szocializálódott közönség számára nagymértékben idegen jogi kultúrát. Ezt az értékrendet talán Ariel – vagyis, nem meglepő módon, a rendszer egyik kedvezményezettje – egy hosszabb monológja, melyet gyakornokának intéz, fejezi ki meg lehetőségen egyértelműen az olvasó számára:

A társadalom egyéni, de egymással kölcsönhatásban álló szerződések sora a szememben. Részvételek és kötelezettségek hálózata. [...] A gondom a demokráciával az, hogy szerintem van már hatékonyabb rendszerünk. A földi kisállamokból építkező érvelésed érdekes, de a Hold nem így működik. Mi nem állam vagyunk, hanem

⁵⁷ McDONALD (53. l.) 22.

⁵⁸ McDONALD (53. l.) 22–23.

⁵⁹ McDONALD (53. l.) 13.

⁶⁰ McDONALD (53. l.) 14.

⁶¹ McDONALD (53. l.) 14.

egy gazdasági telep. Ha földi hasonlatot kellene hoznom, akkor az valami olyasmi lenne, amit körbezár és korlátoz a környezete: egy mélytengeri halászhajó vagy esetleg egy kutatóállomás az Antarktiszon. Ügyfelek vagyunk és nem polgárok. A járadékra épül a kultúránk: nincs semmink, nincs tulajdonjogunk, alacsony tételekben játszó társadalom a miénk. Milyen okom lenne részt venni?

[...]

Az embereket nem lehet kötelezni arra, hogy részt vegyenek a politikában: az zsarnokság. Egy olyan társadalomban, amelyikben alacsony a részvétel hozadéka, a többség potyázó lesz, és kialakul egy kis létszámú résztvevőből álló politikusi kaszt. Ha azokra hagyjuk a demokráciát, akik gyakorolni szeretnék, akkor minden alkalommal politikusi réteget kapunk a végén. Vagy, ami még rosszabb, képviselői demokráciát. Jelenleg olyan elszámoltathatósági rendszerünk van, ami minden egyes személyt bevon, aki csak található a Holdon. A jogi rendszerünk minden embert felelőssé tesz az életéért, biztonságáért és vagyonáért. Individualista, atomizálja a társadalmat és kíméletlen, de mindenki érti. És egyértelműek a határok. Senki nem hoz döntéseket, senki nem veszi magára a felelősséget másokért. Ez a rendszer nem ismer el semmilyen csoportot, se vallást, se klikket, se pártot. Vannak egyének, vannak családok, vannak cégek. A tudósok eljönnek a Földről a Túloldalra, hogy a fejüket ingassák és a szemüket forgassák, amiért gyilkos individualisták vagyunk, akiknek fogalmuk sincs a szolidaritásról. Csakhogy nagyon is van olyasmink, amit ők civil társadalomnak neveznének: csupán úgy tartjuk, hogy ezt nem törvénykezéssel, hanem alkudozással érdemes megoldani. Minden finomságot nélkülöző, másokra neheztelő barbárok vagyunk. Tetszik nekem ez a kép.⁶²

Ebből a szöveghelyből világosan kitűnik, hogy – legalábbis Ariel Corta értelmezésében – a formális jogot nélkülöző társadalom nem egyszerűen csak egyfajta „szükséges rossz”, hanem értékekkel igazolható együttélési rend. Negatív igazolása a „potyautasság” és a politikusi réteg hiánya: nincs olyan, hogy bárki olyan kollektív hatályú döntés előnyeit élvezhesse, amelynek létrehozatalából személyesen nem vette ki a részét, mindemellett elkerülhető a részvételre való közvetlen kényszerítés, ami a fentebb idézettek szerint a szabadság nem igazolható korlátozását jelentené. Pozitív igazolása az, hogy hatékony: minden embert „bevon”, vagyis félreérthetetlen, szisztematikus incentivát hoz létre, mely által ösztönözve mindenki akarva-akaratlanul rákényszerül arra, hogy saját életének, javainak védelme érdekében hasznára váljon a társadalomnak. Mintha a gazdasági jogelmélet egyfajta sarkított modelljét vázolná fel a beszélő: néhány egyszerű, de jól megragadott sarkalatos ponton a társadalom a „legnagyobb hatékonyságú” üzemmódba „kapcsolható” – legalábbis a hatékonyság egy bizonyos jelentésárnyalatát szem előtt tartva.

Az idézett monológban elhangzik egy első olvasásra talán furcsának tűnő gondolat, miszerint „nincs tulajdonjogunk”. Ez a gondolat azért szokatlan, mert a holdi tár-

⁶² Ian McDONALD: *Luna. Ordashold* [ford. TAMÁS Gábor] (Budapest: Gabo 2019) 188–189.

sadalmi interakciók, sőt, a holdlakó közösséget egyben tartó normatív rend alapja a szerződés, melynek egyik lehetséges tárgyát – ha felidézzük polgári jogi dogmatikai alapismereteinket – a dolgok képezik, és a dolgok adásvételére irányuló szerződések következtében valamilyen dolog tulajdonjoga száll át az eladóról a vevőre. Nem sokkal korábban utaltam is egy jelenetre a trilógia első kötetéből, amelynek során Marina az anyagcseretermékét adja el alamizsnányi összegért, amit rögtön át is utal a hálózati számlatartozása fedezésére. Ha nincs tulajdonjog – ahogyan Ariel Corta monológjában olvassuk –, akkor nincs, ami átszálljon a vevőre – legfeljebb a dolog birtokba adása történik meg –, és nincs szabályozott jogi kerete annak, hogy a vevő azt valóban a *sajátjának* tudhassa. Így viszont látszólag értelmét veszíti a szerződés mint a regény világának egyik legfontosabb társadalmi interakciója, illetve a javak újraelosztásának intézményes eszköze, mert nincs garancia arra, hogy egy eladó akár ne is rabolhatná vissza az eladott dolgot, ilyen esetben pedig az egyén kizárólag a saját gazdasági és kapcsolati tőkéjére hagyatkozhat.⁶³ Azt lehet mondani, hogy a McDonald által bemutatott fiktív világban valóban nem létezik tulajdonjog úgy, mint törvény (vagyis általános, normatív államhatalmi döntés) által konstruált és védett jogintézmény. A tulajdon gondolatának „kezdeménye” él, de állami védelem nélkül.

McDonald világa a klasszikus társadalmiszerződés-elméletek szerves elemét képező, állam előtti társadalmakat idézi fel, ahogy erre kicsivel fentebb utaltam már, Hobbest emlegetve. Azonban a bemutatott világ, minden szabályozatlansága ellenére, bizonyos mértékig strukturált, hiszen nap mint nap rengeteg szerződés születik az emberek – és az őket kiszolgáló mesterséges intelligenciák – között, a társadalom a vagyoni és jóléti különbségek mellett is működik. Ha ezt az állapotot a klasszikus társadalmiszerződés-elméletek keretei között igyekszünk jellemezni, akkor John Locke természeti állapota találhatóbb analógia lehet. Locke, Hobbesszal szemben, nem az erőforrások szűkösségére és az ebből szükségszerűen következő ellenségeskedésre sarkítja hipotézisét a szervezett társadalom előtti állapotról. Ehelyett a polgári társadalom és az állam által nyújtott garanciális védelmet hiányoló, de többé-kevésbé békés együttéléstről ír, amelyben – mivel törvény nincs – az egyén, amennyiben személyében, tulajdonában fenyegetik, belátása szerint gondoskodhat a fenyegetés elhárításáról.

Locke a természeti állapotban a tulajdon és a testi épség védelmét olyannyira komolyan vette, hogy természetjogának alapvető elve, az egyéni szabadság feltétlen tisztelete alól is hajlandó volt kivételt tenni érte. A természeti állapot jellemzése során Locke bevezetett egy sajátos fogalmat, a „hadiállapot” (*state of war*) fogalmát. Ez a locke-i értelmezésben nem nemzetközi jogi fogalom, hanem az egyének között is értelmezhető: a másakra rátörő, a másikat a saját abszolút hatalma alá vetni akaró egyénnel szemben a megtámadott megtehet minden olyan óvintézkedést,

⁶³ Természetesen tény, hogy egy szerződés tárgyát nem kizárólag dolog átadása képezheti, tehát a tulajdonjoggal kapcsolatos probléma nem szükségszerűen merül fel, azonban a mindennapi élet néhány legtipikusabb interakciója, bizonyos, a létfenntartáshoz szükséges javak megszerzése (pl. élelmiszer-vásárlás stb.) jellemzően adásvétel keretében történik. Így pedig talán nem túlzás azt állítani, hogy a probléma meglehetősen fontos aspektusból kapcsolódik a társadalmi léthez.

amivel ezt a kényszert elháríthatja.⁶⁴ Ez egy olyan sajátos igazolása az egyéni önvédelemnek, amelyet kifejezetten az intézményesített igazságszolgáltatás hiánya tesz indokolttá.⁶⁵ A hadiállapot akár drasztikus lépésekre is feljogosíthatja a védekezőt: Locke a nem ölési szándékkal érkező tolvaj életének kioltásával példalózik e körben.⁶⁶ Az efféle, rendhagyóan súlyos következmények elfogadhatósága a polgári társadalom előtti világ körülményeihez való igazodást tükrözi: ha az egyén nem folyamodhat eredményesen a tőle független intézményekhez sérelme orvoslása érdekében, akkor nem várható el tőle, hogy ne alkalmazza a józan ész fényében szükséges módszereket.

McDonald világában az igazságszolgáltatás hasonlóképpen kontrollálatlan. Abból a szempontból „civilizálódottnak” tekinthető, hogy a holdi társadalomban léteznek bíróságok a vitamegoldásra, ezek azonban nem az általunk ismert, centralizált szervezeti rendszerben működő, világos hatáskörökkel rendelkező bíróságok. Eredetük a trilógiából nem derül ki, annyi tudható biztosan, hogy – állam híján – nem állami konstrukciók. Inkább egyfajta szolgáltatóként jelennek meg, amely keretet nyújt a nézeteltérések rendezéséhez. A holdi jog első „alappillére” az, hogy nincs büntetőjog,⁶⁷ az emberek közötti viszonyokat szerződések szabályozzák. Ebből egyfelől az következik, hogy büntetőjogi jellegű szankciókat (pl. szabadságvesztés) nem szabnak ki a Holdon; másfelől viszont az is, hogy a Jerome Frank-féle „harcelmélet” (*fight theory*) sarkított változataként ábrázolt igazságszolgáltatás a szerződéssel szabályozott viszonyok terén az igényérvényesítés rendkívül széles és a pillanatnyi alkupozícióknak megfelelő lehetőségeinek ad teret. A *Luna* első kötetének elején az olvasó tanúja lehet annak, hogy Marinát kirabolják, ő pedig a rabló erőfölénye miatt ezt túrni kénytelen,⁶⁸ e jelenet alapján azt lehet mondani, hogy a holdi társadalomban is megfigyelhető a Locke által leírt hadiállapot. Ugyanakkor egy ennél kifinomultabb, ám az egyén magára utaltsága tekintetében a locke-i hadiállapottal analóg helyzetet jelent az, hogy a piaci szolgáltatás jelleggel működő bíróságok előtt az utolsó pillanatig változtathatók az eljárási szabályok és az alkuk.

A regénytrilógia jogfilozófiai szempontú értelmezéséhez további adalékot nyújt Adriana Corta bűvópatakként vissza-visszatérő narratívája. Adriana Corta a „főhős” vállalat, a Corta Hélio alapítója, aki első személyű visszaemlékezésén keresztül mutatja be a folyamatot, melynek során újdonsült, nincstelen holdi lakosból a holdi élet egyik legbefolyásosabb alakjává küzdötte fel magát. Megtudjuk belőle, milyen kihívásokkal szembesült, hogyan keményedett meg és alkalmazkodott az egyén életét semmibe vevő és ezzel együtt mélyen individualista holdi miliőhöz. A szabályozatlan – ha úgy tetszik, szabad – élet sötétebb – és markánsan női – oldalát mutatja be annak az esetnek az elmesélésével, amikor a barátnőjét megerőszkolni kívánó munkatársán rejtve, mégis mindenki által ismert módon, félreértésnek teret nem engedve, ugyanakkor egyfajta arányosságot szem előtt tartva bosszút

⁶⁴ JOHN LOCKE: *Two Treatises on Government* (New Haven: Yale University Press 2003) 107.

⁶⁵ LOCKE (64. l.) 108.

⁶⁶ LOCKE (64. l.) 107–108.

⁶⁷ McDONALD (53. l.) 22.

⁶⁸ McDONALD (53. l.) 15–16.

áll.⁶⁹ Ez a mozzanat önmagában jelentős, amiért egy mikroszintű interakció erejéig az olvasó elé tárja, hogy a társadalmi normák kikényszerítés nélkül nem sokat érnek. E helyütt azonban fontosabb rámutatni az egész narratíva többrétegűségére. Természetesen mindenekelőtt információt nyer az olvasó a cselekmény idején fennálló állapotok előzményéről, a fiktív jelenhez vezető útról. A visszaemlékezés, ha az Egyesült Államok jellegzetes kulturális toposzainak kontextusában olvassuk, egy tipikus amerikai meggazdagodási (ahogy az eredeti nyelv jelöli: *rags to riches*) történet, az amerikai álmoknak, a felemelkedés valódi esélyének egy sci-fi-környezetbe helyezett elbeszélése. Ugyanakkor a regényben több történik annál, hogy az olvasó megismerkedik az előzményekkel, illetve megtudja, hogy az egyik főszereplő kemény munkával megvalósított egy kulturális mintázatot. Adriana Corta története egyben a holdi társadalom alapvető értékrendjének – vagy legalábbis szemléletmódjának – kivonata narratív formában. A „jog és irodalom” kutatások körében már-már *ad nauseam* idézik Robert Cover híres fordulatát, miszerint „minden alkotmányhoz tartozik egy eposz, minden tízparancsolathoz tartozik egy szentírás”.⁷⁰ Cover ebben a kvázi-szállóigében azt a tézist fogalmazza meg tömören, hogy a jog csupán része egy „normatív univerzumnak”, a társadalmi értékrend ezerféle kifejezési módjának, melyek körében az elmesélt történeteknek is kimagasló jelentősége van. Cover elméletének fényében Adriana narratívája a holdi normatív univerzum láttelepe, egy egyéni sors-történetbe ágyazott igazolása az abban a világban érvényes normatív rendnek. A rendszer igazolását Ariel Corta fentebb elemzett gondolatmenete is tartalmazza, Adriana visszaemlékezése azonban kifejezetten narratív formában fejezi ki azt, hogy a rendszer az élelmes, túlélésre fókuszált embereket jutalmazza, az alkalmatlanokat kirotálja.

Esettanulmányommal arra vállalkoztam, hogy a spekulatív fikció „jog és irodalom” szempontú elemzésének lehetőségeit egy konkrét példán keresztül szemléltessem. Az egyik kiindulópontom az volt, hogy immár empirikus adatok állnak rendelkezésre, amelyek megerősítik azt a többé-kevésbé intuitív sejtést, hogy a fikció olvasása kihatással lehet a befogadó gondolkodásmódjára. A másik kiindulópontom szerint a jogtudomány a „jog és irodalom” mozgalom révén már elkezdett nyitni a populáris kultúra irányába. A harmadik kiindulópontomat az az évtizedes tendencia szolgáltatta, amely szerint a populáris és a magaskultúra közötti határvonal valójában mesterkélte, a két fogalom mint önálló kategóriák használhatósága kérdéses. Ezek a kiindulópontok indokolhatóvá teszik a spekulatív fikció bevonását a „jog és irodalom” szempontú elemzésekbe. A spekulatív fikcióra jellemző világepítés, amit a témával foglalkozó teoretikusok is rendszeresen kiemelnek, alkalmasá teheti a zsánert arra, hogy társadalmi – és azon belül jogi – jellegű, hipotetikus problémák tematizálásának alapjául szolgáljon. A *Luna*-trilógia azért tűnt jó választásnak, mert cselekménye háttere gyanánt körvonalaz egy sajátos társadalmi-jogi berendezkedést, amelynek vizsgálata jogelméleti problémákhoz is elvezet. A formális, központosított jog nélküli társadalom elképzelése nem pusztán a cselekmény

⁶⁹ McDONALD (53. lj.) 228–229.

⁷⁰ ROBERT M. COVER: „Foreword: *Nomos and Narrative*” *Harvard Law Review* 1983, 4.

alakításának írói eszköze, hanem az olvasó rendhagyó helyzettel való szembesítése útján tudatosít olyan kérdéseket, amelyek a hétköznapi valóságban megszokott, adottnak vett körülmények között nem feltétlenül jutnak eszünkbe.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fentiekben a „jog és irodalom” kutatások néhány klasszikusának felidézésén keresztül megkíséreltem felvázolni két szemléletmódot, amelyen keresztül érdemes közelíteni a spekulatív fikció „jog és irodalom” nézőpontú elemzéséhez. Nagy vonalakban az mondható, hogy megfogalmazható egy jogelméleti – a jogfogalom és a jogi gondolkodás újragondolására törekvő – és egy jogszociológiai – a jog társadalmi percepciójának forrásait szélesebb körben kijelölő – nézőpont. Ezt követően megállapíthatónak tartottam, hogy a spekulatív fikció és a komoly irodalom hermetikus elhatárolása napjainkban egyre inkább elmosódik, ami igazolja a „jog és irodalom” kutatások spekulatív fikcióra való kiterjesztését. A legfontosabb sajátossága a spekulatív fikciónak a világépítési törekvés, amelynek folyamán a szerzők elképzelt társadalmak és problémák felvázolásával voltaképpen társadalmi gondolat kísérletet végeznek, ami alkalmat teremthet arra, hogy az olvasó az intézményi megoldások változatosságára reflektáljon. Végül a *Luna*-trilógia elemzésén keresztül igyekeztem röviden bemutatni a McDonald által elképzelt társadalom jogának sajátosságait és az általuk felvetett kérdéseket.

PETHŐ NÓRA*

CORDELIA CSENDJE – A HALLGATÁS A JOGI ELJÁRÁSBAN

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.08>

A tanulmány William Shakespeare Lear király (1606) című drámájának nyitójelenetét elemzi a „jog és nyelv” szempontjából, és azt igyekszik bemutatni, milyen szerepet tölthet be a csend vagy az érdemi válasz hiánya a jogi eljárásban. Ehhez az elemzés a dráma nyitójelenetét egyfajta tárgyalként, Lear király kérdőre vont lányának, Cordeliának a szerepét tanúként, a jelenet későbbi részében vádlottként értelmezi. A tanulmány egyfelől folytatja a „jog és irodalom” irányzat azon hagyományát, amely kiütemezett figyelmet szentel a bírósági eljárásoknak. Másfelől a „jog és nyelv” területén belül leginkább ahhoz az irányzathoz köthető, amely tárgyalótermi nyelvhasználat megfigyelésén keresztül vizsgálja a hatalmi viszonyokat és az eljárási garanciák tényleges érvényesülését. Az elemzés számba veszi, hogy a jogi eljárásokban általában mi indokolhatja a hallgatást, és miként értelmezhető a csend, továbbá, hogy milyen következményekkel járhat az érdemi megnyilatkozás hiánya. A konkrét jelenet elemzésekor – a terjedelmi kötöttségekhez igazodóan – a tanulmány számba veszi a kora újkori angol kulturális kontextus egyes elemeit, így például a kora újkori ikonográfiai hagyományokat, de röviden utal olyan modern elméletekre, mint például a beszédaktus elmélet vagy a pragmatika megállapításaira is. Emellett az elemzés több ponton párhuzamot von egyes irányadó kora újkori angol szemléletek és a modern elméletek között, például a nyelvileg túldíszített beszéd, illetve manipulatív retorika és az egyszerű, letisztult, érthető beszéd szembeállítása kapcsán. A tanulmány elsődleges célja, hogy a Lear király irodalmi elemzéseinek sorát egy jogi-nyelvi szempontú elemzéssel gazdagítsa. Ugyanakkor a tanulmány azt is megmutatja, hogy egy „jog és irodalom” kurzusokon kevésbé elemzett Shakespeare-mű miként alkalmazható esettanulmányként a „jog és nyelv” körébe tartozó problémák megvitatására.

E tanulmány témája a *Lear király* (1606) egy jelenetének jogi-nyelvi szempontú elemzése, ezért célszerűnek tűnik előljáróban „jog és nyelv”, valamint „jog és irodalom” tárgyat, illetve egymáshoz való viszonyát röviden tisztázni. A „jog és nyelv” irányzat tárgyaról magyarul átfogó áttekintést ad Vinnai Edina, aki mindenképpen a „jog és nyelv” körébe tartozóként sorolja a tárgyalótermi diskurzusokat vizsgáló, ún. *courtroom studies* és a diskurzus-, illetve társalgáselemzés területeit, amelyeket e tanulmány is érint.¹ Vinnai a „jog és irodalom” területét, csakúgy, mint például

* PhD-hallgató, ELTE BTK, 1088 Budapest, Múzeum körút 4/A. E-mail: pethonora@student.elte.hu.

¹ VINNAI Edina: *Jog és nyelv határán* (Budapest: Gondolat 2017) 107., 114. és 115. A rendszerezéshez Vinnai Tiersma tanulmányát veszi alapul: PETER TIERSMA: „What is Language and Law? And Does Anyone Care?” in FRANCES OLSEN – ALEXANDER LORZ – DIETER STEIN (szerk.): *Law and Language: Theory and Society* (Düsseldorf University Press 2008) 9–34.; vö. VINNAI 103–106.

a „jog és retorikát” vagy a „jog és filozófiát” – amely területeknek egyaránt kitüntetett vizsgálódási terepe az értelmezés és a nyelvhasználat elemzése – a tág értelemben vett „jog és nyelv” irányzat részének tekinti.² A „jog és irodalom” szemszögéből az értelmezésre fókuszáló „hermeneutikusok” irányzata és a kisebbségeknek „hangot adó” „narratív jogtudomány” képviselői mindenképpen szoros kapcsolódást mutatnak a nyelvvel, illetve a nyelvtudománnyal. Ugyanakkor általában kijelenthető, hogy a jogi nyelvhasználat szinte állandó témaként kínálkozik a jog kritikájához, illetve működésének elemzéséhez, ezért az egyrészt gyakran témája a jogi vonatkozású irodalmi műveknek, másrészt maga a jog is felfogható sajátos nyelvként, nyelvjátékként vagy a retorika önálló ágaként.³

A bírósági tárgyalások a „jog és nyelv”, valamint a „jog és irodalom” szempontjából is kitüntetett figyelmet kapnak. A „jog és nyelv” irányzatnak már kezdetektől fogva törekvése volt, hogy a nyelvhasználat megfigyelésén keresztül vizsgálja, mennyiben érvényesül például az egyenlő bánásmód követelménye, továbbá – a szociolingvisztika, valamint a „jog és társadalom” amerikai irányzatának találkozási pontjaként – törekedett felismerni és rendszerezni azokat a nyelvi-, nyelvhasználatbeli szabályszerűségeket, amelyek a hatalmi viszonyokat tükrözik, illetve megerősítik.⁴ A bírósági tárgyalások különböző szereplőinek eltérő hatalmi helyzete különösen alkalmassá teszi a perket e vizsgálódások elvégzésére. „[A] kutatások többsége rávilágít arra a kritikai diskurzuselmélet által is megfogalmazott tételre, hogy a nyelv nem csupán eszköz, amelyen keresztül a jogi hatalom működik, hanem a nyelv maga a hatalom a jogban.”⁵ A jogi pragmatika képviselői közül már korábban is foglalkoztak kifejezetten a Shakespeare-korabeli, azaz a koraújkori angol bírósági tárgyalások nyelvi elemzésével.⁶ Ami a bírósági eljárások irodalmi ábrázolását illeti, per és dráma már ókori görög drámák születésekor egybefonódott. Ahogy ezzel kapcsó-

² VINNAI (1. lj.) 116–122.

³ WEISBERG a bőbeszédű, de cselekvéstől tartózkodó és ezáltal értékpusztító jogász képét látta kirajzolódni a vizsgált regényekben. Ld. Richard WEISBERG: *The Failure of the Word. The protagonist as Lawyer in Modern Fiction* (New Haven, London: Yale University Press, 1984); Robert Cover szerint a jog tulajdonképpen a nyelven keresztül követ el erőszakot, amikor egyetlen lehetséges értelmezést tesz kötelezővé vagy amikor elhallgattat bizonyos társadalmi csoportokat. Ld. Robert Cover: „Violence and the Word” *Yale Law Journal* 1986. 1601–1629. James Boyd White a jogra, mint a retorika egy olyan önálló ágaként tekint, amelynek állandó témája az „igazság” és amely egy közösséget hoz létre. Ld. James Boyd WHITE: „Law as Rhetoric, Rhetoric as Law: The Arts of Cultural and Communal Life” *The University of Chicago Law Review* 1985/3. 684–702. <https://doi.org/10.2307/1599632>. White-nak már a „jog és irodalom” iskolateremtő művének számító műve is alapvetően „nyelv”-ként tekint a jogra: *The Legal Imagination*, (Chicago–London: The University of Chicago Press 1973). Mindezekről részletesen ír H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1. 5–27.

⁴ VINNAI (1. lj.) 87–89.

⁵ VINNAI (1. lj.) 89. Vö. Pierre BOURDIEU: „A szimbolikus tőke” in Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése* (Budapest: Gondolat 1978) és „La force du droit.” in *Actes de la recherche en sciences sociales*, septembre 1986. 3–19., <https://doi.org/10.3406/arss.1986.2332>.

⁶ Barbara KRYK-KASTOVSKY: „Speech acts in Early Modern English court trials” *Journal of Pragmatics* 2009. 440–457., <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.06.009>. Lásd még Barbara KRYK-KASTOVSKY: „Implicatures in Early Modern English courtroom records” és Dennis KURZON: „Literal Interpretation and political expediency: The case of Thomas More” in Barbara KRYK-KASTOVSKY – Dennis KURZON (szerk.): *Legal Pragmatics* (Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 2018) 65–80; 81–97, <https://doi.org/10.1075/pbns.288>.

latban Cs. Kiss Lajos is megállapítja, „a művészet és a jog módszertanilag és metafizikailag kitüntetett érintkezési pontja a dráma és a per”.⁷

A *Lear király* (1606) nem tartozik a jog és irodalom szempontjából leggyakrabban elemzett Shakespeare művek közé.⁸ Ugyanakkor a darab több fontos, joggal kapcsolatos kérdést feszeget: például a hatalom, autoritás és jog viszonyának kérdését, a disztributív igazságosság problémáját,⁹ a középkori politikai-filozófia és hatalomelmélet vagy a végrendelkezés erkölcsi kérdéseit. Emellett első nyomtatott szövegváltozatában felfedezhető benne több közvetett utalás is a *common law* és az *equity law* – mint a koraiújkor Angliában két egymással párhuzamosan működő, de gyakran szembenálló és eltérő jog és autoritás felfogással rendelkező korabeli jogrend – kiélezett versengésére is.¹⁰ Mindezekon túl a *Lear király* több tárgyalásszerű jelenetet is tartalmaz.¹¹ Idetartozik a dráma nyitójelenete, amelyben Lear felosztja országát (1.1.), és amelyet később részletesebben tárgyalok. Ezenkívül tárgyalásszerű az a jelenet is, amelyben Cornwall megbünteti, kalodába zárja Kentet (2.2.). Tulajdonképpen a dráma nyitójelenetének megisméltése¹² a darabnak az a bírósági tárgyalást imitáló jelenete is (3.6.), amely egy kunyhóban játszódik, résztvevője három bolond – a megbolondult és földönfutóvá vált király, az udvari bolond és az álház Edgar, aki a fiatal bolond koldusnak, Tamásnak adja ki magát –, és amelynek során képzeletben Lear kegyetlen lányait vonják felelősségre. A jelenet csak az 1608-as kvartó kiadásban szerepel, az 1623-as fólió kiadás nem tartalmazza, amelyre a Shakespeare-kutatás különböző magyarázatokat ad.¹³ Tárgyalásszerű jelenet emel-

⁷ VINNAI (1. lj.) 89–90. Cs. Kiss Lajos: „A szinoptikus jogelmélet esztétikája és metafizikája” *Jogelméleti Szemle* 2003/1. Lásd még: H. SZILÁGYI István: „Horváth Barna géniusza” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2., BIHARI Zsuzsanna: „Dráma a jogelméletben – Horváth Barna géniusza”, in *Jogi tanulmányok* (2014) 207.

⁸ Shakespeare drámái közül *A velencei kalmár* és a *Szeget szeggel* tartozik a jog és irodalom szempontjából – többek között az egyetemi jog és irodalom kurzusokon – leggyakrabban tárgyalt művek közé. Lásd pl. Elizabeth Villiers GEMMETTE: „Law and Literature: An Unnecessarily Suspect Class in the Liberal Arts Component of the Law School Curriculum” *Valparaiso University Law Review* 1989/3. 267.; valamint Jeffrey G. SHERMAN: „A Tax Teacher Tries Law and (Dramatic) Literature” *Suffolk University Law Review* 2004. 255–285.; idézi H. SZILÁGYI István (3. lj.) 8.

⁹ C. J. SISSON: „Justice in *King Lear*” in Frank KERMODE (szerk.): *Shakespeare, King Lear. A Selection of Critical Essays* (London: Macmillan 1969) 228–244., 238.

¹⁰ B. J. SOKOL – Mary SOKOL, „Shakespeare and the English Equity Jurisdiction: *The Merchant of Venice* and the Two Texts of *King Lear*” *The Review of English Studies* 1999/200. 417–439., <https://doi.org/10.1093/res/50.200.417>.

¹¹ Dorothy C. HOCKEY: „The Trial Pattern in *King Lear*” *Shakespeare Quarterly* 1959/3. 389–95. <https://doi.org/10.2307/2866860>; Owen Hood PHILLIPS: „Trial scenes” in *Shakespeare and the Lawyers* Abingdon: Routledge, 2005 (London: Methuen and Co., 1972) 84–90., 90.; Charles MOSELEY: „Trial and judgements: the trial scenes in *King Lear*” in Linda COOKSON – Bryan LOUGHREY (szerk.): *William Shakespeare, King Lear. Longman Critical Essays* (Harlow: Longman 1988) 65–76., 66.; Paul W. KAHN: *Law and Love. The Trials of King Lear* (New Haven, London: Yale University Press 2000).

¹² Uo. 65–66. Így tárgyalja még: MUDRICZKI Judit: „Rhetorical and Poetical Conventions: Shakespeare’s Arte of Poesy in the Love Contest and the Mock Trial Scenes” in Üő: *Shakespeare’s Art of Poesy in King Lear* (Budapest, Párizs: L’Harmattan 2020) 83.

¹³ SOKOL–SOKOL (10. lj.) és MUDRICZKI (12. lj.) 76. A „kvartó” és „fólió” kifejezések a kiadás nyomdai lapméretére utalnak: a „kvartó” negyedré, a „fólió” kétrét hajtott, tehát nagyobb könyvméretet eredményező íveket jelent.

lett Gloster megvakítása (3.7.), valamint egyes irodalomkritikusok szerint a darabban megjelenített (5.3.) háború is, amely az istenítélet egy fajtájaként is felfogható. Ezek az ítélkezést megjelenítő, egymással is összefüggő, kulcsfontosságú jelenetek vázat adnak a darab egészének is.¹⁴ E tanulmányban közelebbről a *Lear király* nyitójelenetét (1.1.) elemzem. Az általam részletesen tárgyalt beszédhelyzet rövidebb, mint a dráma 1. felvonásának 1. jelenete (1.1.1–284). A dráma valójában egy diszkrét, mintegy prologusnak, a szertartásos és publikus nyitójelenet előkészítésének tekinthető párbeszéddel kezdődik Lear és Gloster között, még a tróntermen kívül (1.1.1–34), és csak azt követi az e tanulmány tárgyát képező, szűk értelemben vett nyitójelenet (1.1.35–121 sorok).¹⁵

A továbbiakban a *Lear király* nyitójelenetének eljárászerűségére, a beszédre és hallgatásra, valamint azok lehetséges értelmezésére fogok koncentrálni, arra keresve a választ, hogy miként értelmezhető a csend a jog szempontjából, illetve – a „jog és irodalom” mozgalomnak a jogi oktatásban betöltött szerepét is szem előtt tartva – milyen jogi-nyelvi dilemmák illusztrálására lehet alkalmas ez a jelenet.

A NYITÓJELENET MINT TÁRGYALÁS

A *Lear király* első jelenete *A só* című népmesét¹⁶ idézi: az uralkodó összehívja a királyi udvarban három lányát, két idősebb lányának férjét, tanácsadóit, és így szól:¹⁷

Országomat ezennel
fölosztom három részre, hogy levessem
vénségemről az állam ügyeit

¹⁴ MOSELEY (11. lj.) 74–75.

¹⁵ A hivatkozások a következő magyar nyelvű kiadásra vonatkoznak: WILLIAM SHAKESPEARE: „Lear király” in *Shakespeare drámák III.* [ford. Nádasdy Ádám] (Budapest: Magvető 2018) 135–304.

¹⁶ „A só” (népmese) in: BENEDEK Elek: *Magyar mese- és mondavilág I. A csodaszarvas.* Magyar Elektronikus Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/04800/04833/04833.htm#91>. A szülő szeretetétért versengő lányok és a harmadik lány válasza, miszerint úgy szereti apját, mint a sót, az európai meseirodalom jellegzetes motívumai, amelyek a *Lear* forrásául szolgálhattak. GEOFFREY BULLOGH (szerk.): *Narrative and Dramatic Sources of Shakespeare* (London: Routledge and Kegan Paul, New York: Columbia University Press 1973) 271. Wilfrid Perrett 1904-es munkájára hivatkozva Bullogh arra is utal, hogy „A só” meséjének legalább huszonhat változata azonosítható. Lásd: WILFRID PERRETT: „The Story of *King Lear* from Geoffrey of Monmouth to Shakespeare” *Palaestra*, xxxv, Berlin, 1904. § I. idézi BULLOGH, *Uo.* Egyes szerzők „Hamupipőke” motívumként hivatkoznak a három lány versengésére, mert a két idősebb lány irigykedik a legkisebbre. Lásd pl. JOHN CUNNINGHAM: „*King Lear*: the opening scenes” in Linda COOKSON – Bryan LOUGHREY (szerk.): *William Shakespeare, King Lear. Longman Critical Essays* (Harlow: Longman 1988) 20–30., 21. A három lány motívuma a monda- és mesevilág vándormotívumának tekinthető. Lásd pl. Vlagyimir JAKOVLEVICS PROPP: *A mese morfológiája* (Budapest: Osiris 2005) 21–22., 24.; a háromszoros ismétlődés jelenségéről: 73–74. Lásd még: SIGMUND FREUD: „*A ládikaválasztás motívuma (1913)*” [ford. Dobos Elvira] *Thalassa* 2009/2. 86–94.; A három lány közül való választás *A velencei kalmárnak* és a *Lear királynak* közös motívuma. Lásd: DOBOS ELVIRA: „Freud és Shakespeare. Bevezetés a »Ládikaválasztás motívuma« című tanulmányhoz” *Thalassa* 2009/2. 85.

¹⁷ Az elemzéshez szükséges a szöveg hosszabb idézése.

[...] eldöntöttem, hogy most kihirdetem:
 melyik lányom mit örököl, hogy erről
 több vita ne legyen.
 [...]Halljam, lányaim
 [...] melyiktek szeret a legjobban engem –
 hogy annak adjak többet, akinél
 szív és érdem egybeesik, Goneril
 elsősülöttem, szólj először!
 (1.1.36–38, 42–44, 48–54)

Az elsősülött lány, Goneril válasza:

Atyám! Úgy szeretem, hogy szó azt le nem írja.
 Mint szemem fényét, szabadságomat,
 jobban, mint vagyont, kincset, drágaságot,
 egészséget, jóhírt, szép életet;
 jobban, mint gyermek apját valaha.
 A beszéd itt kevés, a hang ügyetlen,
 mert minden mértéken túl szeretem.

Mindeközben Cordelia, aki fültanúja Goneril nővére válaszának, „félre” – azaz a szerzői utasítás szerint a többi szereplő számára nem, csak a közönség számára hallható módon – így szól:

S mit mond Cordelia? Csöndben szeret.
 (1.1.62)

Lear megjutalmazza Gonerilt, majd második lányához fordul:

Mit mond második leányom
 a drága Regan, Cornwall hitvese?
 (1.1.67–68)

A második lány így válaszol:

Atyám, én nővéremmel egy anyag vagyok,
 érek is annyit. Úgy érzem, szivemben:
 ő szeretetem *tényét* jól leírta,
 ám mértékét nem. Ezért most kimondom:
 én lekicsinylek minden örömet,
 mit test vagy lélek dúsan fölkinál
 s csak egy örömem van: fölségedet
 szeretni.
 (1.1.69–76)

Mire Cordelia, ismét „félre”, így szól:

Jaj neked Cordelia!...

Vagy mégse? Mert ahogy én szeretem
az többet nyom a latban, mint a nyelv!

(1.1.77–78)

Lear második lányát, Regant is megjutalmazza, majd amikor Lear a legkisebb lányához, Cordeliához fordul, a következő párbeszéd zajlik le közöttük:

Lear: És most drágaságom

te, legkisebb leányom [...]

te mit tudsz mondani,

hogy többet kaphass, mint nővéreid?

Cordelia: Semmit, atyám.

Lear: Semmit?

Cordelia: Semmit. [...]

Az a bajom, hogy nem tudom kitenni

a szívemet a számra. Szeretem

ahogyan kell: se jobban, se kevésbé. [...]

Lear: Kislány létedre ilyen kemény vagy?

Cordelia: Kislány vagyok, felség, de szókimondó.

Lear: Hát jó! A szókimondás lesz a hozományod;

[...] kitagadlak, s nem vagyok apád.

Fölmondom a vérségi köteléket!

(1.1.82–93, 107–109, 114–115)

Ennek a fiktív, meseelemekkel átszőtt eljárásnak tehát részbeni tárgya a szeretet, apa és lányai közötti érzelmi kapcsolat, ugyanennyire lényeges azonban az eljárás köz- és magánjogi vonatkozása is. A nyitójelenet bírósági tárgyalásként való értelmezése nem egyértelmű, hiszen nem szerepelnek benne a jogi hivatásrend képviselői, vagyis bírák, ügyvédek, ügyészek. Továbbá az eljárás tárgya nem jogértelmezési kérdés körül forog, és általában véve sem a mai jogi fogalmaink szerint zajlik az eljárás. A továbbiakban ezért azt mutatom be részletesebben, melyek a tárgyalat jelenet azon tulajdonságai, amelyek olyan nagyfokú hasonlóságot mutatnak egy bírósági tárgyalással, hogy a jelenet tárgyalásként is felfogható.

Az eljárás helyszíne – a szerzői instrukció szerint – a királyi udvar, a *curia regis*: „Harsonaszó. – Jön egy udvaronc és egy párnán kis koronát hoz, utána Lear, Cornwall herceg, Albany herceg, Goneril, Regan, Cordelia, kísérők.”¹⁸ A legenda

¹⁸ Az 1608-as kvartó és az 1623-as fólió kiadás egyezik, amennyiben azokban egyaránt szerepel a harsonaszóra és a széles kíséretre való utalás. Eltérés, hogy a korona behozatalára való utalás csak a korábbi, az 1608-as kiadásban szerepel, lásd: Internet Shakespeare Editions, <https://internet-shakespeare.uvic.ca/>. Az előbbi, bővebb szövegváltozatot veszi fordításához alapul Nádasy Ádám az általam idézett magyar szövegkiadásban is, SHAKESPEARE (15. l.) 142.

szerint Lear király Róma alapításával nagyjából egy időben élt, alakja azonban először Geoffrey of Monmouth XII. századi *Historia regum Britanniae* című középkori regényes krónikájában tűnik fel. Később Lear története szerepel a Holinshed-krónikaként ismert 1577-es *Chronicles of England, Scotland, and Wales* című munkában is, amely utóbbi műből Shakespeare a szereplőket és a cselekmény ötletét is merítette.¹⁹ Lear és udvarának szerepe tehát a régmúlt történelmi korok, de legalábbis a történet lejegyzésével egyidős feudális államszervezet felépülése alapján képzelhető el. A római *curia* (*co-viria* „férfiak egyesülése”) is eredetileg a római állam szerveződésének egyik legősibb egysége volt, tükrözve azt a felfogást, hogy az állami szuverenitást a polgárok összessége testesíti meg.²⁰ Későbbi korokban a *curiales* elnevezés a megbecsült városi tanácsstagokat jelölte.²¹ A *curia* szóhoz tehát a történelmi előzményeknek köszönhetően társul a fennhatóságra, hatalomgyakorlásra utaló jelentés. Ami a király személyét illeti, a feudális korban ő a legfőbb és legteljesebb hatalom birtokosa és megtestesítője, egyben a legfőbb bíró. A feudális kor kezdetén a központi bíraskodás „nem jelentett egyebet, mint a király törvényosztását udvarában.”²² Később az országos méltóságok elhagyták a királyi *curiát* és saját *curiájukban* ítéleztek.²³ Az általános feudális jellemzők mellett a darabban szorosabb kulturális kapcsolatot mutató angol államszervezetben is a középkori *Curia Regis*, a király udvara, egyfajta utazó bíróságként fontos ítélkezési funkciót töltött be.²⁴ A *curia* tehát mint hely és személyek összessége is szoros összekapcsolódást mutat a közhatalmi, így ítélkezési funkciókkal, amelyet az is tükröz, hogy nevét (vagy annak „udvar”-kénti fordítását) tovább örököltette a későbbi történelmi korok törvénykezési szerveinek is.

Burgund, Cornwall, Albany, Kent és Gloster „a darab társadalmi-politikai térképét megrajzoló rangjelző földrajzi személynevek”²⁵, és Lear birodalmát, az angol királyságot jelentik meg, „képezik le”. A jelenetben tehát nemcsak a királyságot megtestesítő uralkodó²⁶, hanem rajta kívül kísérői is a *res publica* megtestesítőként jelennek meg. Emellett az eljárásban a legfőbb közjogi hatalommal felruházott, felkent uralkodó, a királyi udvarhoz tartozó méltóságok nyilvánossága előtt a király-

¹⁹ FÖLDVÁRY Kinga: „Nemzeti identitás, nemzeti történelem, A Tudor-kori krónikák” in BÉNYEI Tamás – KÁLLAY Géza (főszerk.): *Az angol irodalom története. A kor újkor* (Budapest: Kijárat 2020) 24–27., 26–27.

²⁰ FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 1996) 18.

²¹ FÖLDI–HAMZA (20. l.) 220.

²² BELIZNAY Kinga – MEZEY Barna: „A feudális állam szervei” in MEZEY Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet* (Budapest: Osiris 1998) 161.

²³ BELIZNAY–MEZEY (21. l.) 116.

²⁴ Sir John BAKER: *An Introduction to English Legal History* in Uő: (Oxford: OUP 2019 [2002]) 20–21. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198812609.001.0001>.

²⁵ GELLÉRT Marcell: „A legdúsabb tartomány: Tér-kép a Lear királyról kereszt-metszetben” in PIKLI Natália (szerk.): *Kinek tetszel milyen hitet: Ünnepi kötet Géher István 70. születésnapjára* (Budapest: ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, Anglisztika Tanszék, 2010) 183–199., 185.

²⁶ A középkorban és a kora újkorban a király a saját, teljes hatalommal felruházott uralkodói személyen túl egyben a királyság, az államiság megtestesítője is. Lásd Ernst H. KANTOROWICZ: *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology* (Princeton University Press 1985) <https://doi.org/10.2307/j.ctvcvssz1c>.

ság a királyi tisztség és hatalom, valamint a birodalom sorsa felől rendelkezik, így tehát a kapcsolódó cselekmény is a *res publica* felosztása. A jelenet Shakespeare-korabeli színpadképe minden bizonnyal igen látványos volt. Ha ugyanis az udvari méltóságokat megtettesítő színészek a statiszták közül a szokásoknak megfelelően kellő számú kísérőt is „kaptak”, ebben a jelenetben mintegy húsz embernek kellett a színpadon állnia.²⁷ Összességében a jelenet helyszíne, méltóságteljesége és szereplőinek összessége olyan teret alakít ki, amelyhez közhatalmi funkciók gyakorlása kötődik, ahol törvénykezés zajlik.

A nyitójelenet tárgya, egy bírósági eljáráshoz hasonlóan, jogi vonatkozású. Lear szavai ajándékozasként, utódnevezésként, illetve végrendelezésként is értelmezhetők. A trónutódlás közjogi, az öröklés magánjogi kontextust ad a jelenetnek. Érdekes, hogy a fiktív jelenetben a király nem halála esetére rendelkezik az országa felosztásáról: abból fakad a dráma legfőbb konfliktusa, hogy Lear már életében átadja a királyi tisztséggel járó feladatokat és birtokait, miközben a címet magát meg akarja tartani: „Csak a rangot, / a »király« címet tartom meg magamnak / a kormányzás, az állam, a bevétel / jó fiaim,²⁸ a tiétek” (1.1. 136–139). Ezzel Lear tulajdonképpen maga választja el a tisztséget, a pusztá címet a tényleges hatalomgyakorlástól, amely kérdésre a Cordeliával szembeni hirtelen, szigorú ítélete kapcsán is utalni fogok még.

Továbbá a nyitójelenetben a szereplők, egy bírósági tárgyaláshoz hasonlóan, kötött eljárási rendben szólnak meg az eljárásban betöltött szerepüknek megfelelően. Ez az eljárási rend még akkor is kötöttnek tekinthető, ha az nem a mai jogi-technikai fogalmaink alapján, törvényben rögzítettek szerint, hanem a király által megszabott módon zajlik. A jelenet egy későbbi pontján egyébként Lear bizalmasa, Kent úgy szólal fel, hogy az uralkodó nem ad neki szót, ezzel is (és mondandója révén is) kivívva a király haragját. A lányoknak a király, azaz a legfőbb bíró, kérdéseire kell válaszolniuk, méghozzá a megadott sorrendben. Lear a beszédek alapján állapítja meg a tényállást (ti. hogy mennyire is szeretik őt lányai).

A beszédre felkért lányok száma meseszerűen három, de a jelenet mégis követi egy kétpólusú, kontradiktórius peres eljárás szerkezetét. A két idősebb lány egy oldalon áll, ugyanis Gonerilnek és Regannek egyaránt az a célja, hogy anyagi-politikai érdekét mindenáron érvényesítse, és meggyőzze a „bíróságot” igazáról. Emellett egyaránt irigykednek Cordeliára, a legkisebb lányra, és nem utolsósorban mindketten elfogadják a Lear által meghatározott eljárási szabályokat, nyelvjátékot. Velük szemben, a másik póluson áll Cordelia, aki hangot ad annak, hogy kételkedik nővérei szándékában, és összességében velük ellentétben az őszinteséget testesíti meg.

A jelenet nyelvezete bírósági retorikához hasonló. A lányok beszédeinek költőisége, képisége, fennkölt stílusa miatt, továbbá amiatt, hogy azok célja a meggyőzés, perbeszégeket idéznek. Ebben a „perben” a felszólaló feleknek beszédükkel kell a bíróságot meggyőzni arról, hogy szeretik a királyt, és érdemesek a királyi cím és birtokok öröklésére. Ebben a helyzetben nemcsak a formalizmus, a külsőség kap fontos

²⁷ MOSELEY (11. lj.) 69.

²⁸ Nádasdy Ádám idevágó fordítói megjegyzése: bár a lányok az örökösök, Lear a hatalom tényleges gyakorlását vejeire ruházza – SHAKESPEARE (15. lj.) 147.

szerepet, hanem a beszédek logikája, nyelvezete, kifejezései is (mint amilyen például a második lány, Regan megszólalásában a *tények* és a *mérték* különválasztása). A Lear által megteremtett versengő helyzet, a beszélők két pólus szerinti rendeződése és a meggyőzés céljával előadott beszédek egy tárgyalótermi beszédhelyzet és nyelvhasználatot idéznek. Legalább ennyire lényeges az, amire a későbbiekben még visszatérek, hogy a jelenet arról szól, a beszélők mit mondhatnak és mit nem: e tekintetben társadalmi és eljárásbeli szerepük, valamint hatalmi helyzetük, illetve annak hiánya ugyanúgy meghatározó, mint egy tárgyalótermi diskurzusban.

Döntő hasonlóság a nyitójelenet és egy bírósági eljárás között, hogy azok célja egyaránt a döntéshozatal, mégpedig egy mérlegelésen, megfontoláson alapuló olyan döntéshozatal, amely az érintetteknek nézve jogkövetkezményekkel jár. A király a lehetséges utódok megnyilatkozásaihoz fűzi e jogkövetkezményeket: két nagyobbik lánya örököl, Cordeliát azonban kitagadja.

Az eljárásról összességében elmondható, hogy igen formalizált, abban adott helyszínen, nyilvánosság előtt, adott résztvevőknek, adott szerepkörben, adott kérdésre kell válaszolniuk. Az eljárás maga egy ügy kötelező erejű eldöntésére irányul, amely jogkövetkezményekkel jár. A jelenet tehát – annak helyszíne, résztvevői, nyilvánossága, közjogi vonatkozásai, valamint a Lear által teremtett versengő helyzet és a lányok beszédei alapján – bírósági tárgyalásként értelmezhető. Az, hogy e felfogásnak számos követője van, abban is tetten érhető, hogy a Shakespeare-szakirodalom a jelenetre a *love trial scene*, illetve a *trial of love* kifejezésekkel utal, amelynek jelentése a „a szeretet tárgyalásáról szóló jelenet” (benne egy szójátékkal, hiszen az angol *trial* szó próbatételt is jelenthet), de többen kifejezetten hivatkoznak is a jelenet meghatározó jogi kontextusára.²⁹

BESZÉD: JOGI RETORIKA

A két idősebb lány, Goneril és Regan retorikájával már korábban is foglalkozott a szakirodalom, elsősorban a megszólalások retorikai fogásaira és a hízélgés jelenéségére koncentrálva. A retorika kapcsán az irodalomkritikusok kiemelik egyrészt Shakespeare költői géniuszát, másrészt rámutatnak a darabnak a korabeli populáris kultúra egyes elemeivel való kapcsolódási pontjaira. Utóbbiakon belül ilyen lényeges korabeli kulturális kapcsolódási pont a koraujkori emblémakönyvekben is gyakran ábrázolt szív és nyelv testrészekhez, mint szimbólumokhoz kapcsolódó populáris értelmezések sora: a szív gyakran az őszinteségre és szeretetre, a nyelv pedig elsősorban a hízélgédő beszédre, törleszkedésre, álságosságra utal.³⁰

²⁹ MOSELEY (11. lj.) 69., KAHN (11. lj.) 1–28., MUDRICZKI (12. lj.) 83., KENNETH J. E. GRAHAM: „»Without the Form of Justice«: Plainness and the Performance of Love in *King Lear*” *Shakespeare Quarterly* 1991/4. 438–461., különösen 442., <https://doi.org/10.2307/2870463>.

³⁰ Lásd pl. a „Flateurs de Court tiennent la pas” emblémát, amely egy udvari hízélgédőt ábrázol, aki a nyelvet tálcán maga előtt, de a szívet háta mögé rejtve viszi: <http://emblematica.grainger.illinois.edu/detail/emblem/E028050>. Forrás: Guillaume DE LA PERRIÈRE: *Théâtre des bons engins* (Paris: Denis Janot 1544), elérhető az *Emblematica Online* honlapon (University of Illinois): <http://emblematica.grainger.illinois.edu/detail/book/FLPa>. Ld. még VINCE Máté: „Tongue Far from Heart”:

A Shakespeare-kutatók körében már szinte közismert alaptételnek számít a megállapítás, hogy Cordelia neve a latin *cor*, *cordis* „szív” szóra utal, ezáltal a szereplő maga az őszinteséget jelképezi. Ugyanakkor ezáltal a hízélgést és álságosságot jelképező „nyelv” terrénumába tartozóként azonosítható a vele szemben álló két nővér. A darabban található szónoki megszólalások vonatkozásában szintén igen fontos összefüggésekre mutatnak rá a koraiújkori angol retorikai szövegeket mint intertextusokat azonosító tanulmányok.³¹

A két idősebb lány beszéde kapcsán nem csupán a szerző költői tehetségének megcsillogtatásáról van szó. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a *Lear* nyitójelenete tárgyalásként értelmezhető, Goneril és Regan „perbeszéde” magáról a jogász hivatásrendről is „beszél”. Hiszen a jelenetben ők azok, akik perbeszédszerű megszólalásaikkal sikeresek és hatékonyak tudnak lenni azért, mert a beszédhelyzet által megkövetelt nyelvet beszélik, és az elvárások szerint szólalnak meg. Korántsem lényegtelen, hogy ehhez álságosság és képmutatás társul. A kora újkor drámáiban a bőbeszédűség és a képmutatás gyakran összekapcsolódó tulajdonságokként jelennek meg. Emellett a Shakespeare-korabeli Angliában a jogászokat „trükkös, csalafinta” embereknek tartották, akiknek a „nyelvük, nyelvezetük” volt az egyik legkiismeretlenebb eszközük. Ezt a népszerű diskurzust viszik tovább Shakespeare drámái mellett a korabeli populáris irodalom más művei is. Ezekben a művekben az érthetetlen nyelvet használó és kihasználó jogász képe jellegzetes motívum. Jellegzetes példaként említhető Thomas Wilson 1560-as, *The Arte of Rhetorique* („A retorika művészete”) című munkája. Ebben a szerző arra utal, hogy a „jognak furcsa/idegen nyelve van” („*the Lawe [is] in a straunge tongue...*”).³² Ebben a jogi nyelvről szóló sommás véleményben Wilson valószínűleg nemcsak a jogi nyelv szaknyelviségére, azaz a hétköznapitól eltérő természetére, hanem a ténylegesen „idegen”, azaz elsősorban latin, kifejezések jogi nyelven belüli gyakori használatára utal. Ugyanakkor azáltal, hogy Wilson a „nyelv” angol megfelelőjeként azt a *tongue* szót használja, amely a nyelvre, mint testrésze is utal, felidézi a nyelv ikonográfiáját, amelyben a testrész a hízélgésnek, a képmutató kettős beszédnek a jelképe. Wilson munkája minden bizonnyal népszerű volt, hiszen az első kiadást követő évtizedekben művét többször is újramomták és kiadták. Angol reneszánsz kori mércével mérve az jelentős példányszámban terjedhetett el és válhatott ismertté. Feltételezhető, hogy amennyire Wilson műve kezdetben maga is a korabeli populáris diskurzusokat tükrözte, később legalább annyira hozzájárult ezek megerősítéséhez.³³

Disguises, Lies and Casuistry in Shakespeare's *Measure for Measure*” in Emma MASON – Nazry BAHRAWI (szerk.): *Reading the Abrahamic Faiths. Rethinking Religion and Literature* (London: Bloomsbury 2015) 143–156., <https://doi.org/10.5040/9781350013582>.

³¹ Részletes elemzést ad a témában: MUDRICZKI (12. l.) 51–86.

³² THOMAS WILSON: *The Arte of Rhetorique 1560*, G.H. MAIR (szerk.): (Oxford: Oxford Clarendon Press 1909) digitális változat: Renaissance Editions, University of Oregon, 1998, <https://core.ac.uk/download/pdf/36679659.pdf>.

³³ Egy másik tanulmányomban rövid áttekintést adok arról, hogy a hétköznap ember számára gyakran érthetetlen nyelven beszélő kora újkor angol jogászok népszerű alakja hogyan jelenik meg a populáris kultúra néhány jellegzetes termékében, köztük Shakespeare műveiben. PETHŐ NÓRA: „Legal Traditions and Popular Legal Myths on the Shakespearean Stage” in BÁNHÁZI Judit Anna et

A *Lear királyban* az idősebb nővérek képmutatását a nézők számára is egyértelműen felismeri Cordelia, hiszen a királyi udvarból elindulva a nővéreitől így búcsúzik: „Én jól tudom, / mik vagytok; de mint testvérhúgotok, / most nem sorolom hibáitokat.” (1.1.271-3). És valóban, amikor a jelenet végére már csak Goneril és Regan marad a színpadon, kettőjük párbeszédéből is világossá válik, hogy apjukat nem szeretik, nem kívánnak gondoskodni róla. Gyönyörű beszédeiket csak a hatalom és a birtokok megszerzése érdekében adták elő, ráadásul már ők is felismerték Lear tévedését, valamint azt, hogy általában rosszul ítéli meg a helyzetet, könnyen befolyásolható és megtéveszthető:

Goneril: Regan, egy csomó dolgot meg kéne beszélünk, ami kettőnket érint. Szerintem apánk még ma elmegy innen. [...] Te is látod, milyen szeszélyes lett öregségére. Ezt már bőségesen volt alkalmunk megfigyelni. Mindig a kishúgunkat szerette legjobban, és teljesen nyilvánvaló, hogy rosszul ítélte meg, amikor most eltaszította. [...] Nagyon kérlek, működjünk együtt. Ha apánk továbbra is ugyanúgy parancsolgat, mint eddig, akkor ebből a hatalomátadásból csak bajunk lehet.

Regan: Gondolkozzunk a dolgon.

Goneril: Tennünk kell valamit, méghozzá sürgősen.
(1.1.285–309)

Goneril és Regan párbeszéde a nyitójelenet perszerúségének újabb aspektusát tárja elénk. A nővérek közötti kiélezett versengés, az érdekelletét mértéke abban is megmutatkozik, hogy a birtokokkal és ranggal megjutalmazott, ezáltal „pernyertesnek” tekinthető két nővér, jóllehet felismeri apja tévedését, nem kel húga védelmére, ahogy az egy elsősorban érzelmek által áthatott, családi körben folytatott beszélgetés keretében elképzelhető lenne. A két idősebb nővér elfogadja a rá osztott formális szerepet,³⁴ és a lehető legtöbbet akarja a helyzetből kihozni: a számukra legkedvezőbb „ítéletre”, nem pedig objektíve igazságos, méltányos, pláne nem a családi kötelezések tekintetével morálisan elfogadható helyzet létrehozására törekszenek. A darab megmutatja, hogyan „váltható készpénzre”, azaz királyi birodalomra és hatalomra a pejoratív értelemben vett retorika.³⁵ Általában a retorikának, és azon belül a jogi retorikának, mint érdekvezérelt beszédnek nem csak a koraujkori angol populáris kultúrában volt negatív a megítélése: annak társadalmi összefüggéseire a kritikai jogelmélet (*critical legal studies, CLS*) és az abból kinőtt jog és irodalom képviselői is gyakran elmarasztalóan mutatnak rá különböző összefüggésekben. Így például James Boyd White szerint a jogász hivatása egyfajta retorikai tevékenységként is értelmezhető.³⁶

al. (szerk.): *Encounters of the Popular Kind: Traditions and Mythologies. Populáris típusú találkozások: hagyományok és mitológiák* (Budapest: ELTE, Eötvös Kiadó, 2021) 265–275.

³⁴ Samuel Louis GOLDBERG: *An Essay on King Lear* (London, New York: Cambridge University Press 1974) 19.

³⁵ John KERRIGAN: „Benefits and bonds: *King Lear* and *Timon of Athens*” in Uő: *Shakespeare’s Binding Language* (Oxford: Oxford University Press 2016) 336–366., különösen: 349–351., <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198757580.003.0013>.

³⁶ James Boyd WHITE: „Foreword” in Uő: *Heracles’ Bow. Essays on the Rhetoric and Poetics of the Law* (Madison, London: The University of Wisconsin Press 1985) ix–xvi, x.

White hangsúlyozottan is különbséget tesz a *peithó*, vagyis a meggyőzés és az őszinte állítások művészete, valamint a *dólosz*, azaz az álnok, csalárd meggyőzési stratégia, trükk között.³⁷ A humanista White mindannyiunkhoz, de leginkább a jogászokhoz és feltehetően a célközönséget képező joghallgatókhoz – talán kissé megmosolyogtatón naivan, de célkitűzésében feltétlenül támogatandó módon – tanító szándékkal intézi a kérdést: figyeljük meg, melyik típusú retorikát alkalmazzuk, hogyan gyakoroljuk a jogi hivatást, és ezáltal milyen közösséget hozunk létre?³⁸

A jog és irodalom mozgalmán belül a jogi retorika – végső soron erkölcstelen módon történő – felhasználása, és azon belül is a retorikának a jogászok szakmai fölényének érzékeltetésére való alkalmazása is éles bírálatok tárgya. Ahogy Nagy Zsolt is összegzően utal rá, a kritikai jogelmélet követőinek „kritikus” tagjai törekedtek „a szakértelem »bálványozásának«, különösen a jogász érvelések privilegizált autonómiájának lerombolására”.³⁹ Richard Weisberg a jogászokat a nyelvi formalizmus megszállottjaiként festi le, akik képtelenek egyenesen kommunikálni és bőbeszédűségükkel elpusztítják az igazi hősöket.⁴⁰ Azért utalok a „jog és irodalom” ezen klasszikus példáira, mert hangsúlyozni szeretném, hogy a jogász hivatás jellemzéséhez mennyire szorosan hozzátartozik a jogi nyelvhasználatnak és a jog nyelvhez való viszonyának kritikája. Ahogyan ebben a tanulmányban bemutatom, a *Lear király* nyitójelenében közvetve a tárgyalótermi retorika és érdek vezérelt beszéd kritikája is megjelenik.

A *Lear király* nyitójelenete azáltal, hogy az érzelmeket teszi meg az eljárás tárgyának, meseszerű. A jelenet annyiban is eltér a „valódi” jogi eljárásoktól, hogy amikor a két idősebb lány apját igyekszik szónoklatával meggyőzni, elsősorban az érzelmekre hatnak. Tekintettel arra, hogy az eljárás tárgya a szeretet, leplezetlenül jelenhet meg a retorikának az érzelmekre fokozottan ható jellege. Goneril és Regan beszéde, érvelése nem tekinthető szigorúan véve jogi-szakmainak vagy racionálisnak. Az ő esetükben az álságosság abból fakad, hogy vallomásuk ellenére valójában nem szeretik apjukat, nem pedig abból, hogy objektív, szakmai érvekkel próbálják leplezni érdekeiket, érzelmeiket.

Az az elvárás, hogy a jogi érvelés legyen racionális és objektív, egyébként a jogi retorikát napjainkban tárgyaló szerzők elemzéseiből is kiténik. Peter Goodrich például arra utal, hogy a jogi döntéshozatal egyrészt pszichológiai elemeket tartalmaz, másrészt a társadalmi renddel összefüggő megfontolásokat is tükröz, azonban a jogi retorika racionális és módszeres, és ez a racionális megjelenítési mód az ítélet indokolásában fog visszaköszönni.⁴¹ Kaposi Dávid az Eichmann-per kapcsán emeli ki, hogy „[a] tárgyalóterem retorikája [...] az objektivitás retorikája, ott nem-

³⁷ James Boyd WHITE: „Heracles’ Bow: Persuasion and Community in Sophocles’ *Philoctetes*” in uő: *Heracles’ Bow. Essays on the Rhetoric and Poetics of the Law* (Madison, London: The University of Wisconsin Press 1985) 3–27., 6–7.

³⁸ Uo. 26. Vö. H. SZILÁGYI István (3. lj.) 6–7.

³⁹ NAGY Zsolt: „A jogászképzésre vonatkozó modern jogelméletek” *Jogelméleti Szemle* 2004/3.

⁴⁰ Richard H. WEISBERG: *The Failure of the Word: The Protagonist as Lawyer in Modern Fiction* (New Haven: Yale University Press 1984). Vö. H. SZILÁGYI (3. lj.) 6.

⁴¹ Peter GOODRICH: *Legal Discourse. Studies in Linguistics, Rhetoric and Legal Analysis* (New York: Palgrave Macmillan 1987) 122.

igen lehetünk más módon sikeresek”.⁴² Ugyanakkor mivel Goneril és Regan beszéde a racionalitásnak és az objektivitásnak még csak a *látszatát* is nélkülözi, a jelenet *optikája* még különösebbé válik: Lear *elvakítja* a már-már émelyítő, nyelvi túldíszítettség és hízelgés. A közönség pedig Cordeliával – és nem utolsósorban a hűséges Kenttel⁴³ – könnyedén felismerheti Lear tragikus vétségét, a *hamartiót*, amely a *szemünk előtt* megnyilvánuló *hübrisz* (gőg) formájában mutatkozik meg.⁴⁴ Lear ödipuszi *vakságát* „csak a vak nem látja”, ahogyan a közönség számára a darabon belül Lear párhuzamos karakterének tekinthető, másik elvakult apa, Gloster tévedése is hamar felismerhető. A tévedést Gloster tragikus megvakíttatása csak tetézi és teszi még egyértelműbbé.

Goneril és Regan beszédének példája azt tárja elénk, hogy aki „érti” az eljárás nyelvét és a bíróság működését, utóbbit akár tévedésbe is ejtheti. Viselkedésük azt is illusztrálja, hogy aki hajlandó az eljárás által megkövetelt külsőségek szerint megszólalni, az bízhat az eljárás rá nézve kedvező kimenetelében. A darab tanúsága szerint erről szól a perbeszéd és annak retorikai fogásai. Lear két idősebb lánya felismeri, hogy Lear kérdésére feltétlen hűséget mutató alattvalóként kell válaszolniuk.⁴⁵ Nem véletlen, hogy válaszuk valódi retorikai brillírozás: a hatáskeltés érdekében alkalmazzák a túlzást, fokozást, halmozást és ismétlést.

Ezzel a beszélő szándékát leplező nyelvi túldíszítettséggel áll szemben a hol természetes, hol hallgatóg Cordelia őszinte és egyszerű (angolul *plain*) beszéde. Lear így beszél Cordeliáról később a jelenetben: „Ő férjhez mehet / a saját gőgjéhez, ami szerinte / „őszinteség”!... (130–132).⁴⁶ A *plain* kifejezés Shakespeare korában az egyszerűsége, egyértelműsége, őszintesége, természetessége, romlatlanságra, szinte naivitásra utalnak.⁴⁷ A gondolat, hogy az egyszerűség az igazsággal és őszinteség rokon fogalom, számos Tudor- és Stuart-kori írásban, így a költészetben, tudo-

⁴² KAPOSI Dávid: „Az emlékezet mint nyelvjáték. Az Eichmann-per diszkurzív megközelítése” 2000, 2004/6. 45–58.

⁴³ Kent alakját az angol moralitásból átvett „Good counsel” („Jótanács”) allegorikus figurájával is gyakran azonosítják.

⁴⁴ Ahogyan Nyusztay Iván is utal rá: „[a] gőg (*hübrisz*) és a vétség (*habartiók*) nemcsak a görög tragédia meghatározó és nélkülözhetetlen elemei, hanem a Shakespeare-tragédiának is.” Lásd: NYUSZTAY Iván: „Tétlenség és önazonosság a görög és a Shakespeare-dramában” *Jelenkor* 2005/6. 601–618., 610.

⁴⁵ Megszólalásuk közjogi kontextusban vazallusi hűségesküiként is értelmezhető.

⁴⁶ Az angol eredeti így hangzik: „Let pride, which she calls plainness, marry her.” Vörösmarty Mihály fordításában: „Házasítsa ki / Emezt a dölyf, mit nyíltságnak nevez.” – SHAKESPEARE (15. l.) 613.

⁴⁷ Példa Shakespeare műveiből „I pray thee, understand a plain man in his plain meaning” (*A velencei kalmár* 3.5.52–53) Nádasdy Ádám fordításában: „Kérek, értsd egyszerűen az egyszerű szót” (William Shakespeare: „A velencei kalmár” in *Shakespeare drámák*, III. [ford. Nádasdy Ádám] (Budapest: Magvető 2018) 97. „There are no tricks in plain and simple faith” (*Julius Caesar* 4.2.22). Vörösmarty Mihály fordításában: „A nyílt egyszerű hűség nem ismer áltatást.” in *Shakespeare összes drámái*, III. Tragédiák (Budapest: Európa 1988) 219–321., 291. Egy Jakab-korabeli, jogi témájú angol drámában a jogi tudással áll szemben az „egyszerűség”: „They were all plaine folks, & did not know the lawes.” (Kb. „Mind egyszerű emberek voltak és nem ismerték a törvényeket.”) John DAY: *Lavv-trickes or, VWho vould haue thought it* (London: E. Alde for Richard More 1608; Early English Books Online Text Creation Partnership 2011), <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A19977.0001.001>.

mányos értekezésekben és protestáns prédikációkban is megjelenik.⁴⁸ Cordelia egyszerű, nyílt, sallangmentes beszéde nemcsak formailag áll szemben a két idősebb nővér retorikájával, hanem szellemiségében is, amennyiben a képmutatás helyett az őszinteséget is szimbolizálja. Cordelia tragédiáját az okozza, hogy nem akar a külsőségeknek megfelelően beszélni.⁴⁹ A kora újkori angol diskurzusokkal egybecseng a tulajdonképpen David Mellinkoff 1963-as *The Language of the Law* („A jog nyelve”) című munkájával meginduló *plain language movement* elnevezése, amely a jogi nyelv tiszta világos és közérthető használatát tűzte ki célul, nem utolsósorban az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés gyakorlati érvényesülése érdekében.⁵⁰ Ez az egybecsengés meglátásom szerint nem véletlen, és nem is az angol *plain* szó elsődleges jelentéséből fakadó egybeesés. A szó egyfajta étoszt is jelöl, ahol az egyszerű, érthető beszédmód nyíltsággal párosul. Ez a XVI. században inkább erkölcsi nyíltságot, őszinteséget, a XX. századi mozgalom használatában politikai nyíltságot, a jogi szaknyelv demokratizálását jelöli. Zódi Zsolt utal arra, hogy a jogi nyelv egyszerűségére és közérthetőségére irányuló törekvések a felvilágosodás kora óta jelen vannak,⁵¹ és úgy tűnik, az egyszerű, letisztult nyelv használatának dicsérete ennél korábbra is visszanyúlik, ahogyan azt a *Lear király* szövege is tükrözi. Mellinkoff egyébként a tekintetben is ismétli a jogi nyelvről szóló koraújkori angol diskurzusokat, hogy a jogi nyelvet ugyanúgy kritizálja a francia és latin eredetű kifejezések túlzott használata miatt, ahogy azt a XVI. században az e tanulmányban korábban már említett Thomas Wilson kortársa George Puttenham író, irodalomkritikus tette: „A megengedhetetlen hibák egyike [...] ha beszédünket vagy írásunkat mindenféle idegen szóval tarkítjuk”.⁵²

A *Lear király* nyitójelenetében tehát egy jogi vonatkozású eljárás belüli nyelvhasználat bemutatására és a beszédmód tematizálására kerül sor, méghozzá oly módon, hogy abban konkrétan is felfedezhetők a modernkori „jog és nyelv” mozgalom által megfogalmazott kritikákhoz hasonló gondolatok és diskurzusok, például az egyszerű beszédmód kapcsán. A jelenetben nem arról van szó, hogy Cordelia az eljárást annak nyelvezete miatt ne értené. Ugyanakkor ő, aki nyíltan és egyszerű nyelven kommunikál egy hatalmilag alárendelt helyzetben, kiszolgáltatottá válik, szemben azokkal, akik túldiszitett formában és stratégiai eszközként használják a nyelvet. Nem véletlen, hogy a *plain language movement* képviselői is elsősorban eljárási helyzetekre koncentráltak, hiszen a laikusok kiszolgáltatottsága itt a legszembevetőbb. Cordelia érdemi válaszána hiánya emellett rámutat a jogi nyelv egyszer-

⁴⁸ GRAHAM (29. l.) 440.

⁴⁹ GRAHAM (29. l.) 440.

⁵⁰ Bővebben lásd Mark ADLER: „The Plain Language Movement” in *The Oxford Handbook of Language and Law* (Oxford: OUP 2012), 67–83., <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199572120.013.0006>.

⁵¹ ZÓDI Zsolt: „The limits of plain legal language: understanding the comprehensible style in law” *International Journal of Law in Context* 2019. 15, 246–262., 257., <https://doi.org/10.1017/s1744552319000260>.

⁵² George PUTTENHAM: „Az angol költészet művészete” [ford. HEGYBÍRÓ Edit] in HORVÁTH Iván (szerk.): *Francia és angol poétikák 1392–1603* (Szeged: József Attila Tudományegyetem 1975) 131–160., 152.

rűsítésére irányuló mozgalmak korlátaira, vagyis arra, hogy a megértés és a magunk megértetése nemcsak a jogi nyelv szókincsén vagy nyelvtanán múlik, hanem legalább annyira pragmatikai szempontokon.⁵³

„NEM-BESZÉD”: A HALLGATÁS LEHETSÉGES ÉRTELMEZÉSEI

Cordelia példáján keresztül elsősorban azt igyekszem bemutatni, milyen szerepet tölthet be a csend, illetve az érdemi válasz hiánya a felvázolt eljárásban, és ez miként gazdagítja a mű értelmezését. A Shakespeare-darabok wittgensteini szempontú elemzése kapcsán a darabról már általában véve is azt írja Kállay Géza: „Shakespeare a *Lear király* első jelenetében nem pusztán megjeleníti a konfliktust, hanem, mivel minden a három leány megszólaltatása körül forog, éppen a jelentést és a hangréteget (a nyelvet, a beszédet, a »halk szótatot«) teszi meg a konfliktus tárgyának.”⁵⁴ „Mintha minden attól függne, hogyan bír szóra, és miképpen jut szóhoz az ember.”⁵⁵ Úgy gondolom, a *Lear király* nyelvi tematikája, a beszéd/nem-beszéd kettőssége ehhez képest is fokozott erővel jelenik meg, mert Lear és lányai nem egyenlő hatalmi helyzetben vannak. További értelmezéseket nyithat, ha az első jelenetet kifejezetten tárgyalásként értelmezzük, ahol Lear lányainak, így többek között Cordeliának az előírt helyen és időben, súlyos érzelmi, jogi és vagyoni következményekkel szembenézve kell megértetniük magukat.

Maga a jogi diszciplína is számos szabályt alkotott már arra az esetre, hogyan értelmezendő, ha egy adott fél hallgat. Ugyanakkor annak a története, hogy a jog miként értelmezi a csendet, a hallgatást, és milyen következményekkel jár a szóbeli megnyilatkozás hiánya, hosszabb és szerteágazóbb annál, hogy itt alaposan ismertetni tudjam. A csend, illetve a hallgatás lehetséges értelmezéseinek teljes körű ismertetése helyett a következő változatos példák felsorolása révén azt kívánom érzékeltetni, hogy a jogtudomány korántsem közömbös a jelenséggel szemben, sőt korokon és jogágakon átívelően foglalkozik a problémával.

A civilisztika területén időrendben az első fontos példaként említhető az Ulpianus római remekjogász alapján megfogalmazott középkori regula, amely az alakszerűtlen (nem formális) ügyleti nyilatkozat egyik fajtájára, a ráutaló magatartásra (*concludens factum*) vonatkozik. E szerint *qui tacit consentire videtur si loqui debuisset ac potuisset* („aki hallgat, belegyezni látszik, ha szólnia kellett volna, vagy nehézség nélkül szólhatott volna”).⁵⁶ A szólni képes fél hallgatásnak ebben az összefüggésben anyagi jogi jelentősége van, hallgatása a másik fél feltételeinek, a körülményeknek stb. az elfogadásaként értelmezendő.

⁵³ Így érvel Zódi Zsolt (51. l.; különösen 249–250.). Zódi elsősorban az írott jogi szövegek értelmezését tárgyalja, de a jelentés és a megértés problematikája ugyanúgy felmerül a jogi beszédhelyetekben is.

⁵⁴ KÁLLAY Géza: „»Mondjuk hát: melyitek szeret leginkább« –: Lear király, Szent Ágoston, Wittgenstein és a semmi” in Uő: *A nyelv határai* (Budapest: Liget 2014) 222–244., 223.

⁵⁵ KÁLLAY (54. l.) 237.

⁵⁶ FÖLDI–HAMZA (20. l.) 461–462.

Szintén a polgári jogi jogágakhoz kapcsolódó, de eljárási vonatkozású példaként említhető napjainkból a felszólalás jogintézménye a magyar és az európai uniós védjegyjogban. A felszólalással, az arra előírt határidőn belül a korábbi védjegy vagy más jog jogosultja léphet fel a védjegybejelentővel szemben. Követelheti, hogy az oltalomban részesíteni kívánt megjelölés bejelentését a felszólaló korábbi jogaira tekintettel utasítsák el. A felszólalás elsősorban a védjegybejelentésnek a felszólalásban megjelölt viszonylagos kizáró ok tekintetében történő érdemi vizsgálatát vonja maga után.⁵⁷ A felszólalás hiánya, azaz a korábbi jogok jogosultjának hallgatása azt jelentheti, hogy nem kifogásolja a későbbi védjegybejelentést: a bejelentett megjelölést nem tartja a saját védjegyével összetéveszhetőnek, és ezáltal saját jogaira nézve sérelmesnek.

A nemzetközi szervezetek eljárásában is gyakran alkalmazzák az ún. csendes eljárást, vagyis a hallgatólagos elfogadás eljárását. Ez a sokszor nagyszámú résztvevővel zajló, bonyolult tárgyalási és döntéshozatali folyamatokkal járó eljárásokban alkalmazott munkamódszer. Lényege, hogy az a fél, amelyik egy adott határidőig nem emel kifogást, nem tesz észrevételt, vagyis hallgat, az úgy értelmezendő, hogy nem ellenzi a szöveg vagy javaslat elfogadását.⁵⁸ Az eljárást alkalmazza többek között az ENSZ,⁵⁹ az Európai Unió,⁶⁰ a NATO⁶¹ és az EBESZ.⁶²

Szintén a hallgatással függ össze a modern amerikai populáris bűnügyi tévésorozatokban is gyakran hallható ún. Miranda-felhívás, amelyben a letartóztatott személyt arról tájékoztatják, hogy „jogában áll hallgatni...”. Ainsworth szerint a hallgatáshoz való jog az amerikai büntető igazságszolgáltatás egyik fő alapelve, amelynek gyökerei egészen a XVII. századi Angliába nyúlnak vissza.⁶³ Az amerikai büntető igazságszolgáltatás jelenkori gyakorlata alapján a hallgatáshoz való jog összefüggésében érdekes konklúziót von le Ainsworth a csend értelmezésével kapcsolatban:

⁵⁷ 1997. évi XI. törvény a védjegyek és a földrajzi árujelzők oltalmáról, 61/B-61/H. § és a Bizottság (EU) 2018/625 felhatalmazáson alapuló rendelete (2018. március 5.) az európai uniós védjegyről szóló (EU) 2017/1001 európai parlamenti és tanácsi rendelet kiegészítéséről, II. cím.

⁵⁸ G. R. BERRIDGE: *Diplomacy: Theory and Practice* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010) 158.

⁵⁹ Lásd például az ENSZ Közgyűlésének 202. március 27-i 74/544 sz. határozatát („Procedure for taking decisions of the General Assembly during the Coronavirus disease 2019 [COVID-19] pandemic”), amelyet szintén „csendes eljárással” fogadtak el: <https://www.un.org/pga/74/2020/03/24/procedure-for-taking-decisions-of-the-general-assembly-during-the-coronavirus-disease-2019-covid-19-pandemic/>.

⁶⁰ Az uniós intézményeken belül lásd például az Európai Unió Tanácsának eljárási szabályzatát, 12. cikk (2) bekezdés.

⁶¹ Egy jellegzetes megfogalmazás egy nyilvánosan is elérhető NATO dokumentumból: „Therefore, unless I hear to the contrary by 18.00 hrs on Tuesday, 20 September 2005 I shall assume that the Council has noted the document on Corporate Governance which then will be promulgated.” („Ezért, hacsak 2005. szeptember 20., kedd, 18:00 óráig nem hallok ellenkező véleményt, feltételezem, hogy a Tanács tudomásul vette a testületi irányításról szóló dokumentumot, amely ezt követően kiadásra kerül”), https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2015_06/20150603_cm-2005-0087.pdf.

⁶² Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet eljárási szabályzata (2006), 1(A) melléklet: „Csendes eljárás alkalmazása az Állandó Tanács és a Biztonsági Együttműködés Fórumának eljárásában”, <https://www.osce.org/files/f/documents/5/0/22775.pdf>.

⁶³ Janet AINSWORTH: „The Meaning of Silence in the Right to Remain Silent” in Peter M. TIERSMA – Lawrence M. SOLAN (szerk.): *The Oxford Handbook of Language and Law* (Oxford, Oxford University Press, 2012) 287– 298., 287.

ha a terhelt (akár egy lehallgatott magán-telefonbeszélgetés során) nem tagadja kifejezetten és egyértelműen a bűncselekmény elkövetését, hátrányára írják a hallgatást, azaz a „csend” beismerésként értelmezhető.⁶⁴ Az önvádra kötelezés tilalma és a vallomástétel megtagadásának joga – a tisztességes eljáráshoz való jog részeként – a magyar büntető-eljárásjognak is nélkülözhetetlen alapeleme.⁶⁵

A hallgatás lehetséges jogi értelmezéséhez szándékosan törekedtem heterogén példákat keresni: a történeti kor tekintetében az ókorból, az újkorból és a jelenkorból, a jogrendszerek tekintetében a *common law* köréből és a kontinentális jogból, a nemzeti és a nemzetközi jogból egyaránt, jogágak tekintetében a civilisztika és a büntetőjog köréből, végül pedig csakúgy az anyagi, mint az eljárási jogból. Az, hogy mi minősül hallgatásnak, és ezt hogyan értékeli a jog, külön tanulmány tárgya. A hallgatáshoz tartozhat, ha valaki nem terjeszt elő bírósági felszólítás ellenére ellenkérelmet, nem tesz eleget a bírósági végzésben foglaltaknak, vagy nem megy el a tárgyalásra. Az érdemi nyilatkozat hiánya különböző szempontok alapján csoportosítható. Például van-e külön címzett felhívás nyilatkozattételre? A nyilatkozattételre felhívott ténylegesen hallgat, vagy úgy nyilatkozik, hogy „nem nyilatkozik”? Csak az ellenvetést, egyet nem értést kell-e közölni? Milyen jogágról van szó? Természetesen a büntető eljárásjognak a terhelt védelme érdekében merőben másként kell megítélnie a hallgatást, bár Ainsworth nyomán a korábban idézett példából láthattuk, hogy az elv nem mindig látszik áttörhetetlennek. Mindenesetre bármennyire rövid is és fragmentált a jelen áttekintés a problémakörrel, az az egyszerű következtetés mindenképpen levonható, hogy a jog abból a feltételezésből indul ki, a csendben maradó fél azért nem vitat valamit, vagy azért nem szólal fel, mert nem áll érdekében (holott ez korántsem biztos, hogy igaz). A hallgatás következménye ezért gyakran bizonyos jogok elvesztésével jár, mint például az igazolás kizárása vagy egy kérelem visszavontnak tekintése.

Azon túl, hogy magának a megszólalásnak a lehetősége politikai-hatalmi kérdés, a kritikai jogelmélet képviselői gyakran utalnak arra is, hogy a jogi eljárásokban részt vevő laikusok a jogi szaknyelvi ismeretek hiánya miatt is a jogászokra vannak utalva. E körben említhető például James Boyd White megközelítése, miszerint az igazságszolgáltatás működése során „fordítani kell a jog nyelvére”. E megközelítés azt is implikálja, hogy a laikus ügyfél történetét a jogi szakembereknek le kell fordítania, ugyanis ennek híján, az ügyfél kiszolgáltatott marad.⁶⁶ A jog nyelvét nem beszélő és kellő szakértelemmel nem rendelkező ügyfélnek tehát *advocatus*-ra van szüksége, aki megfelelően képviseli, helyette beszél. Szintén a jogászok nyelvi közvetítő szerepére utal Tóth Judit, aki a jogi nyelv külön rétegeként említi a jogász és a laikus ügyfél közötti kommunikációt is, „amelyben leginkább a köznyelv és a szaknyelv között található szakadékot kell áthidalni”.⁶⁷

⁶⁴ AINSWORTH (63. lj.) 290–295.

⁶⁵ Ehhez és az alapelv történeti fejlődésének áttekintéséhez lásd BELOVICS Ervin: „Az önvádra kötelezés tilalma és a terhelti vallomástétel megtagadásának joga tanúvallomás megtagadása önvádra kötelezés tilalma” in *Eljárásjogi Szemle*, 2016/1. 10–16.

⁶⁶ James Boyd WHITE: *Justice as Translation* (Chicago: University of Chicago Press 1994).

⁶⁷ Tóth Judit: „Jogi nyelvöltögetés” in Tóth Judit (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Tóth Károly címzetes egyetemi tanár 70. születésnapjára* (Szeged: SZTE ÁJTK 2015) 632–646., 634. Lásd még Tóth Judit: *Jogalkotástan. Egyetemi jegyzet* (Szeged: SZTE ÁJTK 2014) 167.

Ez a fajta fordítási tevékenység, mediáció is mint probléma jelenik meg a *Lear királyban*. A jelenet egy későbbi részében Kent a jelentés közvetítése révén, de békéltető törekvéseivel is mediálni igyekszik Cordelia és Lear között, ehhez azonban Lear tévedésére kell rámutatnia. Lear ezt a közvetítést elutasítja, és autoritásának kétségbe vonása miatt megbünteti Kentet is. Jóllehet korábban Lear maga választja el a tisztséget, a pusztá címet a tényleges hatalomtól („Csak a rangot, / a »király« címet tartom meg magamnak”), később mégis Kentet vádolja meg azzal, hogy szava és hatalma közé áll: „Nem tettél hűségesküet, áruló?! / Hogy én az adott szavam visszavonjam, / amit még sose tettem? Te beképzelt! / Odaállsz döntésem és én közém? / Ezt nem tűri el se lelkem, se rangom. / Még van hatalmam” – mondja Lear (1.1.168–171). Vörösmarty Mihály fordításában a cím és hatalom kettéválasztására utaló sor így hangzik: „[...] hatalmunk s végzésünk között / Utunkat álltad[...].”⁶⁸ Pikli Natália utal arra, hogy Learnek ez a gesztusa tulajdonképpen egy karneváli gesztus, egy kísérlet: létezhet-e hatalom annak alapjai nélkül, vagy csak kimondva? Lehet, hogy Kent feleselő udvari bolondként megfosztja Lear szavait a hatalomtól, de ezt valójában először Lear maga tette, amikor átadta a királyi hatalmat. Kent erőtlenné teszi Lear szavait, kétségbe vonja a király szavainak autoritását, ezáltal ugyanazt teszi, mint Cordelia, aki a „Semmi”-jével szintén az autoritás karneváli tagadását valósítja meg, hiszen a hatalom (mind az aktuális, mind a megszerezni áhított hatalom) meghatározza a nyelvet, az ez elleni lázadás a „semmisség”, a tréfa, a játék.⁶⁹ Lear nemcsak a birodalmát, az állam testét osztja fel,⁷⁰ hanem a királyi hatalmat is elemeire bontja, amikor szétválasztja a rangot és a felelősséget. A darab az egész társadalomnak a királyi hatalom elemeire bomlásával előidézett atomizálódásáról, a családi és társadalmi kötelékek megszakadásáról is szól.

A kritikai jogelmélet megközelítését, illetve a „narrativisták” nézeteit a *Lear király* nyitójelenetére alkalmazva megállapítható, hogy az eljárásból mind a materiális javak, mind pedig az érzelmek szintjén is vesztesként kerül ki Cordelia, mert nem sikerült megértetnie magát a legfőbb bíróval, nem akarja „beszélni” a Lear által megszabott nyelvet, nem fogadja el hatalmi alárendelt szerepét.⁷¹ A pejoratív érte-

⁶⁸ William SHAKESPEARE: „Lear király” in *Shakespeare Összes drámái, III. Tragédiák* (Budapest: Európa 1988) 603–742., 615.

⁶⁹ Natália PIKLI: *The Prism of Laughter: Shakespeare's 'very tragical mirth'* (Saarbrücken: VDM Verlag 2009) 124–128.

⁷⁰ KAHN (11. l.) 7., vö. Fritz KERN: *Kingship and Law in the Middle Ages* [ford. S. B. Chrimes] (Oxford: B. Blackwell, 1939).

⁷¹ A diszkrimináció miatti kiszolgáltatottság kapcsán – a számos olvasat között – létezik a darabnak egy szinte magától adódó, feminista olvasata is. Fábíán Annamária kifejezetten a beszéd és a hallgatás motívumaira koncentrálna mutat be különböző Lear király-feldolgozásokat. FÁBÍÁN Annamária: „Silencing the Word and Wording the Unspoken: Changing Interaction of Utterance and Silence in Two Adaptations of Shakespeare's *King Lear*” in Márta PELLÉRDI – Gabriella REUSS (szerk.): *Reverberations of Silence: Silenced Texts, Sub-Texts and Authors in Literature, Language and Translation*, (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing 2014) 44–61. A „jog és nyelv” körén belül lásd még: Robin LAKOFF: *Language and Woman's Place* (New York: Harper & Row 1975); John M. CONLEY – William M. O'BARR: *Just Words. Law, Language, and Power* (The University of Chicago Press 1998); Jonathan CULPEPER – Merja KYTÖ: „Gender Voices in the Spoken Interaction of the Past: A Pilot Study Based on Early Modern English Trial Proceedings” in Dieter KASTOVSKY – Arthur METTINGER (szerk.): *The History of English in a Social Context* (Berlin: Mouton de Gruyter 2000)

leben vett, azaz külsőségeken alapuló, célhoz kötött, pusztán az érdekek eléréséhez eszköznek tekintett, meggyőzően előadott beszéd ellenpontjaként jelenik meg a jelenetben Cordelia hallgatása, majd elutasító válasza. Azonban nemcsak nővéreinek képmutatóságát utasítja el, hanem az apja által előre megkomponált, nyilvános és rituális eljárást is.

Valójában Cordelia nem egészen hallgat: Lear kérdésére azt a választ adja, hogy: „Semmit.” Kimondott szava egyszerre filozofikusan és humorosan, logikai játékként értelmezhető hallgatásként is, mert ha valaki „semmit” mond, az tulajdonképpen ugyanaz, mintha csendben maradna. Ez a játékoság még inkább megvan az angolban, hiszen a „saying nothing” (amikor valaki nem mond semmit) és a „saying »Nothing«” (amikor valaki azt mondja, hogy „semmi”) kimondva azonosan hangzanak. Magyarul is lehet egy megjegyzés „semmitmondó”, annak ellenére, hogy nagyon is kimondták. Továbbá az ehhez hasonló megnyilatkozások távolról sem ismeretlenek a jog számára sem. Például annak a kimondott mondatnak, hogy „Nem nyilatkozom”, értelme nincs (az önellentmondás miatt), jelentése azonban az adott helyzettől függően többféle is lehet.

Cordelia tehát nem marad csendben, válasza azonban más okok miatt is értelmezhető hallgatásként: egyrészt azért, mert Lear értelmezésében ez tartalmát tekintve nem minősül érdemi válasznak. Másrészt ez a kurta megnyilatkozás a perbeszédet, a túlradó szónoklatot, vagyis a Lear által implicite megkövetelt válaszadási módot formailag sem követi, azaz nem adekvát.⁷² Nemcsak a korai retorika szempontjából, hanem a jog és nyelv szemszögéből sem *megfelelő* Cordelia válasza. Az valójában az eljárás célja szempontjából értékelhetetlen. Solan és Tiersma kifejezésével azt mondhatnánk, Cordelia nem „responsive”⁷³: azaz nemcsak, hogy nem *felel*, nem ad érdemi választ, hanem nem *megfelelő*, vagyis nem készséges, nem segíti elő az eljárást. Cordelia talán azért nem működik együtt, mert nem azonosul sem az eljárás céljával, sem annak módjával, amely a szeretet ünnepélyes kinyilvánítása, erőszakos kimondatása.⁷⁴ Ez utóbbi egyébként politikai vetületében hűségesküdként is értelmezhető.⁷⁵ Cordelia kulcsfontosságú válasza elutasító és kétségbevonhatatlan, és későbbi szavai is provokatívak, amelyek az együttműködés hiányát fejezik ki, az eljárás egészét kérdőjelezzik meg. Ezáltal Cordelia az egész eljárás hiteltelenségéhez járul hozzá, nyíltan kétségbe vonja az uralkodó autoritását.

Ahogy már korábban többen rámutattak, különösen érdekesek Cordelia szavai az adott eljárási helyzetben. Jelentősége van ugyanis annak, hogy Lear hogyan

53–89., <https://doi.org/10.1515/9783110810301.53>.

⁷² Mudriczki Judit az angol korai retorika egyik meghatározó retorikai műve, George Puttenham *The Arte of English Poesie* (1589) alapján azt mutatja be, hogy Cordelia valójában „nem illendően” fejezi ki magát, MUDRICZKI (12. l.) 55–72.

⁷³ Peter M. TIERSMA – Lawrence M. SOLAN: „The Language of Crime” in Peter M. TIERSMA – Lawrence M. SOLAN (szerk.): *The Oxford Handbook of Language and Law* (Oxford, Oxford University Press, 2012) 340–353., 349.

⁷⁴ Amikor Lear nincsen megelégedve Cordelia válaszával, más választ próbál meg kikényszeríteni belőle: „Próbáld megint” (1.1.90), „Más hangot üss meg, mert rosszul járhat sz még!” (1.1.93–94).

⁷⁵ KERRIGAN (35. l.) 349.

fogalmazza meg hozzá a kérdését,⁷⁶ és annak, hogy Cordelia a lányok közül harmadikként, utolsóként szólal meg:

Lear: És most drágaságom
te, legkisebb leányom [...] te mit tudsz mondani,
hogy többet kaphass, mint nővéreid?
Cordelia: Semmit, atyám.
(1.1.82–87)

Ha pusztán a szavak jelentését vesszük alapul, akkor Cordelia valóban „már semmit nem tud mondani, hogy többet kaphasson, mint nővérei”, hiszen Lear addigra már kiosztotta a Gonerilnek és Regannek járó részt a birodalomból, Cordelia pedig utolsóként szólal meg, a rá jutó rész nagyságán, akármit mondana is, nem tudna változtatni. A probléma abból adódik, hogy ha a beszédaktusokat próbáljuk beazonosítani ebben a párbeszédben, akkor valami hasonlót (is) kaphatunk:

Lear: Hízelegj nekem mindenki előtt, hogy szertartásosan átadhassam neked azt az örökséget, amelynek méretét már előzőleg eldöntöttem magamban, és amelynek mérete már amúgysem változtatható meg, mert a nővéreid részét már kiosztottam, te pedig a maradékot kapod. Beszélj!
Cordelia: Ebben én nem veszek részt.

Elsősorban a pragmatikához kötődik a beszédhelyzet szerepének, és annak hangsúlyozása, hogy „tulajdonképpen *többet* vagyunk képesek kifejezni azzal, ami közvetlenül megformálásra kerül, mint ami ténylegesen elhagyja a szánkat”.⁷⁷ A pragmatika tárgya többek között a természetes és a nem természetes jelentés, valamint annak megkülönböztetése, hogy (szemantikailag) mit jelent egy mondat, és mit ért az alatt az adott beszédhelyzetben a beszélő.⁷⁸ Lear kérdése funkcióját tekintve nem kérdés, mert nem információszerezésre irányul. Az egy hétköznapi szituációban kérdés formájában megfogalmazott indirekt kérés lenne,⁷⁹ a jogi eljárásokra jellemző hatalmi aszimmetriából következően azonban felszólítás, parancs. Ennek fényében Lear legkisebb lánya válaszát sem válaszként, hanem ellentmondásként értékeli. Az, hogy Cordelia harmadikként szólal meg, a pragmatika által vizsgált implikátumok (vagy implikaturák) jelentőségét mutatja meg. Az implikátumok révén „a társalgók ki nem mondott gondolatokat is közölni tudnak partnereikkel az együttműködő

⁷⁶ Solan és Tiersma is kiemeli, hogy a kérdés természete kritikus a válasz jelentésének, és egyúttal igazságtartalmának meghatározása szempontjából. Lásd TIERSMA–SOLAN (73. lj.) 350.

⁷⁷ KÁLLAY Géza: „A ládika, a gyűrű és a zálog: a jelentés értelmei A velencei kalmárban” in KÁLLAY Géza: *Nem pusztá tett* (Budapest: Liget 1999) 139–170., 165.

⁷⁸ H. P. GRICE: „Meaning” *The Philosophical Review* 1957/3. 377–388., <https://doi.org/10.2307/2182440>; Stephen C. LEVINSON: *Pragmatics* (Cambridge: Cambridge University Press 1983) 17., <https://doi.org/10.1017/cbo9780511813313>.

⁷⁹ Ilyen indirekt kérés például, ha azt kérdezem: „Ide tudnád adni a sót?”

interakció során.”⁸⁰ Az implikátumok jelentősége a *Lear király* nyitójelenetében többek között abban érhető tetten, hogy mivel Cordeliának nincs valódi mozgásteret válasza révén az eljárást befolyásolni, Lear közvetve azt közli, hogy Cordeliának akár értelmetlenül is, de dicsérnie kell a királyt.

Lear kérdése és Cordelia válasza általában is jól illusztrálja a tárgyalótermi kérdések és válaszok pragmatikai problematikáit. Így például azt, hogy a tárgyalótermi diskurzusoknak központi elemei a kérdések, nem csupán gyakoriságukat tekintve, hanem amiatt is, hogy a diskurzus kontrollálásának eszközeként funkcionálnak.⁸¹ Magát az eljárást is a kérdések és az azokra adott válaszok strukturálják. A tárgyalótermi kérdések, csakúgy, mint Lear kérdése, egyfelől válaszára köteleznek, másfelől leszűkítik a válaszadó mozgásterét a válasz propozicionális tartalma, tehát az adott helyzetben lehetséges jelentések tekintetében.⁸² A történeti jogi pragmatika jellegzetes példája, hogy ha a kora újkorban a terhelt azt mondta, hogy nem tud válaszolni egy kérdésre (ahogyan azt Cordelia teszi), azt a bíróság úgy értelmezte, a terhelt nem akar válaszolni, mert feltételezhetően bűnös.⁸³ Ebből is látszik, hogy a tárgyalóteremben nem ugyanúgy működnek a társalgási és társadalmi maximák, amelyek a hatékony és együttműködésen alapuló kommunikációt tennék lehetővé.⁸⁴ Lear úgy értelmezi, Cordelia a válaszával nemcsak a mennyiség maximáját sérti meg, amikor nem ad elég információt arról, hogy mennyire szereti őt, hanem az udvariasság társadalmi maximáját is.

A kritikai jogelméletnek a jogot társadalmi jelenséggként vizsgáló és bíráló követői, valamint a jog és irodalom „narrativistái”, különösen a „jogi történetmesélés” képviselői elsősorban máshol keresik a hallgatás magyarázatát. Gyakran abból indulnak ki, hogy aki – akár egy jogi eljárás keretében – nem szól, azt azért nem teszi, mert a társadalom hatalomtól megfosztott rétegéhez tartozik, vagy legalábbis az adott eljárásban meg van fosztva annak tényleges lehetőségétől, hogy „hangot adjon” véleményének, fel tudjon szólalni saját érdekei védelmében.⁸⁵ Eszerint a jog világában, így a jogi eljárásokban és mindenekelőtt a bíróságokon a hatalom hangját hallani, a gyengék és kiszolgáltatottak pedig hallgatásra vannak ítélve, nincs lehetőségük saját történeteiket elmondani, olykor még megszólalni sem, ahogyan arra a tanulmány elején a „jog és nyelv” kutatások kapcsán is utaltam. A „hang hiánya” tulajdon-

⁸⁰ NEMESI Attila László: „Retorika és pragmatika: az implikátúra fogalmának klasszikus gyökerei” *Magyar Nyelvőr*, 2012/3. 249–272., 251–252. GRICE (78. lj.), LEVINSON (78. lj.) 14., 18. és 97. Az implikátumok jogi kontextusbeli előfordulásáról lásd Andrei MARMOR: „The Pragmatics of Legal Language” *USC Law Legal Studies Paper* No. 08-11, May 2008.

⁸¹ Dawn ARCHER: *Questions and Answers in the English Courtroom (1640–1760)* (Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing 2005) 96.

⁸² ARCHER (81. lj.) 31.

⁸³ ARCHER (81. lj.) 242. és 249.

⁸⁴ H. Paul GRICE: „Logic and conversation” in Peter COLE – Jerry L. MORGAN (szerk.): *Syntax and Semantics 3: Speech Acts* (New York: Academic Press 1975) 41–58. Lásd még Kepa KORTA – John PERRY: „Pragmatics” in Edward N. ZALTA (szerk.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2020 Edition).

⁸⁵ H. SZILÁGYI (3. lj.) 13.

képpen egyenlő a hatalom hiányával.⁸⁶ A jog nyelvét nem beszélők hallgatása vagy nem adekvát módon történő megszólalása egyrészt illusztrálja az „autoritás formáinak és a jog viszonyának problematikáját”, de „reflektáltathat a [...] diszkrimináció [különböző] mechanizmusaira is”.⁸⁷ A jogi- és szakpolitikai szövegekben talán emiatt is kedvelt és gyakran használt metafora a „hang”. Így például a bűncselekmények áldozatává vált fogyatékkal élő – tehát többszörösen kiszolgáltatott – személyek büntető-igazságszolgáltatási jogainak érvényesülését törekszik előmozdítani az Európai Bizottság által támogatott projekt a „*Voices for Justice*”.⁸⁸

A kritikai jogelmélet megközelítését követve Cordelia példája a különféle jogi eljárások nyelvi keretével kapcsolatban azt is illusztrálja, a bírósági tárgyalás keretében nincs olyan rendelkezésre álló nyelvjáték, amelyben a tanú, vádlott⁸⁹ stb. úgy tudna megszólalni, hogy ne legyen alárendelt szerepben, illetve őt ne úgy szólítsa fel a bíró szólásra, hogy ezzel egyúttal ne fejezze ki az eljárásban betöltött magasabb rendű szerepét. A darabban ugyan nem kapunk egyértelmű választ arra, hogy egy királylány, aki minden bizonnyal ékesszólásban járatos, miért nem hajlandó valóban ékesen szólni, illetve, ha Cordelia legalább „szeretete tényét” igenis meg tudja fogalmazni, miért nem teszi meg Lear előtt? Erre a válasz minden bizonnyal részben a körülményekben, vagyis az eljárás formalizáltságában és a következő okokban rejlik. Lear az érzelmekről egy érzelemmentes környezetben, a nyilvánosság előtt, egy közjogi fórumon érdeklődik. Ez Cordelia számára sértő, kétségbeejtő, megalázó.⁹⁰ Lear kérdése ugyanis minden kétséget kizáróan túlmutat azon, hogy megállapítsa, mennyire szeretik lányai. Adódik ez abból, hogy a szeretet objektíve nem mérhető, szavakkal pontosan ki nem fejezhető, illetve ha pedig állítja is valaki, hogy valakit szeret, állításának valóságtartalma egy párbeszéd rövid időkeretén belül bizonyosan nem ellenőrizhető. Ami pedig a beszédhelyzet körülményeit illeti, nem adekvát, hogy Lear erre az egész udvar előtt kérdezzen rá. Lear „titkos terve” tehát minden bizonnyal eleve másra irányult, mint a szeretet mértékének felmérése: a tervnek bevallottan része a birodalom felosztása, a királyi szereppel járó terhek és felelősség átadása. A lányokhoz intézett kérdések csak ürügyként szolgáltak, a darab több részlete is arra utal, erősen kétséges, hogy Lear valóban a szeretet mértékétől tette volna függővé a birodalom szétosztását. Lear már előre előkészítette a térképet, megtervezte az eljárást, és Goneril és Regan is előkészítette beszédét.⁹¹ Tulajdonképpen ez a jelenet egy kirakatper, de arra is rámutat, egy ilyen tárgyalás, természeténél fog-

⁸⁶ Marianne CONSTABLE: *Just Silences* (Princeton: Princeton University Press 2005) 8., <https://doi.org/10.1515/9781400826926>.

⁸⁷ A megfogalmazások Nagy Zsolttól származnak, aki Elizabeth Villiers Gemmette jog és irodalommal kapcsolatos kutatásait ismerteti. NAGY (39. l.).

⁸⁸ Information and Communications: Cornerstones of Justice for Victims of Crime with Disability (878604 – InfoComPWDs). JUST-AG-2019 / JUST-JACC-AG-2019, <https://validity.ngo/projects-2/voices-for-justice/>.

⁸⁹ Cordelia eleinte tanúhoz hasonlít, amikor Lear kérdéssel fordul hozzá, majd amikor Lear már számokéri, szerepe inkább egy terheltéhez hasonló. A büntetőeljárásban szintén elképzelhető, hogy a tanúból terhelt lesz és fordítva.

⁹⁰ Vö. KAHN (11. l.) 2.

⁹¹ MOSELEY (11. l.) 71.

va alkalmatlan arra, hogy őszinte megnyilvánulásoknak adjon teret, így egy király sohasem tudhatja, hogy igaz vagy hamis beszédeket hall.⁹²

Nővéreivel ellentétben⁹³ Cordelia nem fogadja el az álságos szerepeket, sem az egész ceremóniát,⁹⁴ természetes, őszinte és igaz. Egyesek Cordelia alakját a középkori moralitásokból örökölt „Igazság” allegorikus alakjával azonosítják.⁹⁵ Mások a Természettel, az erénnyel, az igazságossággal.⁹⁶ Hallgatására lehetséges magyarázat az is, hogy nem is igen mondhatna mást, mint ami ne lenne hamis vagy ne hangozna hamisként.⁹⁷ Mindenesetre Lear nem fürkészi Cordelia válaszáának indokait, hanem dühödten kitagadja őt. A király magatartása a jog hallgatáshoz való viszonyát is jelképezheti. Lear ítélete egybecseng például Ainsworth azon megállapításával, miszerint míg a nyelvészek nem vetemednének arra, hogy egy kérdésre feleletként adott hallgatásnak általános jelentést tulajdonítsanak, a jogi doktrína jóval bátrabb.⁹⁸ Ainsworth szerint ez annak köszönhető, hogy a jog a sokkal kevésbé érzékeli, hogy milyen széles is valójában a csend lehetséges értelmezéseinek köre.⁹⁹

Cordelia és Lear párbeszédében is tehát kiemelt jelentősége van a beszédhelyzetnek, és annak, hogy – a szavak szorosabb értelemben vett, nyelvtani jelentésén túl – hogyan értelmezik egymás kérdését, illetve válaszát. A pragmatika oldaláról megközelítve, Kállay Géza már említett *Lear*-elemzését tovább fűzve, mondható, hogy a nyitójelenetnek nemcsak a megszólalás a tárgya, hanem az is, hogy a megszólalásból vagy annak hiányából ki mit hall, illetve mit ért meg. Cordelia Lear kérdését dominanciára épülő, egyoldalú beszélgetésként értelmezi.¹⁰⁰ Ezzel szemben Lear Cordelia illendő válaszáának hiányát a hatalma nyilvános megvetéseként. Bár az angol nyelvű szakirodalom a jelentre a *trial* szóval utal, véleményem szerint a pragmatika szemszögéből találó arra az ugyancsak „tárgyalás” jelentésű *hearing* angol kifejezéssel utalni, amely egyúttal „(meg)hallgatást” is jelent (vö. fr. *audition*, szintén „tárgyalás”). A tragikum forrása az, hogy Lear formális meghallgatásra hívja össze lányait, de nem hallja meg, ahogy Cordelia őszintén kinyilvánítja a szeretetét.

A *Lear király* kapcsán Gellért Marcell összegzően fogalmazza meg, hogy „a darab egészére és a főszereplőkre egyaránt jellemző [a] *kettős látás*” és „[a]z egymással szemben álló és egymást kölcsönösen kizáró látásmódok, nézőpontok, helyzetek, érdekek, értékrendek és igazságok disszonáns dialógusa”.¹⁰¹ A dialógus disszonanciája szó szerinti értelemben jelenik meg már rögtön a darab nyitójelenetében: hiszen a dialógus egyszerre publikus és személyes. Az eljárás e kettősége feloldhatatlan

⁹² KAHN (11. lj.) 7., 10–12.

⁹³ KAHN (11. lj.) 9.

⁹⁴ GOLDBERG (34. lj.) 20.

⁹⁵ LÁSD MOSELEY (11. lj.) 70.

⁹⁶ JOHN F. DANBY: *Shakespeare's Doctrine of Nature. A Study of King Lear* (London: Faber & Faber 1964 [1949]) 125–126., 138.

⁹⁷ GOLDBERG (34. lj.) 21–22.

⁹⁸ AINSWORTH (63. lj.) 290.

⁹⁹ AINSWORTH (63. lj.) 290.

¹⁰⁰ Ahogy VINNAI írja: a *single-voice discourse* „legfontosabb célja az önkifejezés megvalósítása, nem kerüli a másik beszélővel való konfrontációt, és gyakran figyelmen kívül hagyja a másik fél mondanóját.” VINNAI (1. lj.) 100.

¹⁰¹ GELLÉRT (25. lj.) 192.

feszültséget okoz. E kettős helyzetből fakad a meg nem értés és a valódi kommunikációra való képtelenség, azaz Lear és Cordelia „disszonáns dialógusa” is.

* * *

Tanulmányomban azt kívántam bemutatni, hogy párhuzam vonható a *Lear király* nyitójelenetének eljárása és egy bírósági tárgyalás között. Amennyiben ezt az analógiát el tudjuk fogadni, a jelenet a jog és nyelv összefüggésének több fontos problémáját képes feltárni. Így például segítségével bemutatatható, hogy a jogászai szaknyelvet és retorikát olyan kritika érte a kora újkorban is, amely hasonlóságokat mutat az elmúlt néhány évtizednek a jogi nyelv egyszerűsítésére törekvő tudományos-társadalmi irányzatok felfogásával. A jelenet központi témája, hogy milyen problémákat vethet fel a hallgatás értelmezése a jogi eljárásokban. Ugyanakkor a shakespeare-i mű néhány sora egyes olyan, a tárgyalótermi pragmatika által gyakran vizsgált jelenségek bemutatására is képes, mint például az implikátumok szerepe a bírói kérdések és terhelti válaszokkal összefüggésben, vagy az, hogy a feltett kérdések hogyan képesek az eljárás kontrollálására és a válaszadási mozgástér szűkítésére.

Abból, hogy a *Lear király* több fontos jogi-nyelvi téma tárgyalását is lehetővé teszi, adódik, hogy a mű jogi oktatás céljára is alkalmazható. Reményeim szerint tanulmányom nemcsak egy jogi-irodalmi oktatás céljára ritkábban alkalmazott drámára irányította rá a figyelmet, hanem közvetve arra is, hogy – az oktatott téma függvényében – érdemes időről időre fontolóra venni a jogi-irodalmi kánon bővítésének lehetőségét is.

SALLAI BALÁZS*

„EGY WAGGON AKTA” – REALISTA ÍRÓK KÉPE A KORABELI MAGYAR KÖZIGAZGATÁSRÓL**

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.09>

A jelen munka előfeltevése az, hogy a közigazgatás mint történeti jelenség elemzésének egyik lehetséges értelmezési rétege megismerhető – túl a korabeli szakirodalmi álláspontokon vagy épp a levéltári anyagokon – egyes valóságpreferens szépirodalmi szerzők munkáiból is. A 19. század második felétől kibontakozó irodalmi irányzat, a realizmus már érzékeny volt a korabeli társadalmi valóságra, így a közigazgatás működésének diszfunkcióira is, amelyek nehezebbé tették a mindennapi életet. A tanulmányban három, e stílusirányzathoz kötődő magyar szerző (Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Oláh György) műveinek elemzésén keresztül próbálom meg ezt szemléltetni. Összehasonlítom ezeknek az íróknak a korabeli magyar közigazgatással kapcsolatos narratíváit a következő szempontok szerint: műveikben milyen igazgatási szintek problémái dominálnak, milyen hivatalnokkép rajzolódik ki munkáikból, mik a legtöbbször nevesített problémák a közigazgatás mindennapi ügymenetében, illetve hogy szükség van-e valamilyen reformra szerintük. A jelen mű kronológiai rendszerű felépítése azt is demonstrálja, hogy a dualizmus (illetve részben az azt megelőző időkhöz) képest a Horthy-korszak második felére a magyar közigazgatás teljesítménye az egyszerű emberek szemszögéből milyen tendenciózus és folyamatos esést mutatott. Ezt markánsan szemlélteti az is, hogy míg Mikszáth elnéző mosollyal ír a közigazgatás diszfunkcióiról, addig Móricz és Oláh már pesszimista, elkeseredett és a reformokat követelő hangvételben. Reményeim szerint az Olvasó ezek alapján képet alkothat arról a szépirodalmi műveken kívül más forrásokból nem vagy csak nehezen „kinyerhető,” ám mégis tudományos szempontból is releváns adatokról, amelyek a jogtörténeti kutatások kiegészítésül szolgálhatnak, nagyban támaszkodva a jog és irodalom módszereire és eredményeire.

1. BEVEZETÉS

Napjainkra a jog és irodalom – talán nem túlzás állítani – önálló diszciplínává érett, s számos (al)irányzata hasznosnak bizonyul a hatályos jogágak, a kutatómódszer-tani vagy épp a jogtörténeti ismeretek megértésében, továbbfejlesztésében és el-

* PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Marton Géza Állam- és Jogtudományok Doktori Iskola, 4028 Debrecen, Kassai út 26. E-mail: sallaibalazs@mailbox.unideb.hu.

** A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-21-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A szerző kutatásait a Gróf Tisza István Debreceni Egyetemért Alapítvány PhD Kiválósági Ösztöndíj támogatja.

mélyítésében. E tanulmányban – noha nem a teljesség igényével, hiszen a témát tekintve ez lehetetlen vállalkozás volna –, azt próbálom megvilágítani néhány szerző munkáinak elemzésével, hogy a realista írónál a polgári korszak közigazgatása milyen narratívákkal jelent meg. Meggyőződésem, hogy az ilyen típusú kutatások nagyban segítenek megérteni egy-egy jogtörténeti korszak (köz)igazgatását, hiszen a szakmai szempontokat többé-kevésbé kizárva a szerzők az akkori mindennapok tapasztalataiból indultak ki. Műveikből ezért kirajzolódik az a társadalomtörténeti kontextus, amelybe a kor közigazgatástörténeti eseményei, folyamatai ágyazhatók.¹ A jog és irodalom azonban nem csupán jogtörténeti megközelítésben jelentős: legalább ennyire segítheti a közigazgatás-tudomány épülését,² s nem utolsósorban a jogi stúdiumokat folytatók szélesebb értelemben vett szakmai műveltségét is fejlesztheti.³ Végezetül: e vizsgálódásom személyes indoka nem más, mint, hogy véleményem szerint a szépirodalmi művek a közigazgatás történetének alternatív forráscsoportját jelenthetik, s eddigi kutatásaimnak mintegy újabb rétegét adhatják az ezekből kvalitatív módszerekkel kiszűrhető tények és adatok.⁴

A realizmus mint a 19. században megjelenő irodalmi stílusirányzat köztudottan érzékeny volt a korabeli társadalmi jelenségekre, s az idesorolható alkotók műveiben több helyen köszön vissza a korszak számtalan jelensége is. Így van ez – sok egyéb mellett – a bürokráciával, az igazgatással és az igazságszolgáltatással is. Az ezekhez kapcsolódó írói narratívák gyakran kritikus, ha nem épp szarkasztikus hangvételűek. Ezt az írói szerep átértékelése magyarázza: az író a társadalom lelkiismereteként nem hagyhatja szóltanul a tapasztalható negatív (vagy akként értékelt) jelenségeket, amelyek gyakran az államnak tudhatók be.⁵ Különösen gyakori a hivatalnok alakjának ábrázolása is, amely a realizmus egyik legfőbb ismérvévé vált. Erre a legkézenfekvőbb példa talán az orosz realizmus, amelynek csinovnyik alakjai valószínűleg mindenki számára ismerősek; elegendő talán csupán Gogol főhősére, Akakij Akakijevics Basmacskinra vagy Csehov Ivan Dmitrijevic Cservjakovjára utalni. Azonban a kontinens valamennyi szegletében, ahol a realizmus megjelent, találhatunk példákat az államműködés és az ezért felelős személyek ábrázolására, s ebből adódóan a jog és irodalom körében e stílusirányzat viszonylag hamar számos

¹ Franciaországban például kurrens téma (volt) a nomos-kutatás, amely a francia – elsősorban realista – regényeket vette alapul. Erről: FEKETE Balázs: *Az európai alkotmánypreambulium. Összehasonlító és történeti perspektívák* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2019) 123–125.

² RIXER Ádám: A magyar közigazgatási jogtudomány értékelésének szempontjai (Budapest: Dialog Campus 2020) 84–86. Hasonló témával foglalkozik: HALÁSZ Iván: „A régi magyar közigazgatás a korabeli szlovák szépirodalomban” in PERES Zsuzsanna – PÁL Gábor (szerk.): *Semper ad perfectum. Ünnepi tanulmányok a 80 éves Tamás András tiszteletére* (Budapest: Ludovika Kiadó 2021) 289–301.

³ Erről: BAUER Lilla: „A műveltség szerepéről a közigazgatás-tudományi képzésben” in PERES Zsuzsanna – BATHÓ Gábor (szerk.): *Labor est eitam ipse voluptas. Ünnepi tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére* (Budapest: Ludovika Kiadó 2021) 93–106.

⁴ SALLAI Balázs: „A fegyvelmi ügyek forrásértéke egyes hivatástörténeti kutatásokban, különös tekintettel a bürokráciatörténetre” *Jog-Állam-Politika* 2023/3. 199., <https://doi.org/10.58528/jap.2023.15-4.189>.

⁵ T. SZABÓ Levente: *Mikszáth, a kételkedő modern* (Budapest: L'Harmattan Kiadó – Magyar Irodalomtörténeti Társaság 2007) 65–66.

kutatás táptalajává vált.⁶ Sőt, az igazgatás mechanizmusainak realiztikus ábrázolása már a realizmus megjelenését is megelőzte. Magyar példánál maradva Eötvös József *A falu jegyzője* című regényében a rendi korszak vármegyéjének mindennapjait írta le, erőteljes kritikát fogalmazva meg az elmaradott viszonyokkal szemben.⁷ Jókai epikájában⁸ szintén megtalálhatók ilyen jellegű elemek, sőt az 1870-es években már a szélesebb értelemben vett politika, annak jelenségei és szereplői az irodalom kurrens témájává kezdtek válni,⁹ s gyakorta a központi igazgatásban dolgozó tisztviselőket ilyen módon e szövegek érintik. Így például Szász Károly *A gavallér politikusok* című satírja is, még ha kissé pontatlan is Szász e tekintetben.¹⁰ Ezekkel szemben a realista irányzat viszont – amellet, hogy mennyiségileg bőszegesebb forrást kínál – módszertani szempontból is jobban kutatható, mégpedig azért, mert a viszonylag objektív, szenttelen stílus (a már említett szociális érzékenységgel kombinálva) megteremt a valóságreferens olvasat lehetőségét. A valóságreferens olvasat mint módszertani kiindulópont természetesen nem tesz egyenlőségjelet a realizmus szellemében íródott művek és a valóság közé, ám a jog és irodalom e sajátos szemléletmódja úgy tekint a fiktív szépirodalmi alkotásokra, mint a való élethez nagyon hasonló lenyomatokra.¹¹ Nagy Tamás szerint a jog és irodalom tárgyú elemzések nagy része – főként a jogtörténeti irányultságúak – nem képesek nélkülözni a valóságreferens olvasatot mint metódust.¹² Ennek lényege ugyanis az, hogy az elemzett szépirodalmi művet a valóságban is (valószínűleg) megtörtént események visszatükröződéseként fogja fel.¹³ Ez a megközelítés (minden episztemológiai csapdájával együtt) nem ismeretlen a történettudomány körében sem, főként a narratívaalkotás kapcsán.¹⁴ Ennek ellenére az alább olvasható elemzés során a valóságreferencia lesz a kiindulási alap, s ebből kiindulva elemzem majd Mikszáth, Móricz és Oláh egyes

⁶ FEKETE Balázs: „Érdemes-e egy jogásznak irodalmat olvasnia? J. H. Wigmore emlékére” in BURIÁN László – SZABÓ Sarolta (szerk.) *Arbitrando et curriculum bene deligendo. Ünnepi kötet Horváth Éva 70. születésnapja alkalmából* (Budapest: Pázmány Press 2014) 110.

⁷ VARGA Norbert: „A nemesi vármegyerendszer bírálata a reformkorban Eötvös József: A falu jegyzője című műve alapján” in VARGA Norbert (szerk.): *Jog és irodalom – Recht und Literatur – Droit et Litterature* (Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó 2011) 153–164.

⁸ Jókai esetében azonban nem is annyira a közigazgatás a meghatározó, inkább a peres eljárások, az ügyvédek vagy a bűnözés világa ihlette meg e szerzőt. Vö.: HORVÁTH Attila: „Ügyvédi karakterek Jókai Mór műveiben” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél* (Budapest: Szent István Társulat 2013) 21–30.; BARNA Nóra Anna: „Fehérgalléros bűnözés Jókai korában” in SZÜCS Lászlóné SÍSKA Katalin – LUKÁCS Nikolett (szerk.): *A jog tudománya, a mindennapok joga IV.* (Debrecen: Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar – Praeter Szakkollégium 2021) 2–17.

⁹ T. SZABÓ (5. lj.) 61., 63.

¹⁰ SZÁSZ Károly: „A gavallér politikusok” in *A Kisfaludy Társaság Évtalajai IV.* (Pest: Athenaeum 1870) 767–768.

¹¹ RIXER Ádám: „Public Administration and Literature” *Public Governance, Administration and Financial Law Review* 2017/2. 6–8.

¹² NAGY Tamás: „Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban. Hajnóczy Péter A fűtő című elbeszélésének egy lehetséges olvasata” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 18–19.

¹³ FEKETE Balázs: „A modern jog határain túl. A népi szociográfiák jogképéről” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István (szerk.): *Iustitia modellett áll* (Budapest: Szent István Társulat 2011) 76.

¹⁴ GVÁNI Gábor: „Valóságreferencia és narrativitás. White és Ricœur” *Betekintő* 2024/1. 29.

alkotásait, kiegészítve azokat néhány más szépirodalmi művel is. A tanulmány célja az elemzett művekben visszatérő, közigazgatásra vonatkozó benyomások, narratívák összegyűjtése, és azokból egy általánosabb kép felvázolása.

2. MIKSZÁTH ESETE(I) A KÖZIGAZGATÁSSAL

E kutatás alighanem legnagyobb és rendkívül gazdag bázisát Mikszáth Kálmán művei jelentik. Mikszáth maga is tanult jogot, s tapasztalatot szerzett számos területen, így a közigazgatásban is. Emellett nem hanyagolható el az a tény sem, hogy országgyűlési képviselőként is jelentős rálátása volt a dualizmus korabeli állam működésére. Ennek bizonyítéka *A Tisztelt Ház* is, amelyben a napi politikától kissé elmozdulva ábrázolja a politikai élet bürokratizálódását és a Tisza-kormányzatot.¹⁵ A jelen vizsgálódás szempontjából viszont értékesebbnek tűnik az 1888-ban megjelent *Club és folyosó* című karcolatgyűjtemény. Ebből következik most néhány olyan mozaik, amelyek relevánsan kötődnek a most vizsgált kérdéskörhöz.

A *Közigazgatási történetek* című fejezet három kisebb terjedelmű karcolatot tartalmaz. Ezek közül az egyik – egyben a címben is idézett és valós eseményeken alapuló – az *Egy waggon akta*.¹⁶ Az 1875-ös bosnyák lázadás miatt megnövekedett a menekültek száma, s a kormány ennek megoldására létrehozott egy kormánybiztosi hivatalt, amelynek vezetésével a horvát származású Zuvics Józsefet bízták meg. Ő a történet főhőse. Amikor a hivatal éves számadása elkészült, Zuvics elküldte azt a felügyeletet gyakorló minisztériumhoz egy vasúti kocsiban. Az ellenőrzés során azonban egy rendkívül kis összegű hiányt találtak, ezért az egészet visszaküldték a kormánybiztosnak. Ezzel megkezdődött a hosszas levelezés és számonkérés, amelynek végkifejlete az lett, hogy Zuvics vállalta, hogy kifizeti a hiányzó összeget, amit azonban a minisztérium nem fogadott el, így hősünk csak a lemondással menekülhetett meg a felelősségre vonástól. A történet groteszk helyzete világos: egy bagatell összeg előkerítéséért több tisztviselő hosszú időn át levelezik egymással, nem kímélve időt, pénzt, energiát és papírt, ráadásul az egy „waggonnyi” irat ide-oda szállítása is költségekkel jár. A karcolat egyik műfaji jellegzetessége, hogy a hétköznapi ember számára illogikus jelenségeket pellengérez ki. A mostani esetben ilyen észszerűtlen dolog az, hogy a hiányzó, elhanyagolható pénzösszeget nem engedik kifizetni a főhősnek. Ez azonban

¹⁵ T. SZABÓ (5. l.) 79–80. Röviden érdemes kitérni Mikszáth és Tisza viszonyára. Mindketten a szabadelvű párt tagjai voltak, s Mikszáth valamelyest lojális volt, legalábbis az 1880-as évektől. Ezt megelőzően ugyanis keményen támadta a kormányzatot és a kormányfőt publicisztikai írásaiban. T. SZABÓ (5. l.) 70. Később, képviselősege idején már csak óvatosabb kritikát fogalmazott meg, pl.: „A sok beszédre ráuntunk. Tisza beszél az egész Ház helyett, még azonfelül cselekszik is.” – MIKSZÁTH Kálmán: „Az arany-korszak” in Uő.: *Club és folyosó Politikai ötletek és rajzok* (Budapest: Révai Kiadó 1888) 104. Tisza bukása után azonban már ismét olvasható erős élű kritika: „Tisza idejében is gyenge mulatságok voltak a minisztertanácsok. A diktátor-miniszterelnök csak akkor hívta össze kollégáit, ha nem akarta a felelősséget ő maga vinni valamiért.” MIKSZÁTH Kálmán: „A minisztertanácsok” in *Mikszáth Kálmán összes művei* (a továbbiakban: MKÖM) (Budapest: Kossuth Kiadó 2011) 15. k[ötet] 203.

¹⁶ MIKSZÁTH 1888 (15. l.) 53–57.

csak látszólag van így. A közpénzekkel való elszámolásnak ugyanis pontosnak és szakszerűnek kell és kellett lennie, így a törvényes utat betartva jár el a történetbeli miniszterium, még akkor is, ha a csekély összeg előkerítése aránytalan gazdasági ráfordítást igényel. Forgács D. Péter szociológust idézve ugyanis a közigazgatás nem költség-haszon elven működik (mint például a magángazdasági szereplők), hanem ideológiai, tehát pénzben nem mérhető értékek mentén, amelyek közül a legfontosabb a jog mindenek előtti betartása, amelynek még akkor is teljesülnie kell, ha az nem teljesen felel meg a gazdasági racionalitásnak.¹⁷ Ezt azonban a bürokratikus szervezeten kívül állók még napjainkban sem értik, így az igazgatás gyakorta idegenné válik számukra.

A nem-hivatalnok elemek számára sem könnyebb az igazságot keresni, mint a kormánybiztos számára. Az *Egy bevert fej*¹⁸ című írásban egy legények közötti verekedés során megsérült ifjú apja szeretné törvény elé vinni a tettést. Fel is keresi a községi bírót, aki azonban közli vele, hogy neki erre nincs hatásköre, ez büntetőbíró-ság elé tartozik. Elmegy hát hősünk öt faluval arrébb a szolgabíróhoz, aki közli, hogy az ügy bíróság elé tartozik, menjen a járásbíróhoz. Az el is megy a városba, ahol a bíróság közli vele, hogy a feljelentést alátámasztandó orvosi látletet szükséges. Így az apa elviszi fiát a legközelebbi orvoshoz, aki azzal küldi el őket, hogy az ilyen szakvélemény kibocsátása a törvényszéki orvos hatáskörébe tartozik. Útjuk ezután a törvényszékre vezet, mivel a szakvélemény elkészítését itt kell kezdeményezni. A történet csattanója, hogy mire a törvényszéki orvos megvizsgálja a fiú fejét, a sebesülés már rég begyógyul. Ez a karcolat is sok érdekes adalékot hordoz. Példának okáért kitérünk belőle, hogy fizikailag (is) milyen messze állt az egyszerű néptől a jogszolgáltatás, vagy hogy mennyire nem volt világos a hatalmi ágak elválasztásának elve (egy büntetőügy kapcsán a szolgabíróhoz fordulnak).¹⁹ Az eljárások lassúsága már akkor is gondot jelentett, akárcsak a laikus számára követhetetlen hatásköri „labirintus”, s ez itt a legfőbb mondanivaló.

A harmadik történet *A korlátfa*.²⁰ Ebben a Tisza-kormány időszakát jellemző közigazgatási centralizmus megsemmisítő kritikája tárul az olvasó elé, ám a Mikszáthot jellemző humoros formában. Egy országúti hidon a községi bíró felfedezi, hogy a hid korlátja meglehetősen korhadt állapotban van, így jelzi az útbiztosnak, az szól a szolgabírónak, az meg az alispánnak. Az alispán átteszi az ügyet az illetékes államépítészeti hivatalhoz, amely helyszíni szemlét tart, költségvetést ír, s az aktát a minisztériumhoz küldi. Innen a költségvetés a számvevőséghez kerül, amely azt jóváhagyja és visszaküldi. Ezután a minisztérium jóváhagyása mellett visszaküldi az aktát, s a törvényhatóság (konkrét esetben a vármegye) kitűzi az árlejtést, mai kifejezéssel a közbeszerzési eljárást. Ennek lefolytatása után a nyertes kicseréli a korlátot. A történet tetőpontja ez, hiszen itt véget is érhetne, ám ezután következik az ellenőrzés.

¹⁷ FORGÁCS D. Péter: *A bürokrácia szociológiája* (Budapest: Kossuth Kiadó 2019) 30–31, 203., 231.

¹⁸ MIKSZÁTH 1888 (15. lj.) 50–53.

¹⁹ Ugyanakkor annyiban mégis reálisnak tűnhet ez a lépés, amennyiben figyelembe vesszük, hogy a rendi korszakban és a neoabszolutizmus idején is a kihágási jellegű ügyekben a szolgabírók jártak el és szabhattak ki büntetést. PÉTERVÁRI Máté: *A járások kialakítása Magyarországon az 1870:XLII. tc. alapján* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar 2021) 33.

²⁰ MIKSZÁTH 1888 (15. lj.) 47–50.

A községi bíró jelzi a szolgabírónak, hogy a munka elkészült, ez tájékoztatja az alispánt, aki aztán szól az államépítészeti hivatalnak. Ez kiküldöttje nyomán ellenőrzi, hogy megfelelő-e a munka. Megfelelő. A kivitelező benyújtja a hivatalba a számlát, amelyet felterjesztenek a minisztériumhoz, az a számvevőséghez, majd jóváhagyás után vissza a vármegyéhez. Az államépítészeti hivatal végül értesíti az adóhivatalt, ahol nyugtázzák, és kifizetik az összeget a kivitelezőnek.

És most valahára lekerül a napirendről a közigazgatási fórumok tömkelegében vándorló korlátfa. Csakhogy mit ér? Mert noha a legrövidebb eljárást vettük, annyi idő telt ebbe bele, hogy azóta ismét elkorhadt, s ezt ismét jelenti a bíró a szolgabírónak, a szolgabíró az alispánnak, az alispán az államépítészeti hivatalnak és így tovább-tovább... örökkön-örökké. Ámen.

A történet, még ha kissé túlzó is, a végét tekintve konkrét és bagatell problémán keresztül pontosan mutatja meg, hogy az eljárás idejét és a költségvetést hogyan hosszabbította, illetve terhelte meg a közigazgatási szervek burjánzása és a bürokratikus centralizmus. Emellett jól illusztrálja azt is, hogy az önkormányzás elve ekkoriban már mennyire nem érvényesült a törvényhatóságok tekintetében, hiszen szinte minden ügy végpontja – akár csak jóváhagyás végett – valamelyik minisztérium volt az adminisztratív tutelának megfelelően, amely egyre erősödő tendenciaként érvényesült a polgári korszakban.²¹ Az ilyenfajta túlzott centralizmus valószínűleg a teljes Monarchia államszervezetét áthatotta; legalábbis erre enged következtetni az osztrák származású író, Charles Sealsfield azon megállapítása, miszerint „a fővárostól nyolcszáz mérföldnyire egy öreg iskolapadot sem lehet megjavítani a terület prefektusának jóváhagyása nélkül”.²²

A *Közigazgatási történetek*hez hasonló felépítésű *Illetékszabási történetek* egyikeben is hasonló logikát fedezhetünk fel: itt Mikszáth a szakigazgatás hivatali struktúráját figurázza ki. A történet hőse ő maga. Írónk egyszer húst rendelt magának, s meghagyta, hogy a feladási szelvényre halat írjanak, mert úgy gyorsabban szállítják házhoz. Ám a vámtisztnek gyanús lett, hogy a csomag nem halszagú, így kibontotta, s mivel a halnak kisebb illetéke volt, mint a húsnak, így a jogsértés miatt bírságot szabott ki. A főhős ezen felháborodva, a vámhivatalba ment, hogy a bírság elengedését kérje, legalább részben. Tetemes időt vett el azonban tőle e művelet, mert problémájával először egy írnotkót talált meg, aki továbbküldte őt egy titkárhoz. Ez azonban csak csekély részét engedhette volna el a szankcióul kiszabott összegnek, így egy osztálytanácsoshoz irányította Mikszáthot. Innen a minisztertanácsoshoz vezetett az út, aki végül elengedte a büntetés 90%-át. A *Csodálatos metamorfozisban*²³

²¹ Az 1876-os, majd az 1886-os reformok során már világosan rajzolódott ki e kép. Mikszáth e művét 1888-ban adták ki, tehát a problémát már ő is lát(hat)ta. A „közigazgatási gyámkodás” jelenségkörének azonban a valódi kiszélesedése a Horthy-korszak jogi berendezkedésének egyik sajátossága volt. CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig* (Budapest: Akadémiai 1976) 366–367.

²² Idézi: JÁSZI Oszkár: *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása* (Budapest: Gondolat 1983) 245.

²³ MIKSZÁTH 1888 (15. l.) 19–21.

is a hús után fizetendő illeték jelenti a bonyodalmat, ugyanis egy, a finánc által nyakon csipett személy nem egészben szállít állatot (amire az illeték vonatkozik), hanem egy rész sertés, egy rész borjúhús van nála. Vitába keveredik a vámtiszttel, mivel az a borjúra vonatkozó, magasabb összeget kéri, míg a főhős a sertésre fizetendő, alacsonyabbat szeretné adni. A vita azonban hamarosan kedélyes csevegésbe fordul át, s végül megegyezés születik: a bárányhúsra vonatkozó kis összegű illetéket kell leróni. Itt nem csupán a napi szintű jogalkalmazás nehézségét láthatjuk, hanem azt is, hogy a beszélgetés (vagy inkább az, hogy közben a főhős jófajta szivart ad a fináncnak) emberibbé teszi a törvény szigorát. Újfént citálni szükséges itt Forgácsot, aki szerint az ilyen jellegű kiskorrupció jótékony hatása az, hogy humanizálja a közigazgatási cselekvést, amely az egyetlen ellensúlya lehet a karkai (tehát a pejoratív értelemben vett) bürokráciának.²⁴

Az *úgynevezett hazai statisztika*²⁵ egyszerre nyújt példát a bürokratikus szervezet egyes szintjei között meghúzódó feszültségre és a közigazgatási szocializáció (dezindividualizáció) hatására. A mű cselekménye dióhéjban: Mikszáth tiszteletbeli jegyzőként gyakornokoskodott nagybátyja mellett, amikor a földművelésügyi minisztérium azt az utasítást adta, hogy írják össze vármegyénként, hogy azok földrajzi területén hány eperfa van, mivel szeretnék felmérni a selyemhernyó-tenyésztés hazai lehetőségét. Mikszáth – aki ekkor már fél éve dolgozott ott – meg is kapta a feladatot, összesítenie kellett a községek által jelentett adatokat. Egyszer, amikor még késő délután is ezen dolgozott, benyitott hozzá a „főjegyző bácsi”, aki arról érdeklődött, hogy az ifjú hivatalnok tud-e tarokkozni, s hogy lenne-e kártyapartnerre aznap este. Mikszáth azzal próbált szabadkozni, hogy sok dolga van még, és elmondta, hogy pontosan mit kell csinálnia. Ekkor a főjegyző felajánlotta segítségét:

– Majd segíték én. Add ide csak azokat az aktákat! Hamar már no. Volt az fél mázsa is egy csomóban. Az öreg [...] babrált bennök kicsit, átfutotta a miniszteri rendeletet, megnézte az egyik község jelentését, míg végre így szólt: – [...] Fogd azt a kalamust és írd a summa summárumot. Miszerint az eperfák összes száma a megyében: kétszázhetvenháromezer-ötvennégy darab. Punktum. Mehetünk tarokkozni.²⁶

Ilyen módon torzul a központi szint utasítása a megyei praxisban. Ami a szocializációt illeti, a közigazgatás már akkor is megkövetelte újoncaitól azt, hogy az iratok megfogalmazásánál azok kövessék a bevett mintákat és szokásokat, nem törődve a magyartalanság problémáival.²⁷ Mikszáth így ír:

²⁴ FORGÁCS (19. l.) 139.

²⁵ MIKSZÁTH 1888 (15. l.) 120–127.

²⁶ A tarokk mint a közigazgatást gátoló/lerontó jelenség máshol is megjelenik. Mikszáth *Apró képek a vármegyéből* című ciklusában megemlíti egy esetet, amikor két szolgabíró az ért rendelt be ott-tartózkodása idején a főispán, hogy tarokkozhasanak esténként, s kijelenti, hogy addig a két szolgabíró járásában „szünetelni fog a közigazgatás”. MIKSZÁTH Kálmán: „A tisztikar és Glaükopis Athéne” in MKÖM 11. k. 206.

²⁷ SALLAI Balázs: „„Cikornyásan terjengős, nagyképűen homályos” – Reformtörekvések a magyar hivatalnoki nyelvhasználat javítására a 20. század első felében” *Magyar Jogi Nyelv* 2021/1. 4., 6. Hasonló apró képekkel a *Humor az aktákban* (MKÖM 21. k. 18–25.) című írásban is találkozhatunk.

A végzés ennek folytán-ból indul és a mert különben domborodik ki. A rendeleték alapmondata a minekutána s ebből a szóból, mint valami virágcserepből burjánzonak lefelé a floskulusok. Az instanczia a miutánból kanyarog a kegyeskedjéig. Ezekkel a műszavakkal fel lehet vinni egész az árvaszéki elnökségig.

Az adminisztráció „bevett” gyakorlatára való nevelés a történet lezárásában is megjelenik: Mikszáth kifogásolja a főjegyző tettét, aki erre csak annyit jegyez meg: „Nem is lesz hát tebelőled jó tisztviselő soha.”

*A törvény és a köztörvényhatóságban*²⁸ is megjelenik a szervezet belső feszültsége, ám itt nem az egyes szintek között, hanem az állam és az (elvileg) önkormányzati jellegű vármegye között. A megyei főjegyzőnek elfogy a dohánya, így magához hivatja az egyik környékbeli dohánycsempészt. Ezt azonban két finánc figyeli, s mikor bemegy a megyeházára, utána mennek. A főjegyző még idejében elbújtatja a csempészt, ám az az épületet nem tudja elhagyni, mert a fináncok őrt állnak. Végül csak csellel tudják kijuttatni az épületből a csempészt. A szembenállás a karcolatban két helyen tűnik ki.

Az egyik a két finánc beszélgetése:

- No minket csuffá tettek...
- Hiába, ilyen a megye! Azzal bajos kikezdeni.
- Pedig mégis mi volnánk a hatalmasabbak, mert mi az állam vagyunk.

A másik e részlet: „A főjegyző írnoakai egyre sűrűbben, nagyobb szorongással jártak ki czernirozni a helyzetet, de mindig azzal a szomorú jelentéssel térek vissza a főjegyzőhöz: – Az állam még mindig ott áll.” Érdemes még megjegyezni azt is, hogy a megyeháza mint szimbolikus épület, a vármegye vélt vagy valós függetlenségét, adott esetben akár a municipium értékrendjét tükrözte.²⁹ Az, hogy az épületet az állam őrzi kívülről, ám tartózkodik attól, hogy oda belépjen, jól példázza a már említett, a korszakban egyre növekvő adminisztratív tutela okozta feszültséget, az állam és a törvényhatóságok szembenállását. A dualizmus időszakában ez a konfliktus 1891-ben a közigazgatás államosításáról szóló törvény, az ún. Lex Szapáryana, parlamenti benyújtásával csúcsonyult ki. Az igen terjedelmes javaslat lényegében megszüntette volna az önkormányzatiságot Magyarországon, s ez különösképp a törvényhatósági jogú városokat és a vármegyéket sújtotta volna. Az ellenzék hathatós közrehatása eredményeként a több száz szakaszból álló javaslatból törvényi alakot csupán néhány általános rendelkezés nyert, amelyet soha nem hajtottak végre. A teljes magyar közigazgatást (a szakigazgatási kérdések kivételével) a belügyi tárcára bízta volna a Lex Szapáryana, mivel a belügyminisztériumnak egyébként is „túlsúlya” volt a magyar közigazgatási szisztémában, amely az adminisztratív tute-

²⁸ MIKSZÁTH 1888 (15. lj.) 84–89.

²⁹ MEGYERI-PÁLFFI Zoltán: „A közigazgatási szervek épületei Magyarországon és külföldön” in TAKÁCS Péter (szerk.): *A jog megjelenítése, épített környezete és szimbólumai. A jogi kultúra látható világa* (Budapest: Gondolat 2020) 564.

la szélesedésével csak nőtt.³⁰ Természetesen e javaslatot Mikszáth sem hagyhatta reflexió nélkül, s megsemmisítő, szatirikus hangvételben kritizálta azt a vármegyék szemszögéből *A kodifikátor és a javaslat* című művében. Ebben – a szerző által érezhetően nem kedvelt – kodifikátor, azaz a törvényjavaslat megírója felkeres egy nagy tekintélyű szakértőt, hogy mondjon véleményt a munkáról. A szakértő azonban úgy gondolja, hogy a javaslat hosszú és kevésbé világos ezért másikat ír helyette:

Törvényjavaslat a közigazgatás államosításáról

1. §. Aki Magyarországon valamely közigazgatási hatalmat gyakorol, azt a belügy-miniszter nevezi ki.
2. §. Magyarországon minden élő embernek a belügyminiszter parancsol.
3. §. A vármegyék autonómiája azonban teljes épségben fenntartatik.³¹

A szakember szerint ez ugyanaz, mint a benyújtandó lex, csak rövidebb és világosabb. „Végül viszont kiderül, hogy a jogász a törvényjavaslat hosszát pusztán ködösítésnek tartja, amely elfedi a kormány abszolút központosító törekvéseit” – írja elemzésében Hajdu Péter.³² Mikszáth e szatírájából jól kiolvasható a Lex Szapáryanát övező vita ellentmondásossága: a támogatók arra hivatkoztak, hogy az nem szünteti meg az önkormányzattal bíró középszintű közigazgatási egységeket (törvényhatósági jogú városok, vármegyék), ám a kritikus hangok – helyesen – arra mutattak rá, hogy a törvényjavaslat az önkormányzati hatáskörök felszámolására és közigazgatás addig nem tapasztalt mértékű centralizációjára törekszik.³³

A jegyző, mint eddig is láthattuk, gyakran visszatérő szereplője e történeteknek. *A Milyen a magyar karakter?-ben*³⁴ a főispántól egy községi delegáció kéri jegyzőjének felfüggesztését és elbocsátását annak különféle kihágásai és zsarnokoskodása miatt. Amikor aztán a főispán a vizsgálatot elrendeli, a küldöttség visszatér, s azt kéri: kegyelmezzenek meg a jegyzőnek, hiszen családos ember, és végül is rendben tartja a falut. A főispán a kérésnek eleget tesz. Ez azonban folytonosan ismétlődik éveken át: kéri a jegyző elcsapását, majd azt, hogy helyezték őt vissza. A történet végén a főispán megjegyzi: „A magyar népnek sokkal jobb szive van, hogysen valaha jó közigazgatása lehessen.” Ez a 19. században valóban létező problémakör volt: a helyi, illetve alsóbb szintű igazgatásban dolgozó tisztviselők szinte bármit megtehettek,³⁵ hivatalukkal könnyen visszaélhettek, hiszen egyrészlől a felet-

³⁰ CSIZMADIA (23. lj.) 225.; SARLÓS Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976) 170–172.

³¹ MIKSZÁTH Kálmán: *Parlamentari karcolatok* (Budapest: Akadémiai 1987) 12.

³² HAJDU Péter: „Mikszáth és a szatíra” in FERENCZI Attila – HAJDU Péter (szerk.): *Közelítések a szatírához* (Budapest: L'Harmattan 2013) 138.

³³ CSIZMADIA (23. lj.) 227–229.; SARLÓS (32. lj.) 171–172.

³⁴ MIKSZÁTH 1888 (15. lj.) 117–120.

³⁵ A jegyzők mellett ilyenek voltak a század első felében a szolgabírók, akiket „aprócska kényurakként” definiált a társadalom. HÉJJA Julianna Erika, „Hütlenségi és visszaélési botrányos tények” Vármegyei tisztviselői kihágások, felelősségre vonás, fegyelmi eljárás a 19. század első felében” *Századok* 2015/5. 1073. A kiegyezés után azonban hatásköreik szűkülése révén (pl. bíráskodási jogkör megszűnése) már nem összpontosult kezükben akkora hatalom, mint addig. PÉTERVÁRI Máté: „A szolgál-

tes hatóságok messze voltak, s nem kellett tartani attól, hogy dolgaik kiderülnek, másrésről, még ha azokra fény is derült, sokszor „megúszták” amiatt, hogy nehezen voltak pótolhatók saját szolgálati helyükön.³⁶ Ugyanakkor a rendi korszak be rendezkedéséből adódóan a jegyzők kényes helyzetben voltak: szorosan kötődtek a községükhöz, ám a központi és a vármegyei akaratot is közvetíteniük kellett, sokszor a falusiakkal szemben is. Ezek a kötöttségek „szakadatlan egyensúlyozásra kényszerítették a jegyzőt”.³⁷

A később még elemzendő protekció vagy urambátyám-rendszer is jellegzetessége volt a korszak közigazgatásának. Igaz, nem tartozik a közigazgatás tárgyköréhez még ekkor a telekkönyv vezetése, mégis érdemes néhány sort áldozni az *Uj és régi ember*³⁸ című írásra. A főhőstől azért tagadnak meg egy kölcsönt, mert hibát találnak a telekkönyvben. Ezt a hibát szeretné kijavíttatni. Először megy az elnökhöz, akit személyesen ismer, s megkéri, hogy gyorsan javítsák ki a hibát, mivel a kölcsönre szüksége van. Ez azonban – az ismeretség ellenére – ragaszkodik a formszerű (hosszú) eljáráshoz. Hősünk otthagyja, s a telekkönyvvezetőhöz megy. Őt nem ismeri személyesen, de az nagy örömmel hivatkozik arra, hogy ismerte hősünk apját, s ezután a telekkönyvben a hibás bejegyzést áthúzza, s a kívántak szerint kijavítja. „Jó-e az országnak, hogy ilyen kétféle fajtájú emberek [...] csinálják benne a rendet és igazságot, mindegyik a maga módja szerint?” – teszi fel a kérdést az író. A protekció kétségtelen előnye, hogy gyorsítja az ügymenetet,³⁹ ám jelentős (jog)biztonsági kockázatokat hordoz, s az egalitárius szemlélettel is szemben áll.⁴⁰ Ugyanez az „urambátyámság” az alapproblémája a *Grófok a kenyérben*⁴¹ című történetnek. Ennek lényege, hogy a minisztérium ifjú mágnásokat oszt be a vasúti igazgatósághoz, akik csupán annyi időt töltenek a hivatalban – s ezt természetesen a szervezet belső szokásai jóvá is hagyják –, amíg hó elején felveszik a fizetésüket, így segíti a vasút igazgatóját a minisztérium a „fölsleges kiadások csinálásában”.⁴² Később, a Horthy-korszakban is probléma volt, hogy felesleges állásokat hoztak létre egy-egy „fontos” személy (vagy annak ismerőse/rokona) számára, ezzel idézve elő a közigazgatás személyi állományának túlburjánzását.⁴³

bírák hatáskörének bemutatása az 1870:XLII. tc. rendelkezései alapján” *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás* 2020/3. 240–241., <https://doi.org/10.32575/ppb.2020.3.13>. E kényúrságra jó példa Mikszáth *Hét font emberhús* (MKÖM 11. k. 273–276.) című írása.

³⁶ Ez megfigyelhető volt például az 1870 és 1876 közötti fegyelmi gyakorlatban, erről: SALLAI Balázs: „Törvény egy Straf-colonia részére? Az 1876. évi VII. törvénycikk a jogalkotás és a debreceni joggyakorlat tükrében” in Szűcs Lászlóné Siska Katalin – Lukács Nikolett (szerk.): *A jog tudománya, a mindennapok joga IV.* (Debrecen: Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar – Praetor Szakkollégium 2020) 255–256.

³⁷ Nagy Janka Teodóra: „Az alsófokú magyar közigazgatás tradicionális jogintézménye: a községi (falusi) jegyző – „A közjót épségben tartani és előmozdítani” in PERES Zsuzsanna – Bathó Gábor (szerk.): *Labor est eitam ipse voluptas. Ünnepi tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére* (Budapest: Ludovika Kiadó 2021) 807.

³⁸ Mikszáth 1888 (15. lj.) 145–153.

³⁹ Forgács (19. lj.) 138–139.

⁴⁰ Benedek Sándor: „Protectio” *Állami Tisztviselők Lapja* 1905/7. 51–52.

⁴¹ Mikszáth 1888 (15. lj.) 97–100.

⁴² Hasonló történetről számol be A *harmadalispán* (MKÖM 11. k. 276–277.) című írás is.

⁴³ Csizmadia (23. lj.) 447–448.

Clubból és folyosóból kilépve nézzünk most egy másik írást Mikszáthtól. A főispán mint a központi közigazgatás területi képviselője, igen magas rangot töltött be, ám széles hatáskörei csorbitották az önkormányzati működést, s ez igen vitatott volt a dualizmusban, hiszen korábban e pozíció csupán méltóságot jelentett, érdemi hatáskörök nélkül.⁴⁴ Mikszáth *A főispánok*⁴⁵ címet viselő szövege korántsem kíméli a megjelölt kört. A vármegyék és a központi igazgatás képviselőjének szembenállítására utal az író így: „a megyék rendszerint kétszer örülnek a főispánjuknak, mikor megkapják és mikor elvesztik.”⁴⁶ Vagy ezzel: „rendesen a vármegye legkellemetlenebb emberét szemelik ki főispánnak.”⁴⁷ A főispáni tisztség betöltéséhez nem volt képzettségre vonatkozó előírás, politikai (és születési) alapon lehetett a kinevezést elnyerni. Erre utal szerzőnk azzal, hogy a főispánsághoz elég egy jó öltözék, egy okos főispánné, egy jó alispán (e pozíció már szakmai végzettséghez volt kötve) és egy program, amit nem is feltétlenül kell betartani.⁴⁸ A főispánokat Mikszáth kategorizálta is. A „csibukozó főispán” a „legősibb példány”, aki nem avatkozik semmibe, s minden úgy történik, ahogyan ő akarja. Ellentéte a „mutató főispán”, aki mindenbe beleavatkozik, de semmi sem akarata szerint történik. Ehhez a szerző nem fűz különösebb magyarázatot, ám véleményem szerint arról van szó, hogy ha a tisztviselői kar politikailag szimpatizál a főispánnal, akkor az országos politikai többség akaratát végre is hajtja, így annak semmit sem kell tennie, míg ellenkező esetben a szakmaibb alapokon tevékenykedő hivatalnoki gárda – kissé populáris kifejezéssel élve – ott „tesz keresztbe” a főispánnak, ahol csak tud. További magyarázat lehet a lojalitásra a főispán iránti személyes szimpátia is a hivatalviselők körében. Ugyanilyen fontosnak tartja Mikszáth azt, hogy a vármegye első embere ismerje a helyi viszonyokat, és azokhoz alkalmazkodjon. A politikai hűség önmagában ugyanis nem biztosíthatja a pozíciót. Erre példa az „erőszakos főispán”. Erőszakosságát úgy kell érteni, hogy mindenféle szociológiai tényezőre (pl. protekció, helyi érdekek stb.) tekintet nélkül hajtja és hajtja végre a felülről jövő utasításokat, ám rugalmatlan hozzáállása folytán bukásra van ítélve. Hozzá hasonló az „agilis főispán”, akit a nemzetiségi gondokkal küzdő megyék élére neveznek ki, s tevékenysége a magyar állameszme védelméről szól, amihez a sajtót is szívesen használja fel. Végezetül beszélhetünk „becsületes, derék főispánról”, aki nem avatkozik az ügyekbe. És nem is csibukozik.

Végezetül néhány gondolat Mikszáth közigazgatási narratíváról. A protekcionizmus és a korrupció megjelenik ugyan, de gyakoribb az a motívum, hogy a magasabb rangú tisztviselők a hivatalukat saját boldogulásuk, nemegyszer kedvteléseik bizto-

⁴⁴ SALLAI Balázs: „Főispán, vármegye, demokrácia: egy fogalomzavar margójára” *JTI Blog*, 2022. június 30., <https://jog.tk.hu/blog/2022/06/foispan-varmegye-demokracia-egy-fogalomzavar-margojara>.

⁴⁵ MKÖM 15. k. 138–143.

⁴⁶ MKÖM 15. k. 139. Az újonnan kinevezett vezető szolgálati helyére érkezése ugyanis egyfajta örömnappal számított, s a főispáni installációnak kötött ceremóniális elemei voltak. BÓDINÉ BELIZNAI Kinga: „A főispáni beiktatás díszes külsőségei” in NAGY Janka Teodóra (szerk.): *Kultúra- és tudományköziség a jogi népraaj és a jogi kultúrtörténet metszetében* (Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar 2021) 45–62.

⁴⁷ MKÖM 15. k. 140.

⁴⁸ MKÖM 15. k. 139.

sítására használják fel. Írásaiból sejthető mindaz, a korszakot jellemző közigazgatási élő jog, amelyet a levéltári források nem képesek visszaadni. Ennek vezérmotívuma pedig nem más, mint a mozdulatlanság, a vármegye meggyökeresedett, saját szabályai, amelyeken a reformok csak nagy nehézségekkel és csorbulásokkal jutottak keresztül. „A vármegye nem javult, nem romlott, még mindig a régi, dacára a sok módosításnak, toldásnak” – írja.⁴⁹ Vagyis e törvényhatóságok – amelyek Mikszáth legkedveltebb témái közé tartoztak – szinte öntörvényűen, saját szabályaik szerint működtek, annak ellenére, hogy a törvényi szint, bár számos hiányossággal, de egy viszonylag modern adminisztrációt tükrözött. Ez persze papírjog volt, amelyet az évszázados szokások és az erős egyéni akarat sokszor felülírhatott. Jó példa erre egy tanult szolgabíró esete, aki jogszerűen tagadja meg a vármegye törvénysértő határozatának végrehajtását, s ezért nem maradhat állásában.⁵⁰ (Ez később Oláhnál is megjelenik majd.) A fentebbi ügyekből is találhatunk példákat erre a jelenségre. A közigazgatás diszfunkcióira, torzulásaira is jól mutat rá, legyen szó gazdaságtalan működésről, urambátyám-stiklikről, szakmai és politikai érdekek káros konfliktusáról vagy épp eltusolt botrányokról. S persze a Tisza-kormányzat erős kezű irányításáról, amely leginkább a közigazgatásban érvényesült, s ennek apropóján vetette papírra Mikszáth a következő gondolatot: „Az egész hivatalnoki kar egy gyűjtőnév alá volt fogható: Tisza és írnokei.”⁵¹

3. ROKONOK, PAJTIKÁK, NEXUSOK – MÓRICZ ÉS OLÁH A KÖZIGAZGATÁSRÓL

Móricz Zsigmond releváns írásai – ellentétben a fent tárgyalt írózsenivel – már nem a Monarchia, hanem a Horthy-korszak időszakára datálhatók. Az állami feladatok bővülése folytán a közigazgatás szervezete és személyzete is rohamosan növekedett, így a vonatkozó szabályozás is folytonosan alakult, jogforrási rendszere átláthatatlanná vált,⁵² s a nagy létszámú, vidéken többnyire a helyi elitet (azaz néhány családot) jelentő hivatalnokság házasságok, üzleti tevékenységek és pénzmozgások révén erősen összefonódott. Ez az összefonódás a hivatali körökön túl már sokszor a gazdasági élet felé is megnyilvánult. Volt azonban, ami nem változott. A nexusokra és korrupcióra (panamára) épülő helyi igazgatás gyakorlatilag átöröklődött a dualista korszakból.⁵³ E kor egyik krónikása volt Móricz, írásaiból pedig az előbb említett tendencia látszik, amelyet az író keményen bírált is.

⁴⁹ MKÖM 11. k. 226.

⁵⁰ MKÖM 11. k. 280–282.

⁵¹ MKÖM 15. k. 203.

⁵² MAGYARY Zoltán: „A mai közigazgatás lényege és feladatköre” in LŐRINCZ Lajos (szerk.) *Közigazgatás-tudományi antológia II.* (Budapest: UNIÓ Lap- és Könyvkiadó 1996) 140–142.

⁵³ CIEGER András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországn 1867-1918* (Budapest: Napvilág 2011) 10.; Kovács Dezső: „Kié a világ?” *Kritika* 2006/3. 26.

Alighanem legismertebb ilyen jellegű műve a *Rokonok*. A cselekmény helyszíne egy törvényhatósági jogú város (a kitalált nevű) Zsaratnok. A véletlen szerencse folytán, mivel elődje ellenszenvenné vált a törvényhatósági bizottság (közgyűlés) tagjai számára,⁵⁴ tisztí főügyésszé választott Kopjáss István pályájának kezdeti időszakát követhetjük végig, illetve személyiségének változását, ahogyan „beletanul” a magas rangú hivatalnokok világába, életvitelébe. Ez azonban egy negatív konnotációjú folyamat. Kezdetben idealista alkat, aki napi munkája mellett célul tűzi ki, hogy a panamában érintett, korrumpálható tisztviselőket leleplezi. Programjában az igazságosságot hangsúlyozza, amiért a polgármester megfeddi, mondván, hogy neki a jogot és a törvényt kell szem előtt tartani.⁵⁵ Ez az elvárás persze csak látszat. A „szakmai” szocializáció során Kopjáss is – akarva vagy akaratlanul – egyre inkább hasonlóná válik társaihoz, s a polgármester, illetve a takarékos igazgatójának machinációi folytán a regény tetőpontján Kopjáss maga is korrupttá és panamistává válik. Megtörtén hagyja el a polgármester irodáját öngyilkossági kísérlete előtt, s a város vezetője megjegyzi:

Én azt hiszem, ha ez az ember holnap visszajön, akkor ez egy igen hasznavehető ember lesz: mert kérlek alássan, hosszú pályám alatt alig találtam még valakit, aki ilyen hamar és ilyen kitűnően beletanult volna a dolgokba.⁵⁶

Móricz ezzel jelzi a legegyértelműbben mondanivalóját: a kialakult rendszerrel – amely egy helyi monolit hatalmi tömböt jelent, amely összefonja a magán- és a közszféra helyi képviselőit – nem lehet szembe menni. Szilágyi Zsófia frappánsan jegyzi meg, hogy a *Rokonok* a bizonyíték a korrupciós ügyletek regényképző erejére.⁵⁷

Hasonló történetet mesél el az író *A nihilista*⁵⁸ című novellájában. Ebben egy állatorvos jelentést tesz felettesénél egy apró vétség miatt, s a nyomozás mintegy láncolatként egyre több és több városi tisztviselőt „buktat le”, s egyre több és jelentősebb hivatali kihágásra derít fényt. A megoldás végül egyszerű: a vizsgálatot elsimitják, a felettes pedig figyelmezteti az állatorvost, hogy az ilyen feljelentés „nem szokás.” A párhuzam a két alkotás közt egyértelmű: a szakmai szocializáció, illetve dezindividualizáció fontos (vagy talán legfontosabb) eleme a helyi elithez való lojalitás, akár a jog érvényesülése ellenében is. A már említett hatalmi tömb egy-egy település magas rangú hivatalnokainak és a magánszféra vezetőinek a társulása, például a *Rokonok*ban Kardics (takarékosigazgató), a polgármester, az alispán, valamint Szentkálai (üzletember) szövetsége.⁵⁹ Pénzügyeik, üzleteik (például a sertésenyész-tő) révén, illetve házasságok és személyes kapcsolatok révén is valóságos kapcsolati pókháló szövődik körükük.⁶⁰ Érdekes ez a kép mai perspektívából, hiszen az ilyen

⁵⁴ MÓRICZ Zsigmond: *Rokonok* (Budapest: Athenaeum 1932) 11.

⁵⁵ MÓRICZ (54. l.) 52.

⁵⁶ MÓRICZ (54. l.) 321–322.

⁵⁷ SZILÁGYI Zsófia: *Móricz Zsigmond* (Budapest: Kalligram 2023) 546.

⁵⁸ MÓRICZ Zsigmond: „A nihilista” in Kovács Miklós (szerk.): *A hivatal packázásai. Történetek a bürokráciáról* (Budapest: Révai Kiadó 1950) 180–187.

⁵⁹ MÓRICZ (54. l.) 132.

⁶⁰ SZILÁGYI (57. l.) 504., 546.

fajta összefonódás leginkább a mediterrán típusú közszolgálati rendszert jellemzi. Ennek legszélsőségesebb példája a maffiaszervezet.⁶¹ Hazánkban inkább a „zárt”, pontosabban a német-porosz típusú közszolgálati rendszer honosodott meg (némi osztrák hatással kiegészülve),⁶² de tágabb értelemben, mint ahogyan azt jogilag értjük. Zárt volt ez olyan szempontból is, hogy a weberi értelmű acélkemény burok mögé bújva gyakorolt e réteg irányítási funkciókat, gyakran hivatali hatáskörén túlterjeszkedve. Móricz más képet vázol fel. Nála azon van a hangsúly, hogy a tisztviselőket elsősorban gazdasági érdekeik mozgatják, s ennek alárendelve tevékenykednek. Ilyen értelemben „klasszikus” balkáni állapotokra ismerhetünk, ez azonban kissé hiperbolikus Móricz részéről.⁶³ Ám véleményem szerint ez a kép önmagában nem teljes, hiszen a közhatalom gyakorlóit másfajta, inkább ideológiai vagy személyes okok is motiválhatták. A *nihilistában* ez meg is jelenik: személyes ellenszenv vezeti állatorvosunkat arra, hogy feljelentését megtegye. Ezzel is világossá válhat az, hogy nem csak finansiális indítókok generálhatták a belső feszültségeket a közigazgatásban,⁶⁴ különösen, ha a helyi csoportviszonyok is kedvező helyzetet teremtettek ennek, például a klikkesedés folytán. Az urambátyám-rendszer (vagy „atyafi-rendszer”⁶⁵), vagyis a protekcionizmus és az arra épülő hivatali élet is számtalan helyen át- meg átszővi Móricz írásait, legyen az a szervezeten belüli kéz kezelt mos elv érvényesülése, vagy a szervezeten kívüli személyek oda „beemelése”, azaz az álláshoz és más javakhoz való hozzájutás tisztviselő-ismeretsegeken keresztül. Például Kopjáss testvéréből múzeumigazgatót akarnak csinálni. Az „állás-csinálás” az 1934-es *Hivatalnokné*⁶⁶ című novellában is megjelenik: a családba házasság révén került hivatalnoknak kell segíteni rokonait, hogy álláshoz juthassanak.

Összességében Móricz sokkal negatívabb és rezignáltabb hangvételben ír, mint a humort sosem szem elől tévesztő elődje, Mikszáth.⁶⁷ A „rendszer” móriczi elnyomó szerepe feloldhatatlan, berendezkedése megingathatatlan, különösen, ha magasabb szintű kapcsolatokkal is rendelkezik a helyi elit.⁶⁸ A rezignáltság leginkább abban a lemondásban érhető tetten, hogy a szembeszállás hiábavaló és eleve bukásra ítélt. Ebben az időszakban a közigazgatás még centralizáltabbá,⁶⁹ lassúbbá, tehát pejoratív értelemben véve sokkal bürokratikusabbá vált, annak ellenére is, hogy látszólag az 1929:XXX. törvénycikk pozitív reformokat hozott, illetve a közigazgatás raci-

⁶¹ Erről: FORGÁCS (19. l.) 58–59.

⁶² SALLAI Balázs: „Szolgálati pragmatika a Lajtán innen és túl: törekvések a közszolgálati kódex megalkotására a Monarchiában” *Jogtörténeti Szemle* 2023/1. 42., <https://doi.org/10.55051/jtsz2023-1p40>.

⁶³ WEIS István: *A mai magyar társadalom* (Budapest: Magyar Szemle Társaság 1930) 223.

⁶⁴ A fegyelmi ügyek például jól adják vissza egy-egy közigazgatási terület belső, szociológiai (csoport)viszonyait. NAVRATIL Szonja: *A jogászhiatásrendek története Magyarországon (1868/1869-1937)* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2014) 59.

⁶⁵ WEIS István: „Közigazgatási regények” *Magyar Szemle* 1933/4. 402.

⁶⁶ MÓRICZ Zsigmond: *Elbeszélések 1934–1936* (Budapest: Szépirodalmi 1955) 79–85.

⁶⁷ SÓTÉR István: *Romantika és realizmus* (Budapest: Szépirodalmi 1956) 554.

⁶⁸ A *Rokonok*ban például egy számára megbízható miniszteri biztost rendeltet ki a polgármester a sertésenyésztő ügyeinek ellenőrzésére, hogy Kopjásst megelőzze. MÓRICZ (54. l.) 278–279.

⁶⁹ A centralizáció jó példája, hogy az elvileg önkormányzati elven működő város főügyészt kinevező határozatát jóvá kell hagyatni a belügyminiszterrel is. MÓRICZ (54. l.) 56.

onalizálása is állandóan napirenden volt. Ám a reformok ellenére minden maradt a régiben, vagy rosszabbodott. A korszak nagy kritikusa, Weis István – aki a közigazgatást is alaposan ismerte⁷⁰ és elemezte is a *Rokonokat*⁷¹ – így ír:

Még erősebben érvényesül a végrehajtó hatalom az egyes polgárok életében, az átlagember nézőpontjából. [...] A magyar közigazgatást három tulajdonság jellemzi: az állami igazgatásnak az önkormányzat felé emelkedése, a tisztviselői elem kidomborodó szerepe és a túlzott központosítás.⁷²

Végezetül eltérést fedezhetünk fel a két író között abban is, hogy Mikszáth inkább a vármegyékről, míg Móricz inkább a törvényhatósági jogú városról írt. Ezt valószínűleg a tapasztalatszerzési helyek eltérősége magyarázhatja.

Oláh György szélsőjobboldali politikusként talán jobban ismert,⁷³ mint szépíróként. Néhány regényen és szociográfián túl életművét inkább a publicisztikai műfajok határozták meg. A most görcső alá vett prózája a *Rokonokkal* nagyjából egy időben jelent meg, és az országot járó, éles szemű szerzőnek köszönhetően e regény valóságreferens olvasatához szinte kétség sem férhet. Oláh ugyanis egészen odáig merészkedett, hogy beazonosítható eseményeket írt meg.⁷⁴ A *Lázadás a Tiszánál* reális s egyben félelmetes képet vázol elénk a magyar vidéki közéletéről, közállapotokról és közigazgatásról. A negatív hősök, Makláry Ába, Wewress kormánytanácsos és Márffy Marci olcsón felvásárolnak egy határmenti uradalmat, hogy a befektető gazdák a parcellázás révén agrártevékenységet folytathassanak egyetlen nagy részvénytársaság égisze alatt. Kapcsolataik igen magasra nyúlnak, s így mindent könnyűszerrel el tudnak intézni – különösen Makláry –,⁷⁵ ám céljuk csupán a pénzszerezés, így rövid idő alatt kifosztják a befektetni kívánó telepeseket. A pozitív hősök a tanító és a tanult, fiatal gazda, Csete. A másik oldalt folytonosan segítő közigazgatás őket elnyomja, ellehetetleníti.⁷⁶ Csete esetében ez különösen igaz: ő ugyanis Márffy Marci ellenében indul a képviselőségért. Mivel népszerű, megválasztása szinte bizonyosra vehető. A főszolgabíró azonban felsőbb utasításra megpróbálja „meggyőzni” a visszalépésről, s amikor arra a jelölt nem hajlandó, a főispán utasítására lecsukják. Erről értesülve a nép elindul kiszabadítani őt. A hatóság viszont hamar hírért veszi ennek, s szabadon eresztik Csetét, hogy elejét vegyék a lázadásnak. Márffy itt taktikát változtat, s kapcsolatai révén az adóhivatalt és a csendőrséget felhasználva az egész környéket megfélemlíti, így végül ellenfele visszalép, Márffyt pedig „egyhangúlag” választják meg képviselőnek.⁷⁷

A közigazgatás szervezete ebben a műben már mintegy elnyomó rendszert fenntartó és kiszolgáló szisztémaként jelenik meg. A protekció és az urambátyám-rend

⁷⁰ ROMSICS Ignác: *A Horthy-korszak* (Budapest: Helikon Kiadó 2019) 285.

⁷¹ WEIS (65. l.) 401–403.

⁷² WEIS (63. l.) 220.

⁷³ HARFFLER István (szerk.): *Országgyűlési almanach 1939–1944* (Budapest 1940) 271.

⁷⁴ WEIS (65. l.) 400–401.

⁷⁵ OLÁH György: *Lázadás a Tiszánál* (Budapest: Singer és Wolfner Kiadó 1932) 5., 24.

⁷⁶ OLÁH (75. l.) 64–65., 72.

⁷⁷ OLÁH (75. l.) 219–220.

hálóz be mindent: a főispán a jogszabályokat figyelmen kívül hagyva jár el a gróf – a birtok urának – utasítására,⁷⁸ a miniszter barátainak „minden megtesz” egyetlen kérésre.⁷⁹ Ez a rendszer azonban szigorú hierarchián alapul: a nem lojális elemeket szankcionálja és kiveti magából. Jó példa erre az ügyvéd, aki a tisztí ügyészi pozícióra pályázik, s a főispán haragjától tartva nem vállalja el a becsapott gazdák perbeli képviselőjét,⁸⁰ vagy a szolgabíró, akinek a törvény ellenében kell cselekednie, s bár ezzel tisztában van, mégis így jár el, mert fél attól, hogy egy társához hasonlóan – aki az utasítást megtagadta – fegyelmi eljárással veszik el megélhetését.⁸¹ Weis ezt írja az alkotásról: „A regényből mint tükörből kapjuk meg a kaszinók, minisztérium, vármegyeháza, főszolgabírói hivatal, községháza képét, működését.”⁸² A három tárgyalt író közül talán Oláh a legkomorabb, legkiábrándultabb: a politikai és a jogi-igazgatási élet nála már teljesen összemosdódik, a jogi normák relativizálódnak, a klikkszellem uralkodik, s mindezeket tetézve bepillantást enged a vidéki gazdák nyomorába és nélkülözésébe, akiket Maklár és társai még sötétebb verembe taszítanak. Oláh ugyanakkor optimistának tekinthető annyiban, hogy hisz a reformok szükségszerűségében. A közigazgatás-tudomány képviselői azonban, jóllehet ismerték az ilyen tárgyú műveket, és néha reflektáltak is az azokban felvetett problémákra,⁸³ a döntéshozói szinten e művek hatástalanok maradtak.

4. ÖSSZEZGÉS

A polgári kori magyar közigazgatás ismérve volt az egyre kevésbé hatékony, bővülő és terjedő, pejoratív értelmű bürokratizmus. A válságjelenségek az idő előrehaladtával fokozatosan nagyobb számban mutatkoztak meg. Ennek talán legekleltánabb megmutatója az, hogy a racionalizálás (vagy Magyaryt idézve, „küzdelem a haladásért”) a Horthy-korszak második felében egyre jobban kibontakozott, még ha eredményei csekélyek is voltak a gyakorlatban.⁸⁴ A fentebb ismertetett művek – szándékoltan vagy sem – jól mutatják meg az akkori bürokrácia makroszinten is meglévő diszfunkcióit, sőt azok az irodalmi alkotások alapján tipizálhatók is. Az egyes szerzők narratíváját már a fenti fejezetekben bemutattam, illetve az 1. táblázat azt szemlélteti, így már csak az azokból kiolvasható összkép ismertetését szükséges elvégezni. Mind a dualizmus, mind a Horthy-korszak idején az írók egyik fontos szerepe volt, hogy a korrupt és diszfunkciókkal küzdő közigazgatásról a nyilvánosságot tájékoztassák, ezzel egyfajta közvetítő közegként eljuttatva ezeket az infor-

⁷⁸ OLÁH (75. l.) 114–115.

⁷⁹ OLÁH (75. l.) 5.

⁸⁰ OLÁH (75. l.) 170.

⁸¹ OLÁH (75. l.) 206–207.

⁸² WEIS (65. l.) 401.

⁸³ WEIS (65. l.) 398–404.; MÁRTONFFY Károly: *A magyar közigazgatás megújulása* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1940) 271–272.; MARTONYI János: „Közigazgatásunk reformja” *Hítel* 1942/2. 101–104.

⁸⁴ CSIZMADIA (23. l.) 403–423.

mációkat a lakossághoz. Ezt tette Jókai, Mikszáth, s ezt folytatták – sok más szerző mellett – Móricz és Oláh is.⁸⁵ Ez tehát közös pont, ám az e jelenségekkel kapcsolatos egyes írói narratívák között jócskán találhatunk különbségeket is. Lássuk most ezeket, röviden összefoglalva!

A protekcionizmus, az atyafi-rendszer, az urambátyám rend (s még számtalan e jelleget kifejező színes fordulat) az egész korszakot áthatja. Ez a fogalom nem csupán az ismeretségeken alapuló gyorsabb vagy kedvezőbb ügyintézését jelentett, hanem magában foglalta a nepotizmust is, illetve a politika világából a közigazgatás magas pozícióiba „ejtőernyőző”, sokszor szakképzetlen és tapasztalatlan személyek előmenetelét is (klientelizmus). Ez utóbbi persze rendkívüli módon sértette a képzett tisztviselőket, hiszen őket szorították ki a kedvezőbb beosztásokból.⁸⁶ A szövegeket alapul véve Mikszáth idején ugyanúgy teret követelt magának, mint Móricz és Oláh alkotói alatt. Ezzel párban szokás emlegetni a korrupciót, ami néhány esetben jelenik meg, s elhanyagolható a protekció szellemében tevékenykedő hivatalnokok rokoni vagy ismerősi alapon tett szívességek mellett. Ez persze nem jelenti azt, hogy a korrupció és urambátyám rendszer nem volt valós jelenség a században.⁸⁷ Mikszáth azonban jellemzően nem a közigazgatásban jelen lévő korrupcióról írt, hanem a választásokhoz kapcsolódó írásaiban jelent meg e problémakör markánsabban.⁸⁸ A közigazgatásban inkább a századforduló táján kezdett nagyobb mértéket ölteni.⁸⁹ A 19. századi reformok nyomán folytonosan a közbeszéd tárgyát képezte – a szakmai diskurzusról nem is szólva – az egyre növekvő mértékű centralizáció. Ez a jelenség Mikszáthnál igen gyakori elem, amit az magyarázhat, hogy a korszakban sokakat foglalkoztatott. Az eleinte kifogásolt vagy méltatott központosítás szinte megszokottá, meggyökeresedetté, ily módon láthatatlanná vált az 1920 utáni Magyarországon. Ez az elem nem jelenik meg az akkori munkákban; már nem kiemelten kezelt válságjelenség. Ezzel szemben a 20. századi művekben már hangsúlyosabban találkozunk a szakmai szocializáció negatív hatásaival, amely a törvények tiszteletét, a becsületességet hivatott kiirtani a tisztviselőkből. Mikszáth esetében *Az úgynevezett hazai statisztikában* jelenik meg, ott is csak egy mondat erejéig. Ám Móricznál és Oláhnál már központi kérdés. Ők már nem a mikszáthi megmosolyogható, emberi szempontból esendő adminisztrációt írják le, hanem egy olyan hatalmi struktúrát, amely az élet minden területén ott van, érvényesíti akarátát (vagy vezetőinek akarátát) bármibe kerüljön is, elnyomja a neki alárendeltek, szervezetten belül és kívül egyaránt. Itt már az „aki nem lép egyszerre” elv érvényesül: aki önként nem áll be a közigazgatás e szerkezetébe, azt presszionálják, hogy ezt megtegye, s ha így sem teszi, egyszerűen megszabadulnak tőle. Oláhnál

⁸⁵ SZILÁGYI (57. lj.) 546.

⁸⁶ BENEDEK (38. lj.) 51–52. Ennek valódi orvoslását a hivatalnokok az egységes közszolgálati kódex megalkotásában és az automatikus előmeneteli rendszer bevezetésében látták.

⁸⁷ HALÁSZ (2. lj.) 293., 297.

⁸⁸ CSORBA László: „A dualizmus rendszerének kiépülése és konszolidált időszaka (1867–1890)” in GERGELY András (szerk.): *Magyarország története a 19. században* (Budapest: Osiris 2019) 373.

⁸⁹ PÖLÖSKEI Ferenc: „A dualizmus válságperiódusa (1890–1918)” in GERGELY András (szerk.): *Magyarország története a 19. században* (Budapest: Osiris 2019) 499.

ez különösen élesen jelenik meg. Mikszáth történetei általában humorosak,⁹⁰ míg a másik két író „a közéletet és különösen a közigazgatást teljesen romlottnak látja.”⁹¹ A hangvételtől eltekintve szintén különbség az írók között az is, hogy mi motiválja a hivatalnok szereplőiket az egyes, megkérdőjelezhető cselekményeik esetében. Mikszáthnál leginkább az emberi esendőség, netán személyes passzió. Móricznál – mint arról volt szó – leginkább az anyagi érdekek a mozgatók, míg Oláh esetében a kiterjedt kapcsolati háló és az abban lévőeknek való megfelelés. Utóbbi szerző írásában már súrolja a káfkai értelemben vett bürokrácia rémképét is. A korszakban Fėja Géza is hasonló következtetésekre jutott: a közigazgatás diszfunkcionális, ráadásul alá van vetve a politikának és a nemzeti érdekeknek; ezek pedig mindig igazolásul szolgálnak az olyan eljárásoknak, amelyek nem a törvény szellemében folynak le.⁹² Legáltalánosabban pedig az állapítható meg, hogy a korabeli narratíva a közigazgatási rendszert nem kímélte, rámutatott fonákságaira, kritizálta annak maradiságát, megmutatta a politikának (és nem a jognak) való alávetettségét.

1. táblázat (saját szerkesztés)

	<i>Mikszáth</i>	<i>Móricz</i>	<i>Oláh</i>
Megjelenő szervezeti szint/egység	vármegye	törvényhatósági jogú város/nagyközség	központi-, közép- és alsósztintű igazgatás
Hivatalnokkép	esendő ember, általában nem kifejezetten negatív	gazdasági, más személyes érdekek motiválják, nem elhivatott, korrumpálható	egyetlen óriási hatalmi rendszer része, alárendelt, kiszolgáltatott
Hangsúlyos problémák	protekció (korrupció) centralizáció	protekció korrupció dezindividualizáció	protekció korrupció dezindividualizáció a politika mindent felülíró befolyása
Hangvétel	humoros	pesszimista, rezignált	végsköig kritikus, optimista (változást remél)
Szükséges-e reform?	nem nyilatkozik egyértelműen a kérdésben	igen	igen

⁹⁰ Érdekes, hogy Mikszáth talán elnézőbben nyilatkozik meg a korszak közigazgatásának visszasságával kapcsolatban, míg a parlament működéséről sokkal kíméletlenebbül rántja le a leplet. HAJDU Péter: *Tudás és elbeszélés. A Mikszáth-kispróza rejtelméi* (Budapest: Argumentum 2010) 68–84., különösen: 73., 79.

⁹¹ WEIS (65. l.) 404.

⁹² Erről: FEKETE (14. l.) 96.

TÓTH KATINKA*

KÖLTŐI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS MÁRTON LÁSZLÓ ÉS DARVASI LÁSZLÓ REGÉNYEIBEN

<https://doi.org/10.51783/ajt.2024.4.10>

*Nem kívánunk pálcát törni régebbi korok mai szemmel nézve barbárnak lát-
szó törvényei és törvénytelenégei fölött [...]. Munkánk célja nem több és nem
kevesebb, mint a történet maga, ha úgy tetszik, egy ember igaz történetének
elmondhatósága. Csakhogy egy ember igaz története valójában emberek és
dolgok megszámlálhatatlan sokaságának igaz története, és ezen semmiféle
szerkesztés, válogatás vagy csoportosítás nem tud változtatni [...].¹*

Márton László

*Az ember legnagyobb találmánya a kerék, a piszkafa és a kötelességtudat
mellett, hogy szavakkal szólhat a másikkal, a szavait megvágathatja, szí-
nezheti, forgathatja, párosíthatja, rendezheti, röptetheti, vagy mint a mago-
kat, elvetheti.²*

Darvasi László

A költői igazságszolgáltatás fogalma a „jog és irodalom” morális aspektusok iránt érdeklődő humanista irányzatában központi jelentőségű. Tanulmányomban a morális ítélethozatali mechanizmusként értelmezett költői igazságszolgáltatás működését körvonalazom két kortárs magyar Kohlhaas-intertextus, Márton László Jacob Wunschwitz igaz története című, 1997-ben megjelent regénye és Darvasi László 2019-ben publikált, Magyar sellő című műve alapján.

Vizsgálódásaim középpontjában az a kijelentés áll, hogy a nyelvi meghatározottságból adódó korlátok felismerését a költői igazságszolgáltatás előfeltételének tekinthetjük. Ez azt jelenti, hogy az olvasónak a morális ítélethozatal folyamatában – a releváns történések feltárásakor, a karakterek számbavételekor, az ok-okozati összefüggések megalkotásakor, a döntése alapjául szolgáló norma meghatározásakor – feltétlenül számolnia kell a nyelvi kifejezőmód esendőségével. Számolnia kell tehát a diskurzusok egymásra rakódásával, továbbá azzal, hogy a jelentést bizonyos esetekben nem szavak útján, hanem más módokon, például narratívák egymás mellé állításával vagy szimbólumok értelmezésével lehet körvonalazni. Könnyen belátható ennek „jog és irodalmi” jelentősége: amennyiben az olvasó az utóbbi összefüggést tudatosítja, akkor a nyelvi kötöttségekből eredő következményekkel várhatóan a valós morális vagy jogi döntéshozatali szituációkban is számolni fog.

* PhD, e-mail: toth.katinka.dr@gmail.com.

¹ MÁRTON LÁSZLÓ: *Jacob Wunschwitz igaz története* (Pécs: Jelenkor 1997) 139–140.

² DARVASI LÁSZLÓ: *Magyar sellő* (Budapest: Magvető 2019) 27. (Az eredeti szövegben „a kerék, a piszkafa és a kötelességtudat mellett” szókapcsolat van dőlt betűvel szedve.)

1. BEVEZETÉS

Heinrich von Kleist Kohlhaas-történetét – nevezzük azt „az igazságkereső ember örökérvényű tragédiájá”-nak³ vagy tekintsünk arra az igazság eltorzulásának példázataként – számos szépirodalmi alkotás hivatkozza, variálja, teremti újra az intertextualitás különböző útjain. Az eredeti műhöz szorosabban vagy lazábban kapcsolódó átiratok számtalan módon strukturálják, árnyalják vagy gondolják újra a „Kohlhaas-dilemmát”. A történetet ezúttal jog és irodalom metszéspontjai mentén, a költői igazságszolgáltatás kérdésére fókuszálva közelítem meg két hazai Kohlhaas-intertextus, Márton László *Jacob Wunschwitz igaz története* című, 1997-ben megjelent regénye és Darvasi László 2019-ben publikált, *Magyar sellő* című műve alapján.⁴

Tanulmányomban a két regény segítségével, a nyelv mint közvetítőeszköz szerepére fókuszálva tárom fel a *poetic justice* folyamatát. Vizsgálódásaim középpontjában az a feltételezés áll, hogy a nyelvi meghatározottságból adódó korlátok felismerése a morális ítélethozatali mechanizmus megkerülhetetlen tényezője, előfeltétele. Logikai úton könnyen belátható összefüggés ez, melyről azonban az igazságszolgáltatás alanyai hajlamosak megfeledkezni – legyen szó fiktív vagy valós történetről vagy akár jogi tényállásról –, és beérik az elhangzott vagy leírt szavak alapján legegyszerűbben megalkotható, „már hihető”, „egyik lehetséges” történettel. Éppen ezért figyelmet érdemel, hogy a szépirodalmi mű mennyiben képes az ilyen döntéshozói attitűd megváltoztatására.

2. MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

2. 1. TERMINOLÓGIAI ELŐLJÁRÓ: A *POETIC JUSTICE* PROBLÉMÁJA

A költői igazságszolgáltatás fogalmát az irodalomtudomány nem értelmezi egységesen, nem is beszélve arról, hogy a kifejezést a köznyelvben is használjuk, gyakran pejoratív értelemben. Szükségesnek látszik ezért röviden összefoglalni a további gondolatmenet alapjául szolgáló interpretációt.

Megközelítésem recepcióközpontú: a költői igazságszolgáltatást – Eibl nyomán – a befogadó irányából, az ösztönös igazságérzeten alapuló, igazságszolgáltatásra irányuló olvasói elvárásként értelmezem.⁵ Nem a doktrína klasszikus interpretációjára támaszkodom tehát, mely szerint költői igazságszolgáltatásról akkor beszélhetünk, ha az irodalmi műben a jó elnyeri méltó jutalmát, a rossz pedig megbűnhődik.⁶ A kogni-

³ BABITS Mihály: *Az európai irodalom története* (Budapest: Európa 1957) 299.

⁴ Vö. 1–2. lj.

⁵ KARL EIBL: „Az értelmet generáló költői igazságosság” [ford. Christiana GULES – SZABÓ Judit] 420. *Helikon* 2021/3. 416–441. vö. HORVÁTH Márta: „Morális ítélet és detektívtörténet” in HORVÁTH Márta – SZABÓ Erzsébet (szerk.): *Hogyan olvasunk krimi? Új perspektívák a detektívtörténet kutatásában* (Budapest: Ráció 2019) 93.

⁶ A „klasszikus”, XVII. századra visszavezethető interpretáció szerint a szerző a felborult világrendet állítja helyre azáltal, hogy az erkölcsi jó elnyeri méltó jutalmát, a rossz pedig megbűnhődik, lásd: THOMAS RYMER: „Tragedies of the Last Age...” (1677) in CURT A. ZIMANSKY: *The Critical Works of*

tív poétika több képviselője azért kérdőjelezte meg a poétikai elv előbbi, klasszicista irodalomfelfogást tükröző interpretációját, mert az számos, erős befogadói aktivitást igénylő, az értelmező erkölcsi érzékét igencsak próbára tevőszöveg esetén használhatatlannak bizonyult. Holott: pszichológiai kutatások szerint az olvasó az előbbi, „morálisan ambivalens” művek esetén is komoly erőfeszítéseket tesz azért, hogy a hőn áhított költői igazságszolgáltatást beteljesülni lássa.⁷ A morális döntéshozatal folyamatára fókuszálva ezért a terminust az olvasó irányából, az igazságszolgáltatás megvalósulására irányuló elvárásként értelmezem, mely elvárás – nem melleleg – az irodalmi mű interpretációjának folyamatát is nagymértékben meghatározza.⁸

2. 2. A „SZÉPIRODALMI TÜKÖR” KIVÁLASZTÁSÁNAK SZEMPONTJAI

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy miért a *Jacob Wunschwitz igaz története* és a *Magyar sellő* szolgál a morális ítélethozatal nyelvi aspektusaival kapcsolatos vizsgálódásaim „szépirodalmi nyersanyagául”.

Választásom oka egyrészt módszertani. Kleist *Kohlhaas Mihályját* mint referencialapot mindkét szövegben tetten érhetjük; a regényekben központi szerepet játszik a nyelvi meghatározottság kérdése; mindkét szöveg értelmezését erősen meghatározza a narratív szituáció; mindkét mű hazánkban jelent meg bő két évtizednyi különbséggel; műfajuk azonos. A hasonló vonások megfelelő alapot biztosítanak a kétfajta transzformáció egyediségében rejlő különbségek megragadására: nem utolsósorban az igazságszolgáltatás megvalósulásának lehetőségeire is eltérő válasz(ok)ot adnak, így morális kihatásuk is más.

A két regényre nem utolsósorban a kortárs szövegek által kínált kihívás miatt esett a választásom: megragadhatjuk-e a példázatszerű vagy moralizáló olvasatoknak ellenálló, „morálisan ambivalens”, bizonytalanságokat, „üres foltokat” tartalmazó szépirodalmi művek morális relevanciáját? Körvonalazhatjuk-e a meghatározatlanságokat csúcsra járató, a „nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságot”⁹ tükröző posztmodern szövegek morális hozadékait? Rendkívüli jelentőségű kérdés ugyanis, „hogyan [...] a posztmodernnek nevezett elméleti fordulat után [...] milyen etikai viszony gondolható el irodalmi szövegek és az olvasatok között, azaz milyen

Thomas Rymer (New Haven – London: Yale University Press 1956) 26., 27., 32., 69.; vö. Wolfgang ZACH: *Poetic justice. Theorie und Geschichte einer literarischen Doktrin* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1986) 25., <https://doi.org/10.1515/9783110941654-004>. A *poetic justice* „jog és irodalmi” megközelítéséhez lásd továbbá Martha C. NUSSBAUM: *Költői igazságszolgáltatás* [ford.: PÁPAY György] (Budapest: MMA Kiadó 2021); továbbá HORKAY HÖRCHER Ferenc: „A költői igazságszolgáltatásról” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2. 43–55. <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20072sz/06.pdf>.

⁷ Eibl igazolta, hogy az olvasó az értelmezés során az irodalmi szöveg meghatározatlan vagy ellentmondásos helyeit a költői igazságszolgáltatásra vonatkozó elvárásának megfelelően „pótolja ki” (például bünt tulajdonít az olyan szereplőnek, akinek sorsa a történetben kedvezőtlenül alakul). Lásd: EIBL (5.lj.) 420.; vö. HORVÁTH (5. lj.) 92–93.

⁸ EIBL (5.lj.) 420.

⁹ Jean-François LYOTARD: „A posztmodern állapot” [ford.: BUJALOS István – OROSZ László] 8. in: Jürgen HABERMAS – Jean-François LYOTARD – Richard RORTY: *A posztmodern állapot* (Budapest: Századvég–Gond 1993) 7–145.

etikai relevanciája lehet az olvasásnak.”¹⁰ Tanulmányomban rámutatok, hogy a költői igazságszolgáltatás recepcióközpontú értelmezésével az előbbi művek morális hozadékait is tetten érhetjük.

3. AZ „IGAZTÖRTÉNET” ELMONDHATÓSÁGÁVAL KAPCSOLATOS POSZTMODERN DISKURZUS

A „történés mint olyan” mindkét mű esetében a szerzői konstrukció – olvasóban folytatódó – eredményeként értelmezhető, ebből következően nyelvileg meghatározott. Mindkét szerző tudatosan használja a nyelvet a lehetséges alternatív valóságok megjelenítésére vagy éppen a valóság hozzáférhetetlenségének ábrázolására. Felfogásuk e vonatkozásban Foucault-éval rokonítható: a történelemre nem tekinthetünk racionálisan átlátható, egyértelmű ok-okozatiságot mutató, lineáris folyamatként, az eseményeket kizárólag diskurzusokon keresztül közelíthetjük meg. A diskurzus pedig nyelvi jelenség: a történeti valóságot mint sajátos „alapdiskurzust” tehát sohasem tudjuk teljes mértékben feltárni.¹¹

A műfajiség kérdése mindezzel szorosan összefügg. Az olvasónak egyik mű esetében sem lehet kétsége afelől, hogy nem klasszikus történelmi regénnyel van dolga: a *Jacob Wunschwitz igaz története* az ún. áltörténelmi regények vagy metafikciós történelmi regények közé tartozik. A historiográfiai metafikció fogalmát Linda Hutcheon alkotta meg a posztmodern poétikáról szóló nagyhatású munkájában.¹² Hutcheon Hayden White történetfilozófiájával rokon elképzelésének lényege, hogy a történelem csak szövegeken, narratívákon keresztül – a nyelv közvetítése segítségével – közelíthető meg, valóság és fikció, hitelesség és valószínűség kategóriái egymástól nem elválaszthatók.¹³

A magyar történelmi regény fejlődését tárgyaló szakirodalom kiemeli, hogy hazánkban különösen az ezredforduló előtti néhány évben aratott nagy sikert a hagyományt újraíró – részeire szedő –, átértelmező metafikciós történelmi regény műfaja.¹⁴ Markáns példája ennek a *Jacob Wunschwitz igaz története*, melyben Márton a kleisti Kohlhaas-hagyományt transzformálja a Hayden White-i történe-

¹⁰ Kovács Edit: „Fikcionalitás, narrativitás, etika” in: Szabó Erzsébet – Vecsey Zoltán (szerk.): *A irodalmi fikció megértésének elméletei* (Szeged: Germán Filológiai Intézet 2019) 175–202. 176.

¹¹ Michel Foucault: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája* [ford.: Romhányi Török Gábor] (Budapest: Osiris Kiadó 2000).

¹² Linda Hutcheon: *A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction* (New York – London: Routledge 1988) 5.

¹³ Hutcheon (12. l.) vö. Hayden White: *A történelem terhe* [ford.: Berényi Gábor et al.] (Budapest: Osiris Kiadó 1997).

¹⁴ Ennek okát Bokányi abban látja, hogy az irodalom ekkorra már mentesült a társadalmi szerepvállalás terhe alól, és – „új köntösben” – visszatért a történelmi regény műfaja. Lásd: Bokányi Péter: *Ahogy sohasem volt. A történelmi regény változatai az ezredforduló magyar irodalmában* (Szombathely: Savaria University Press 2007). 89–94. Ebben az időszakban született Háy János *Dzsigiderlen. A sziv gyönyörűsége* (1996), Láng Zsolt *Bestiárium Transylvaniae. Az ég madarai* (1997) és Darvasi László *A könnyemutatványosok legendája* (1999) című áltörténelmi regénye is, melyekre szintén mágikus realista írásmód jellemző.

lemfilozófia jegyében, fókuszba állítva a kérdést: mennyiben lehetséges megtörténi eseményeket, összefüggéseket utólagosan, nyelvi eszközökkel rekonstruálni. Itt válik láthatóvá az, ami a regényt irodalom és morál kapcsolata szempontjából izgalmassá teszi: nekünk szegezi ugyanis a kérdést, hogy miben jelölhető meg a „narrativitás értéke a valóság megjelenítésében”,¹⁵ milyen szerepet játszanak a morális ítélethozatal folyamatában a történetfolyam egymásra rakódó minitörténetei. És egyáltalán: „elképzeltető-e olyan nézőpont, ahonnan a valódi személy valódi története vehető észre, nem pedig a körükön fonódó fikciók egyike vagy másika?”¹⁶

Míg Márton a metanarratíva utolérhetetlenségére egy önreflektív, metafiktív történelmi regénnyel reagál, addig Darvasi a *Magyar sellőben* – a szintén historiográfiai metafiktívnek tekinthető számos korábbi művével ellentétben¹⁷ – a referenciától, a konkrét történelmi háttértől eltávolodva egy tértől-időtől független, erős atmoszférájú, zárt világot hoz létre, „állandósuló apokalipszis-állapot”-ot ábrázol.¹⁸ A *Magyar sellőben* az „egyetlen igaz történet” szavakkal való utolérhetetlensége úgy jelenik meg, hogy a szöveg a mítosz, a mese képeibe, archaikus toposzokba sűríti az elmondhatatlant. Jonas és a többi szereplő történetének elbeszélése során a szerző sajátosan ötvözi a mesei-mitikus és a satirikus-groteszk elemeket, célja mindezzel a diktatórikus működés „természetrájának” példázatszerű ábrázolása.¹⁹

4. A DERIVÁLT KOHLHAAS-TÖRTÉNET

A *Jacob Wunschwitz igaz történetéből* felfejthető „egyik lehetséges” történet dióhéjban a következő. 1604-ben, Guben városában a szőlősgazdák fellázadnak a városi tanács önkényes, jogtalan döntései ellen. Jacob Wunschwitz kelmefestő e konfliktusba keveredik bele véletlenül, és az események láncolata végül ahhoz vezet, hogy az elégedetlen tömeg élére kerül. A polgári lázadást a hatalom elfojtja, vezetői büntetlenül távozhatnak, a helyzet békés megoldására, megegyezésre törekvő Jacob Wunschwitzot azonban a császári megbízott lefejezteti (jobban mondva, valószínűleg lefejezik, mert a történet a pallos emelésének pillanatában lezárul).

Márton erősen épít a *Kohlhaas Mihályra*: nemcsak a figura maga ismerhető fel Wunschwitz alakjában, hanem stílusában, képiségekben, nyelvhasználatában is megidézi Kleistet.²⁰ A központi téma transzformációjának lényegét lényegre törően fog-

¹⁵ WHITE (13.lj.) 103.

¹⁶ MÁRTON László: „Az »igazi« szereplő »igazi« története. Heinrich von Kleist Kohlhaas Mihály című elbeszélése egy régi krónika tükrében” in Uő: *Az ábrázolás iránytalansága. (Négy példa). Az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1995 márciusában elhangzott „Arany János előadások” írott változata* (Budapest: Anonymus 1995) 32.

¹⁷ Vö. 14. lj.

¹⁸ MARTZY Réka: „De ki ül a budin? Darvasi László: Magyar sellő, Magvető, 2019.” *Prae.hu* 2020. február 28. <https://www.prae.hu/article/11435-de-ki-ul-a-budin/>.

¹⁹ Vö.: SZÁNTAI Márk: „A diktatúra természetrajza. Darvasi László: Magyar sellő” *KULter.hu* 2020. augusztus 25., <https://www.kulter.hu/2020/08/a-diktatura-termeszetrajza/>.

²⁰ Márton László – a hazai Kleist-összkiadás résztvevőjeként, Kleist-fordítóként, számos kapcsolódó tanulmány szerzőjeként – a német szerző írásművészetének egyik legnagyobb hazai ismerője. *A Kohlhaas Mihálllyal Az igazi szereplő „igazi” története és A leírhatatlan pillantás* című tanul-

lalja össze Radnóti Sándor: „Kleist néhány szílat végigvezetve rendkívüli céltudatossággal tör a végeredményre, ami a Kohlhaas esetében egyébként patológikus, ugyanis Kohlhaas a maga igazságát keresve megőrül. Mártonnál Jacob Wunschwitz nagyon modern figura, aki benne találja magát az eseményekben, belekeveredik a dolgokba, amelyekből ilyen-olyan okok miatt nem tudja kivonni magát.”²¹

Míg Márton parafrázisában elsődlegesen – bár nem kizárólag – a *Kohlhaas Mihály* nyomai fedezhetők fel, addig Darvasi több Kleist-szövegből építkezve rajzolja meg az egyén hatalmi önkényhez való viszonyulási módozatainak palettáját.²² A német szerző szövegüniverzumához fűződőkapcsolatra utal már egyből a mű felütése: a regény egyik mottójaként Kleist-novellarészlet olvasható (mely elbeszéli, hogy a magyarországi királyi tóban a halászok egy különleges „négy lábú élőlényt” találtak, innen a magyar sellő motívuma). Az olvasónak feltűnhet továbbá, hogy a mű a szerző korábbi német tárgyú novelláinak egymáshoz lazábban kapcsolódó füzére, melyek közül több Kleist-átírat.²³

A *Magyar sellő* cselekménye egy XIX. századi, vélhetően német vagy osztrák kisvárosban játszódik. Epizódyszerű történetekben mutatja be egyrészt a mindenkori hatalmi önkénygyakorlás különböző módozatait a ködöbálástól a gróf úr „alfelének illetésére” való kötelezésig,²⁴ másrészt a közösség tagjainak mindezzel történő megküzdési módszereit az alávetéstől (szó szerinti „segnyalás”, a gróf szeretőjévé válás és így tovább) a nyílt konfliktusvállalásig. Kohlhaas-alteregóként a regényben Jonas, a szénégető alakja értelmezhető, aki komoly hatalmi nyomás ellenére sem hajlandó igazságnak mondani a hazugságot, és – Kohlhaas Mihálytól eltérően nem elsősorban a megsértett jogérzete, mint inkább a túlélése érdekében – megkérdőjelezi a gróf és mindenkori intézői parancsait, még ha ezért súlyos árat kell is fizetnie.

mányában foglalkozik részletesen. Lásd: MÁRTON (16. l.) 31–44., továbbá MÁRTON László: „A leírhatatlan pillantás. Heinrich von Kleist prózájáról” in Uó: *Az áhitatos embergép* (Pécs: Jelenkor 1999) 133–146.

²¹ Radnóti Sándor megállapítása a Kossuth rádióban 1997. június 5-én elhangzott beszélgetésben, melynek szerkesztett és kibővített változatát lásd: „Márton László Jacob Wunschwitz igaz története című könyvéről beszélget Angyalosi Gergely, Bán Zoltán András, Németh Gábor és Radnóti Sándor. Irodalmi kvartett” *Beszélő*, 1997/7., <http://beszelo.e3.hu/cikkek/marton-laszlo-jacob-wunschwitz-igaz-tortenete-cimu-konyverol>.

²² A *Kohlhaas Mihály*val való intertextuális kapcsolat egyértelműen jóval lazább, mint Márton átírta esetében; Kleist elbeszélésének nyomai azonban a *Magyar sellő*ben is felfedezhetők.

²³ A szerző szavaival: „Született az elmúlt év alatt néhány novellám Kleist árnyékában. Láttam őt, amikor a szövegeket írtam. Hallottam, a szomszéd szobában tett-vett.” CSEJTEI Orsolya: „A lazadás fennkölt és trágár regénye – Darvasi László ártatlanságról és nevetésről” *Népszava* 2019. október 26., https://nepszava.hu/3054679_a-lazadas-fennkolt-es-tragar-regenye--darvasi-laszlo-artatlansagrol-es-nevetesrol. Ilyen novella például: DARVASI László: „Livius Prokub bal füle” *Jelenkor* 2014/7–8. 761., <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2970/livius-prokub-bal-fule>.

²⁴ DARVASI (2. l.) 54.

5. AZ ELBESZÉLŐI HELYZET MORÁLIS KIHATÁSAI

Márton elbeszélője utólagosan, „a huszadik század utolsó évtizedéből” tekint vissza a Guben városában játszódó, XVII. század eleji eseményekre.²⁵ Egyrészt már-már valószínűtlenül részletesen, dokumentarista pontossággal ad számot minden apró mozzanatról – kapcsolódjon az szorosabban vagy lazábban a Wunschwitz-történethez –, és az elbeszéltek igazolására jelentős mennyiségű korhű dokumentumot vonultat fel:²⁶ összességében azt a látszatot kelti, mintha mindentudó narrátorként, az „egyetlen igaz történet” krónikásaként kínosan ügyelne minden parányi részletre. Másrészt azonban – posztmodern mesélőként – a részletek burjánzó, barokkos leírását fiktív, mágikus realista világot idéző, meseszerű elemekkel, továbbá – a historigráfiai metafikció műfajára jellemző módon – önreflektív és/vagy ironikus kiszólásokkal, elbeszélői kételyekkel és felismerésekkel tűzdeli tele.²⁷

Az olvasó így Ricœur „bizalomra nem méltó elbeszélőjeként” tekinthet csak a történet krónikására:²⁸ olyan narrátorként, aki önkényesen világít meg vagy rejt el egyes részleteket, kényének-kedvének megfelelően rangsorol fontos és említésre sem méltó mozzanatok között.²⁹ Lineáris történetészövegről szó sincs, az elbeszélő évszázadokat ugrál az időben – a főhős a regény közepén az NDK XX. századi államelnökeként jelenik meg, majd ismét visszatérünk a XVII. századba –, az okozati viszonyok esetlegessé válnak.³⁰ Márton Kohlhaas-parafrazisa esetén nem beszélhetünk egyetlen koherens eseménysorozatról, csak egymásra rakódó mese-szeletkékről; még azt sem tudni pontosan, mikortól meddig, honnan hová tart a történet, kivégzik-e Wunschwitzot a krónika végén vagy nem.

Darvasi regényében az elbeszélhetőség kérdése szintén központi problémafelvétel. Bár az események hely- és időkoordinátái meghatározhatók, a szöveg időtlenséget, állapotyszerűséget sugároz, a történések példázatszerűségét demonstrálva. Lineáris történetvezetésről itt sem beszélhetünk, az egyes szereplők novellái lazábban kapcsolódnak egymáshoz, ugyanúgy a töredezettség érzését keltve az olvasóban, mint Márton átírata.

A költői igazságszolgáltatás szempontjából releváns ok-okozatiság a *Magyar sellő* alapján is nehezen tárható fel: Darvasi narrátora nem magyaráz, nem indokol, számos mozzanat szándékoltan balladai homályban marad, legfeljebb sejtethető. Mindez

²⁵ „[...] e sorok írásának idején, a huszadik század utolsó évtizedében” – MÁRTON (1. lj.) 84.

²⁶ Lásd például Promnitz báró „hirdetményét” Wunschwitz kivégzéséről – MÁRTON (1. lj.) 226.

²⁷ Egy példa erre: „Számot kell azonban adnunk valamiről, amit az eddig elmondottakon túlmenően tudunk, még akkor is, ha részint az elhíttetés nehézségeivel rendítjük meg az olvasó belénk vetett bizalmát, részint azzal, hogy az elbeszélés irányítójaként lemondunk eddigi pártatlanságunkról.” MÁRTON (1. lj.) 227.

²⁸ Paul RICŰR: „A szöveg és az olvasó világa” in Paul RICŰR: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok* [szerk.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, ford.: ANGYALOSI Gergely et al.] (Budapest: Osiris 1999) 320.

²⁹ Márton meglátása szerint a *Kohlhaas Mihályban* Kleist narrátora hasonló elbeszélésmódot követ. MÁRTON (20. lj.) 139.

³⁰ Egy példa: „Am az is lehet, hogy egyéb okból mutatkozott Andreas Myrus a szőlősgazdák pártfogójának, és ha így van, akkor történetünk során alighanem ezekre az okokra is fény fog derülni.” MÁRTON (1. lj.) 24.

az elbeszélői hangban sajátosan tükröződik: a lírai elbeszélésmód újra és újra az élőbeszédet imitáló szövegekkel kapcsolódik össze.³¹ A vissza-visszatérő, dőlt betűvel szedett, általában rendkívül agresszív megszólalásoknál nehéz eldönteni, hogy ki beszél: a narrátor, a szereplők vagy a kisvárosi közössége – ezzel a feladattal az értelmezőnek kell megbirkóznia. Darvasi a gyakori erőszakos kiszólásokkal újra és újra felpofozza olvasóját, és az adott történetrészlet vagy egy metafora továbbgondolására, saját elváráshorizontjával való ütköztetésére kényszeríti, vagy éppen a mindenütt jelenlévő hatalom durvaságának tudatosítására ösztönzi őt.

6. A NYELVI ESENDŐSÉG MORÁLIS ASPEKTUSAI

A regények közös vonása, hogy az „egyetlen igaz történet” szavakkal való elbeszélhetőségét kérdőjelezi meg: míg azonban a *Jacob Wunschwitz igaz történetében* arra kerül a hangsúly, hogy az események jelentése utólagosan, a nyelv segítségével, interpretációk révén jön létre, Darvasi a szavakkal elmondhatatlant metaforákba sűríti, sajátos traumanyelvet hozva létre.³²

Márton egy tanulmányában megjegyzi: Kleist ismeretelméleti megrendülésének „két fontos mozzanata van: az egyik a látás elégtelenségének szemléletesen kifejezett felismerése, a másik a nyelvi megformálás esendőségének nagy nyelvi erővel és gazdag retorikai alakzatokkal történő kifejezése”.³³ A *Jacob Wunschwitz igaz történetében* a leírtak mindkét mozzanata azonosítható. A burjánzó leírások, a sokhosszabb-rövidebb történetecske, a túláradó, gyanút keltő mindentudás nemhogy közelebb vinné az olvasót a történésekhez, hanem éppen ellenkezőleg: a lényegtől téríti el.³⁴ A narrátor – a white-i narratív történetfilozófia jegyében – a történeti valóság számtalan interpretációjával vagy éppen saját korábbi meglátásainak megkérdőjelezésével a szerzői konstrukció eredményeként határozza meg a történetet.

Darvasinál nincsenek burjánzó leírások vagy önreflektív kételyek: a diktatúra sűrített természetrajzával ezek nem lennének összeegyeztethetők. A *Magyar sellő* mind nyelvi – például káromkodások gyakori közbeiktatásával –, mind képi-ségében megjeleníti az elnyomó hatalmi rendszerek agresszív ironiáját (példának okáért: szartartó ládikát szögeznek az egyik alattvaló fejére). Nem véletlen az Örkény-paratextus mottóként való szerepeltetése: a groteszk mint esztétikai minőség Darvasinál is a diktatúrával szembeni túlélési stratégia részét képezi.

³¹ „Egy boldogtalan óras fojtotta bele a feleségét az egyik közeli tavascskába, és a holttestet, melyet kétségtelenül feszítettek a benne felgyülemlett gázok, a harangszó hozta föl a fodrozódó víz felszínére. *Csak fölfigta magát a csalfa némbere.*” DARVASI (2. l.)17. (Kiemelés az eredetiben.)

³² „A kimondhatatlan szó és a szavakkal megfogalmazhatatlan látvány és érzés nem más, mint trauma, amit a metafora közelíthet meg, és ami a mítosznak is legfőbb alapanyaga.” – MELHARDT Gergő: „Érteni az idők szavát. (Darvasi László: Magyar sellő)” *Műhely* 2020/3. 67–69., https://epa.oszk.hu/02900/02978/00077/pdf/EPA02978_muhely_2020_3_067-069.pdf.

³³ MÁRTON (20. l.) 135.

³⁴ Vö. BOMBITZ Attila: „Feltételes múlt, feltételes történelem” in *Uő: Akit ismerünk, akit sohasem látunk* (Pozsony: Kalligram 2005) 103–104.

A regény számos eszközzel érzékelteti: a hatalmi önkény rendszerében a szavak elvesztik eredeti jelentésüket – ezzel a morális döntéshozónak számolnia kell. Egyrészt a manipulálás eszközeivé válnak (Jeremiás Mozart tortúramester feladata például, hogy kínzással az alattvalók „szavait a helyes irányba terelje”³⁵), a hazugságot valósággá, a valóságot hazugsággá képesek alakítani; másrészt pedig e rendszerek sajátja, hogy bizonyos dolgok kimondása vagy tiltott vagy éppen teljesen felesleges: „a hatalom, illetve annak különböző formákban megjelenő gyakorlása és alkalmazása nemcsak törvények és papírra rótt paragrafusok révén történt, hanem szóbeli utasításokban vagy ki sem mondott, de magától értetődően teljesülő elvárásokban, javaslatokban és tanácsokban”.³⁶

Darvasi Kleist-intertextusa a morális döntés szempontjából alapvető fontosságú mozzanatra világít rá: arra, hogy bizonyos esetekben – például alá-fölé rendeltségi helyzetekben – a szavak szó szerinti értelmezése félrevezető lehet. A morális döntéshozónak ilyenkor más úton kell megközelítenie a jelentést, például metaforák segítségével, az említett traumanyelv közvetítésével: „Arra gondolt, amikor ő maga lesz a szenvedés része, jöllehet ennél nagyobb szenvedések is akadnak, nincsenek rendes szavak. Elvesznek. A lepkék voltak azok a szavak. Amiket Jeremiás Mozart *talált ki*.”³⁷

7. A MORÁLIS „TÉNYÁLLÁS” FELTÁRÁSÁNAK PROBLÉMÁI

A kiindulópontom az volt, hogy a *poetic justice* fogalmát recepcióközpontúan, az olvasó – eredendőigazságérzetéből fakadó – elvárásaként értelmezem. Vagyis: olvasóként szeretnénk beteljesülni látni a költői igazságszolgáltatást, így a jó győzelmét és a rossz megbüntetését; más kérdés, hogy az adott mű kielégíti-e erre irányuló vágyunkat.

A morálisítelethozatal folyamatában a döntéshozónak meg kell ismernie magát a történetet avagy – jogi nyelven szólva – a „tényállást”. Adódik tehát a kérdés: hogyan tárható fel ez a „tényállás”, milyen úton-módon közelíthető meg a történet maga? Hayden White szavaival a kérdés így hangzik: „Vajon a világ valóban jól megírt történetek formájában tárul fel előttünk, központi alannal, megfelelő bevezetéssel, tárgyalással, befejezéssel, s olyasfajta koherenciával, mely láttatni engedi a »véget« minden kezdetben?”³⁸

Ilyen értelemben vett „jól megírt”, koherens történet sem Márton, sem Darvasi szövegéből nem tárul fel. Mártonnál nem dönthető el pontosan, mikor kezdődik Wunschwitz saját története, ahogyan az sem, hogy hogyan és mikor ér véget; nem tudni, melyik kis további történetszeletke lesz releváns a főhős sorsának alakulása szempontjából és melyik nem: „mielőtt beléptetnénk Jacob Wunschwitzot saját

³⁵ „Jeremiás Mozart vagyok, kérem, amint azt biztosan tudja, meg fogom kínozni. Feladatom ez, az ön sanyargatása. Feladatom, hogy a szavait a helyes irányba tereljem.” DARVASI (2. l.) 40. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁶ DARVASI (2. l.) 15–16.

³⁷ DARVASI (2. l.) 119–120. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁸ WHITE (13. l.) 141.

igaz történetébe, magunk is hosszasan gondolkodtunk rajta: melyik pillanatban dől el, hogy valaki szereplője lesz egy történetnek, és hogy az, ami történik vagy történt, mitől lesz visszamenőleg is az ő személyéhez köthető?”³⁹ Sőt, mi több: a főhős identitása is megkérdőjeleződik, amikor – néhány oldal erejéig – a XX. században, Wunschwitz elvtársként látjuk őt viszont. Ehhez jön még, hogy linearitásról, az események átlátható ok-okozati kapcsolatáról sem beszélhetünk: „az idő mint rendezőelv már a jelenlegi elbeszélői pillanatban is önmaga ellen fordul; az, hogy mégis különálló mozzanatokot igyekszünk bemutatni, holott összeolvadnak az események, és hogy összefüggéseket igyekszünk teremteni köztük, holott szilánkos-sá vannak töredezve, tekinthető akár az elbeszélői pártatlanság önkényének is.”⁴⁰

A „bizalomra nem méltó” narrátor pedig a történelem feltárásában – minden ékes-szóló, részletes leírása ellenére – nemhogy a morális döntéshozó segítségére sietne, hanem ellenkezőleg: elbizonytalanítja őt. A „tényállás” így az olvasó számára nyitva marad: nincs miről ítéletet hozni. A regény középpontjában nem az eseményekkel együtt sodródó, jellegzetesen posztmodern Kohlhaas-alaknak való költői igazságszolgáltatás áll, hanem az „igaz történet” elbeszélhetőségének kérdése, tehát a fókusz a transzformáció során a Kohlhaas-téma morális aspektusairól az elbeszélhetőség kérdésére kerül át. Márton ezt így fogalmazza meg: „Nem kívánunk pálcát törni régebbi korok mai szemmel nézve barbárnak látszó törvényei és törvénytelen-ségei fölött [...]. Munkánk célja nem több és nem kevesebb, mint a történet maga, ha úgy tetszik, egy ember igaz történetének elmondhatósága.”⁴¹

A *Magyar sellőben* – bár e regénynek is meghatározója a folyamatosan megszakított, kihagyásos történetészövés – nem beszélhetünk a „jelentések eltűnéséről”, a „tényállás” – amennyiben az olvasó megfelelően dekódolja a szöveget – könnyebben rekonstruálható.⁴² A jelentéseket a szövegben nem a narrátor vagy a szereplők szavai mentén körvonalazhatjuk elsősorban: a szavak a megrajzolt diktatórikus viszonyok között hazugok, manipuláltak, kifejezetten félrevezetőek lehetnek, vagy éppen teljesen felesleges kimondani azokat. A „tényállás” felderítésének irányjelzői, az értelmezés számára fix referenciapontok lehetnek az archetipikus viszonyok (például Jonas és Jakab apa-fia viszonya), a metaforák (a gróf által kivágni szándékozott fa, a sellő vagy a bohócok képe); a Darvasinál gyakori beszélő nevek (az összes grófi intézőt Henriknek hívják; a grófnak pedig – jelzésértékűen – egyáltalán nem tudjuk meg a nevét); a biblikus motívumok (Jakab és Jonas neve vagy a kődobálás metaforája).⁴³

A *Magyar sellőben* tehát a történet – a balladai homályok ellenére – többé-kevésbé dekódolhatjuk. A szereplőket nem tekinthetjük kidolgozott jellemeknek: a példázatszerű történetben mindössze annyi a funkciójuk, hogy a hatalmi önkényhez való egyéni viszonyulási módozatok egy-egy lehetséges alternatíváját bemutassák a be-

³⁹ MÁRTON (1. l.) 42.

⁴⁰ MÁRTON (1. l.) 180.

⁴¹ MÁRTON (1. l.) 139.

⁴² Vö. MEDVE A. Zoltán: „Újra és újra elmesélni a világot: Darvasi László” in Uő: *Struktúrák, nyelvi-ség, hagyomány. A huszadik század végének magyar (próza)irodalmáról* (Baja: Eötvös József Főiskolai Kiadó 2009) 102.

⁴³ Medve A. Zoltán is számos „állandó vonatkozási pontot” nevesít, lásd MEDVE A. (42. l.).

hódolástól a lázadásig – és pedig anélkül, hogy az elbeszélő bármelyik utat morálisan minősítené. Jonast a közösség a hatalmi manipuláció hatására bolondként könyveli el, a szénégető a többiekől – Kohlhaas Mihályhoz hasonlóan – fokozatosan elszigetelődik. Jonas lesz az a karakter, aki egy bizonyos határon túl nem hajlandó igaznak mondani a nyilvánvaló hazugságot, és – saját autentikus létének megőrzése, gyakorlatilag a túlélés érdekében – fellázad, ahogy tette ezt Tót is a mottóként hivatkozott Örkény-műben. A szénégető tudatosan végigveszi a szembeszállás lehetséges módjait az öngyilkosságtól a felkelés szervezéséig, végül mindegyiket elveti, és vállalja a büntetést, a szó szerinti elföldelést. A föld alatt azonban sajátjában egyesül a szabadságot jelképező sellővel: „Valamennyi levegő is akadt, nahát. Lélegzik. S hogy nem halt meg azonnal, nemcsak azt is érezte, tud gondolkodni, és bizonyos óvatos mozdulatok elvégzésére is képes, hanem hogy rá van bízva *minden*. Ez a minden most ő maga, és ennél több tényleg nem lehetséges. Én. És egyszerre megérzi, hogy nincsen egyedül. Hiszen az a lény is itt van. A sellő!”⁴⁴ A sellő pedig képes Jonast újjáteremteni, aki – a bibliai Jónáshoz hasonlóan – visszatér az élők világába. Részben mitikus-mesészerű, részben groteszk a Darvasi-féle költői igazságszolgáltatás, példázva, hogy a hatalmi önkény rendszerében csak ilyen kifordított szembeszállás lehetséges: „vinnyogva, sírva, földet prüszkölve röhögni kezdett, / hogy valóban, mi lenne válasz az arcátlanságra, ha nem egy ilyen másik, másfajta arcátlanság, hogy a neki ásott gödörbe, mellyel eggyé vált csaknem, / nem fulladt bele.”⁴⁵

8. A MÁRTON- ÉS DARVASI-FÉLE KÖLTŐI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS MORÁLIS HOZADÉKAIRÓL

A két regény közös vonása, hogy az értelmezés folyamatában aktív olvasói közreműködést igényelnek. A *Jacob Wunschwitz igaz története* esetében a befogadói aktivitás egyik fő katalizátora – elsősre talán ellentmondásosnak tűnő módon – a „bizalomra nem méltó” elbeszélő személyén keresztüli provokáció. Ricœur szerint „A bizalomra nem méltó elbeszélő [...] esete az olvasó felelősségre és szabadságra való felhívásának szempontjából különösen érdekes.”⁴⁶ Az ilyen narrátor felnőttnak tekinti az olvasót, aki nem kapja készen a „jól megírt”, koherens történetet. A szöveg többszörmertlenes egyenletet kínál: az értelmező feladata, hogy a rendelkezésére álló információkból összefüggő eseménysort hozzon létre, Jacob Wunschwitz ügyének „tényállását” rekonstruálja. Amennyiben pedig az egyenletnek nem egyetlen megoldása lesz vagy egyáltalán nem lesz megoldása: az olvasónak le kell szűrnie a konzekvenciákat.

A morális „tényállás” vizsgálatokor láttuk, hogy a történeti eseménysor, a „történet” nem tárható fel a maga teljességében – interpretációk, narratívák segítségével azonban megközelíthető. Az esztétikai, morális és jogi döntéshozatali folyamatokban rejtlő párhuzam éppen ebben a mozzanatban érhető tetten. Egy bírósági tárgyaláson például szintén narratívák, Nagy Tamás megfogalmazásában „érdekvezérelt

⁴⁴ DARVASI (2. lj.) 197. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁵ DARVASI (2. lj.) 198.

⁴⁶ RICŒUR (28. lj.) 320.

történetek” csapnak össze egymással: „nyilván más a vádlottnak a története, más az ügyészé, a védőé, a bírónak meg ebből össze kell kalapálnia valamilyen történetet. Nem beszélve arról, hogy a tanúknak is rengeteg különböző verziójuk van, amögött is húzódhat érdek [...]”⁴⁷ Egy büntetőjogi tényállás feltárásakor a bírónak – Jakob Wunschwitz ügyéhez hasonlóan – szintúgy nehéz eligazodnia az ügy szereplőinek narratívái között, összetett feladat meghatározni a vallomások jogilag releváns elemeit, a tényállás hely- és időkoordinátáit. Jog és irodalom, pontosabban költői, morális és jogi igazságszolgáltatás kapcsolata szempontjából annak van jelentősége, hogy a döntéshozóban tudatosuljon az interpretációk sokfélesége, és felismerje az ebből eredő következményeket. Márton ezt – a regény tételmondatának tekinthető narrátori reflexiójában – következőképpen foglalja össze: „egy ember igaz története valójában emberek és dolgok megszámlálhatatlan sokaságának igaz története, és ezen semmiféle szerkesztés, válogatás vagy csoportosítás nem tud változtatni.”⁴⁸

A *Magyar sellő* szintén nagykorúnak tekinti olvasóját: a félelem vagy feleslegesség miatt ki nem mondott szavak, a metaforák, a Kleist-, Örkény- és bibliai hivatkozások mint értelmezési kapaszkodók komoly feladat elé állítják az átlátható „tényállásra” szomjazó morális döntéshozót. Ahogy a *Jacob Wunschwitz igaz történetében* sem a Kohlhaas-alteregő pontos történetének rekonstruálásán van a hangsúly, Darvasi számára sem Jonas meséje a fontos. A *Magyar sellő* „jog és irodalmi” hozadéka abban rejlik, hogy nyelvi megoldások és metaforák segítségével, gyomorbavágó őszinteséggel képes érzékeltetni a mindenkori diktatórikus hatalom működésének módozatait, a szavakkal való manipulálástól kezdve a megfélemlítésen át a módszeres kínzásig. Rávilágít: bizonyos esetekben – legyen szó bármilyen jellegű hatalmi helyzetről, alá-fölé rendeltségi viszonyról – az esztétikai, morális vagy jogi döntéshozónak számolnia kell azzal, hogy a szavak szó szerinti értelmezése, továbbá a kizárólag a kimondott szavak mentén való interpretáció félrevezető lehet. A jelentést ilyenkor más módszerekkel lehet megközelíteni: valamilyen traumanyelven; e traumanyelv hallgatásait, kihagyásait, szimbólumait pedig a döntéshozónak felismerni és dekódolni kell tudnia.

A *Magyar sellő* – Márton regényéhez hasonlóan – nem moralizál. Mindenkor érvényes példázatot rajzol meg a hatalom működéséről, és palettán mutatja be a hatalommal való egyéni megküzdési alternatívákat, hangsúlyozva, hogy a szerepek felcserélhetők: áldozatból a következő napra könnyen kődobálóvá lehet válni. Nyomasztó, fullasztó, alattomosan agresszív világot ábrázol, melyből az olvasó zsigerileg folyamatosan szabadulni kíván – ez azonban nem egyszerű. Kénytelen ugyanis szembenézni azzal, hogy maga hasonló helyzetben milyen túlélési stratégiát választana: a gróf úr „alfelének illetését”, saját nyelvének kivágását, vagy éppen

⁴⁷ „»Átmenni a másik térfélre.« Tamás a Tilos Rádióban” in FEKETE Balázs – MOLNÁR András (szerk.): *Iustitia emlékezik* (Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet 2020) 17.

⁴⁸ MÁRTON (1. lj.) 139–140. Thomka Beáta Márton elbeszélői módszerének célját találóan summázza: „A narrátori stratégia [célja], hogy [...] megérlelje olvasójában a felismerést, *igaz, hiteles történet* sem a művön kívüli, történeti, sem a művön belüli történeti és fikcionális valóságban *nem rekonstruálható, ám a dolgok viszonylagosságának tudatával létrehozható.*” THOMKA Beáta: „Jacob Wunschwitz igaz története” in THOMKA Beáta: *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák* (Budapest: Kijárat Kiadó 2001) 128. (Kiemelés: T. K.)

vállalná, hogy élve elföldeljük – ha egyáltalán lenne választása. A szöveg pedig mindaddig nem ereszti, amíg e – talán fájdalmas – szembesítés meg nem történik.

9. ÖSSZEGRZÉS

Vizsgálódásom fókuszában az olvasói morális ítélethozatali folyamatként értelmezett költői igazságszolgáltatás állt, ezen belül kiemelt figyelmet fordítottam a nyelv mint közvetítőeszköz szerepére. Az „igaz történet” szavakkal való elmondhatóságának kérdését a két tárgyalt mű részben eltérően közelíti meg: érdemes ezért e hasonlóságokat és különbségeket számba vennünk.

Közös a regényekben, hogy nem nyújtják készen az egyértelmű ok-okozati kapcsolatokat tartalmazó, lineáris történetet olvasójuknak, továbbá a legkevésbé sem moralizálnak, hanem intenzív értelmezési munkára, „szabadságra és felelősségre” hívják fel a költői igazságszolgáltatás alanyát.⁴⁹ A vizsgált szövegekben ilyen értelemben a Hamacher szerinti „nyelvi igazságosság” jelenik meg, mely kizárólag olyan „folyamatként” képzelhető el, mely a konkrét morális ítéletet nyitva hagyja:⁵⁰ „igazságosság ilyen értelemben [...] annyiban van, amennyiben az igazságosságról való döntés nyitva marad, és amennyiben a nyelv nem rekeszti be önmagát. Tehát az lehet igazságos, ami nem hoz vagy eleve nem is hozhat döntést, ítéletet valaminek, például saját magának az igazságossága felől”.⁵¹

Különbség azonban a regények között, hogy míg Márton – a white-i narratív történetfilozófiával összhangban – az egymásra rakódó narratívák viszonylagosságára irányítja a figyelmet, addig Darvasi metaforákat, mitikus képeket, agresszív szavakat vagy éppen groteszk fricskákat használ a metanarratíva megközelítéséhez. A két szöveg ilyen értelemben más-más jellegű kihívást kínál az értelmező számára a morális ítélethozatal folyamatában; az olvasó rekonstrukciós munkája azonban mindkét esetben kizárólag akkor lehet autentikus, ha számol a nyelvi kötöttségek-ből adódó korlátokkal. Ez utóbbi összefüggés felismerése tehát a költői igazságszolgáltatás előfeltételének bizonyult.

Megállapíthatjuk továbbá, hogy az olvasóközpontú költői igazságszolgáltatás megközelítés még a meghatározatlanságokat, ambivalenciákat csúcsra járató posztmodern szövegek morális hozadékainak megragadására is alkalmas, amennyiben a fókusz megfelelően határozzuk meg. A tárgyalt regények esetén a hangsúlyt a Kohlhaas-alteregő – Jacob Wunschwitz és Jonas – tettének erkölcsi megítélése helyett a történet nyelvi eszközökkel való elbeszélhetőségének kérdésére volt érdemes helyezni. Kevés kétség férhet ahhoz, hogy az utóbbi problémával való szembenézés az olvasó – mint társadalmi cselekvő – morális elváráshorizontját intenzíven alakítja, így a valós döntéshozatali folyamatokra is kihat.

⁴⁹ Vö. RICŒUR (28. l.) 320.

⁵⁰ BALOGH Gergő: „Afformatív. A performativitás kritikája Werner Hamacher munkásságában” in: BALOGH Gergő – PATAKI Viktor (szerk.): *BIA HANGJA. Az erőszak irodalmi és nyelvelméleti reprezentációi* (Eger: Liceum Kiadó 2021) 79–105., 132., <https://doi.org/10.17048/biahangja.2021.79>.

⁵¹ BALOGH (50. l.) 134.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak, és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelentető orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A szerkesztőség a kézirat befogadásáról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruhazza a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fozozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail-címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív (40 000 leütés), maximum két szerzői ív (80 000 leütés), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10 000 leütés), maximum egy szerzői ív (40 000 leütés). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 leütés terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újtására a meglévő írásokhoz képest, valamint – az erényekre és a hiányosságokra egyaránt rámutatva – értékeli a művet, és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail-címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (például „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (például szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajttan@tk.hu, a recenziókat pedig a rec.ajt@tk.hu e-mail-címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az *Állam- és Jogtudomány* betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a XX. század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner Nyomda a tizes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „Ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papíros síkján.” (KNER Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 2000 Ft
Évi előfizetési díj: 8000 Ft
(belföldre postaköltséggel: 11 740 Ft)